

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Philology and Arts
Baltic Linguistics

BALTU FILOLOĢIJA

XVII (1/2) 2008

Baltu valodniecības žurnāls
Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811(082)(051)
Ba 418

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietnieki / Associate Editors

Lidija Leikuma
Latvijas Universitāte

Edmundas Trumpa
Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrazas
Lietuvių kalbos institutas

Simas Karaliūnas
Vytauto Didžiojo universitetas

Aleksej Andronov
Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Benita Laumane
Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Laimute Balode
*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Dace Markus
Latvijas Universitāte

Alfred Bammesberger
Katholische Universität Eichstätt

Nicole Nau
*Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu*

Rick Derksen
Universiteit Leiden

Juozas Pabrėža
Šiaulių universitetas

Pietro U. Dini
Università degli Studi di Pisa

William R. Schmalstieg
Pennsylvania State University

Trevor G. Fennell
Flinders University of South Australia

Wojciech Smoczyński
Uniwersytet Jagielloński

Inta Freimane
Latvijas Universitāte

Bonifacas Stundžia
Vilniaus universitetas

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas

Lembit Vaba
*Eesti Keele Instituut,
Tampereen yliopisto*

Baiba Kangere
Stockholms universitet

Jānis Valdmanis
Latvijas Universitāte

Steven Young
*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Jānis Kušķis (latviešu valoda), William R. Schmalstieg (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Jānis Kušķis (Latvian), William R. Schmalstieg (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodniecības katedra
Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4A
Rīga, LV-1050, Latvia
E-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2008

ISSN 1691-0036

ISBN 978-9984-45-083-4

SATURS – CONTENTS

Raksti – Articles

Rima BACEVIČIŪTĒ

Tarmiu sąveikos požymiai Klaipėdos krašto “suvalkietiskajame” idiolekte 5

Brigita BUŠMANE

Dundagas izloksnes parādību atspoguļojums Ernesta Dinsberga darbos 19

Trevor G. FENNELL

Recurring Oddities in the Latvian-German Dictionary of Liborius Depkin 33

Bernd GLIWA

Litauisch *šeivamedis*, *šeivq trinti*, lettisch *saiva*, finnisch *käävi* 41

Bernd GLIWA, Vaclovas STUKONIS

Etymologisches zu den Namen der Schwingel (*Festuca* spp.) 61

Dzintra PAEGLE

Pareizrakstības jautājumu kārtošana Latvijas brīvvalsts pirmajos gados (1918–1922) 73

Dzintra PAEGLE

Pareizrakstības jautājumu kārtošana Latvijā no 1937. līdz 1940. gadam 89

William R. SCHMALSTIEG

A Few Remarks on the *-i Stem Dative Singular 103

Valentīna SKUJIŅA

Salikteņu formas izvēle un rakstība Manceļa vārdnīcā *Lettus* un krājumā

Phraseologia Lettica 113

Steven YOUNG

The Marking of Tone on Mixed Diphthongs in Old Prussian: a Lithuanian Parallel 121

Anta TRUMPA

Etimoloģiskās norādes Kristofora Fīrekera latviešu-vācu vārdnīcas otrajā manuskriptā

(17. gs. 2. puse) 131

Recenzijas – Reviews

Johann Wischmann. *Der Unteutsche Opitz*. Ediert und kommentiert von Stephan Kessler.

Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2008. (*Pēteris Vanags*) 145

TARMIŲ SAŲVEIKOS POŽYMIAI KLAIPĖDOS KRAŠTO “SUVALKIETIŠKAJAME” IDIOLEKTE

Rima BACEVIČIŪTĖ
Lietuvių kalbos institutas

1. Įvadas

Šiaurinei Mažosios Lietuvos daliai – Klaipėdos kraštui – visais istorijos laikotarpiais buvo būdingi įvairiapusiai kalbų kontaktai ir ryški tarminė diferenciacija. Lietuvių kalbinė bendruomenė šioje teritorijoje ilgus dešimtmečius patyrė ne tik vakarų ir pietų žemaičių, vakarų aukštaičių tarmių sąveiką, bet ir neabejotiną, deja, daugeliu atvejų prievartinį, vokiečių kalbos poveikį. Marga lietuvių gyventojų sudėtis, migracijos procesai, santykiai su vokiečių kalbine bendruomene lėmė tai, kad jų kalboje visuomet buvo įvairių ypatybių, susijusių su skirtingais šaltiniais (plačiau žr.: LŽTP 1933; LKT 1970; Urbanavičiūtė 1970; Grinaveckis 1995; Kaukienė 1997; Zinkevičius 2002). Tokiomis sąlygomis egzistuojančios kalbinės bendruomenės kalbos variantiškumas yra natūrali ir neatsiejama jos ypatybė, nes sudėtingesnę visuomenės sandarą visuomet atitinka sudėtingesnė kalbos sandara (plačiau žr. Grumadienė 1994: 6).

Perklausius Klaipėdos krašto pastarųjų metų įrašus¹, galima manyti, kad įvairūs sociolingvistiniai veiksniai čia suformavo savitą regioninį interdialektą, kuriame susipina gana gerai išlaikyti skirtingų tarmių kalbos klodai. Šiuo atžvilgiu buvusi Klaipėdos krašto teritorija nėra išimtis iš kitų Lietuvos tarminių regionų: pastaraisiais metais kalbininkų jau ne kartą teigta, kad “grynuoju pavidalu tradicinės tarmės beveik neegzistuoja: kad ir kaip tarmiškai šnekėdami, tarmių atstovai vis dažniau įterpia kitų sistemų ar posistemų dalykų” (Grumadienė 1996: 192; dar plg. Vitkauskas 1979: 111). Šios naujų kalbos atmainų formavimosi tendencijos Klaipėdos krašte stebimos daug aiškiau negu kitur.

Dialektologams ypač įdomūs tie naujojo interdialekto atstovai, kurių šaknys yra už Klaipėdos krašto ribų. Į Klaipėdos kraštą jie pateko įvairiais keliais: jų tėvai (dažniau – vienas iš tėvų) atėjo čia tarnauti, sukūrė šeimas ir liko gyventi; pokario metais sovietų valdžios įsakymu buvo atkelti ištisosomis bendruomenėmis; patys atsikėlė čia gyventi vėlesniuoju laikotarpiu. Jų kalboje

¹ Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius 2003–2005 metais surengė tris ekspedicijas: Smalininkuose, Pagėgiuose ir Juknaičiuose. Jų metu įrašyta apie 120 valandų tekstų iš vietinių gyventojų, t. y. gimusių buvusioje Klaipėdos krašto teritorijoje. Iširtas beveik visas aukštaitiškasis (t. y. pagal dabartinę tarmių klasifikaciją priskiriamas vakarų aukštaičiams kauniškiams) plotas.

sumišusios kelios tarmės: tėvų gimtoji (arba gimtosios, jei tėvai kilę iš skirtingų vietų), vietinė žemaičių², vietinė aukštaičių ir jaučiama vokiečių kalbos įtaka. Toliau pabandysime aptarti tokių individų kalbą, remdamiesi vienos pateikėjos, atstovaujančios tipinę kalbinę situaciją, idiolektu.

2. Pateikėjos biografijos duomenys

Analizuojant nevienalytes kalbėjimo sistemas, kuriose sinchroniškai funkcionuoja keleto kalbos atmainų (šiuo atveju – tarmių) ypatybės, pirmiausia būtina aptarti kalbėjimo situaciją, kurią pirmiausiai charakterizuoja aplinkos ir vietos sąvokos (plg. Grumadienė 1994: 9). Kaip ir visi įrašai, tiriamasis tekstas užrašytas dialektologinės ekspedicijos metu, įrašinėta paslėptu mikrofonu. Pateikėjos namuose su ja bendravo pašnekovai – įrašytojai, kalbantys bendrine kalba. Pokalbio trukmė – apie dvi valandos, iš kurių įrašyta apie pusantros valandos gryno teksto. Ryškesnės kalbėjimo kodų kaitos pokalbio metu nepastebėta, gal tik pirmosiomis minutėmis buvo ryškiau juntamas derinimasis prie pašnekovo bendrinės kalbos³.

Toliau derėtų apžvelgti aptariamąsias pateikėjos biografijos faktus ir jos papasakotą kalbų vartojimo situaciją.

I lentelė.

Svarbesnieji pateikėjos biografijos faktai

1. Gimė 1927 metais Baltupėnuose, Jurbarko rajone, tarp Sokaičių ir Viešvilės (rytinė Klaipėdos krašto dalis, kur daugiausia buvo kalbama vakarų aukštaičių šnektomis).
2. Tėvo giminė: Antanavas, Kazlų Rūdos savivaldybė, netoli Pilviškių (pietiniai vakarų aukštaičiai kauniškiai – kapsai).
3. Motinos giminė: Veliuona, Jurbarko rajonas (šiauriniai vakarų aukštaičiai kauniškiai – veliuniškiai).
4. Prieš karą tėvai atvažiavo į Klaipėdos kraštą tarnauti, ten susipažino ir susituokė.
5. Mokykloje 7 klases mokėsi vokiškai.
6. Per karą buvo išvežta darbams į Vokietiją.
7. Dabar (nuo 1962 metų) gyvena Pagėgiuose (vakarinė Klaipėdos krašto dalis, kur daugiausia kalbama žemaičių šnektomis).
8. Religija – katalikai (ir tėvų, ir jos pačios).

² Aptariamame plote dažniausiai kalbama pietų žemaičių šnektomis. Tiksliai nusakyti, kuriai patarimei (raseiniškių ar varniškių) jos priklauso, gana sunku.

³ Pokalbio metu porą kartų buvo užėjusios kaimynės – vietinės kalbinės bendruomenės atstovės, tačiau nepastebėta, kad pateikėja kaip nors derintųsi prie jų kalbos ir imtų kalbėti kitaip.

Žvelgiant į biografijos faktus (žr. 1 lentelę), galima teigti, kad aptariamoji pateikėja yra tipiška vyraujančios dabartinių gyventojų daugumos atstovė. Jos tėvai kilę iš nevietinės aplinkos – vakarų aukštaičių kauniškių ploto, jų gimtosios šnektos taip pat skirtingos. Tėvas kilęs iš pietinės kauniškių dalies, netrumpinančios galūnių, motina – iš veliuoniškių šnektos, kuriai būdingas nekirčiuotų galūnių trumpinimas. Pati pateikėja gimusi ir augusi rytinėje Klaipėdos krašto dalyje, kur dominuoja aukštaitiškiosios (veliuoniškių) šnektos, karo laikotarpį praleidusi Vokietijoje, o po karo nuolat gyvenanti vakarinėje Klaipėdos krašto dalyje, kur daugiausia kalbama žemaitiškai.

Analizuojant kalbinę situaciją, gana svarbus, nors ir ekstralingvistinis, veiksnys yra priklausymas tam tikrai religinei konfesijai, nes skirtingos tikybos atstovai gana nevienodai pateikia kalbų vartojimo ir paplitimo sritis, ypač nevienodai apibūdina vokiečių kalbos paplitimą tam tikrose sferose. Kalbantis su pateikėjais, neretai teko išgirsti, kad evangelikų liuteronų nuostata vokiečių kalbos atžvilgiu yra daug teigiamesnė negu katalikų. Kaip teigiama sociolingvistinėje literatūroje, kalbinės nuostatos yra vienas iš svarbiausių veiksnių, lemiančių žmonių kalbinį elgesį, tam tikro kalbinio kodo pasirinkimą (plačiau žr. Ramonienė 2006: 137, 138).

2 lentelė.

Pateikėjos vartotos (mokamos) kalbos

1. Tėvų gimtoji kalba – lietuvių, nors abu mokėjo ir vokiškai.
2. Pateikėjos gimtoji kalba – lietuvių (šeimoje kalbėjosi lietuviškai).
3. Su draugais vaikystėje kalbėjosi vokiškai.
4. Mokykloje mokėsi vokiškai.
5. Tarnaudama Vokietijoje visur kalbėjo tik vokiškai.
6. Karo metu šiek tiek pramoko rusiškai.
7. Dabar laisvai kalba lietuviškai, vokiškai – silpniau (primiršusi), šiek tiek rusiškai.

Dauguma kalbintų žmonių, prieš karą gimusių Klaipėdos krašte, teigė, kad jiems sunku pasakyti, kuri kalba yra gimtoji. Dažniausiai pateikėjai sakosi abi kalbas – vokiečių ir lietuvių – pradėję vartoti kartu. Analogiška yra ir šios pateikėjos situacija (žr. 2 lentelę). Vaikystėje su tėvais ji kalbėjo lietuviškai, tačiau beveik tuo pačiu metu išmoko ir vokiečių kalbą, nes su aplinkinių gyventojų vaikais teko bendrauti vokiškai. Vokiečių kalba tuo laiku buvo oficiali mokyklos kalba, tik vokiškai pateikėja bendravo ir karo metais – buvo atskirta nuo šeimos ir išvežta darbams į Vokietiją. Ten šiek tiek pramoko ir rusiškai.

3. Pateikėjos idiolektas

Aptariant pateikėjos idiolekte stebimą lietuvių kalbos tarmių sąveiką, pirmiausia galima išskirti vakarinių šnektų šiaurinio (šiaurinių kauniškių, pietų žemaičių, Mažosios Lietuvos striukių, Klaipėdos krašto aukštaičių) ir pietinio (pietinių kauniškių, Mažosios Lietuvos baltsermėgių) arealų ypatybes⁴.

3.1. Šiaurinio arealo ypatybės

Daugelio dialektologų darbuose (Zinkevičius 1966: 477; 1994: 31–32; Salys 1992: 102; LKA 1982: žemėl. 32, 38, 47, 49 ir kt.) teigiama, kad dabartinių vakarų aukštaičių kauniškių šiaurinė dalis – veliuoniškiai – esanti šiaurinio (žemaitiškojo) arealo pradžia. Iš šiaurės einanti galūnių trumpėjimo banga yra kartu pasiekusi Mažosios Lietuvos striukių patarmę bei Didžiąjį Lietuvai priklausiusias kauniškių šnektas (Vidugiris 1998: 25). Galima teigti, kad veliuoniškių šnektas yra pagrindinė aptariamąsios pateikėjos kalbos atmaina („pirmoji kalba“ – išmokta iš motinos), į kurią tik įterpiama kitų šnektų elementų. Tiriamajame idiolekte stebimi visi svarbiausieji veliuoniškių požymiai.

3.1.1. Nekirčiuotų galūnių trumpinimas. Ilguosius balsius [o-], [ɛ-], [a-], [e-] atvirosiose nekirčiuotose galūnėse beveik visur atliepia trumpieji. Dažniausiai tariami [u], [i], [a], [e], pvz.: *kalbėju* ‘kalbėjo’, *mànu* ‘mano’, *kataliki* ‘katalikė’, *lėki* ‘lėkė’, *vókiška mo.ki-kla* ‘vokišką mokyklą’. Tai galūnės, būdingos visam veliuoniškių plotui, daugelyje dialektologijos darbų nurodomos kaip skiriamoji šios šnektos ypatybė (plg. Salys 1992: 102; plačiau žr. Bacevičiūtė 2004: 150–152). Kaip minėta, pateikėjos motina kilusi iš Veliunos, be to, ji pati gimė ir augo rytinėje Klaipėdos krašto dalyje, kur taip pat turimos sutrumpintos galūnės.

Tačiau žodžio galo trumpųjų balsių kokybė tekste įvairuoja. Pasitaiko nemažai galūnių, kurios labiau būdingos pietinėms žemaičių šnektoms ar Klaipėdos krašto aukštaičiams, pvz.: *buva* ‘buvo’, *turėje* ‘turėjo’ arba *atvežė* ‘atvežė’, *põ-nę* ‘ponė, t.y. ponia’, *sò.knę* ‘suknė, t.y. suknelė’, *sà.kõ* ‘sako’, *bõ.võ* ‘buvo’.

Ilgųjų balsių trumpinimas pasitaiko ir uždariosiose galūnėse, ypač veiksmažodžių formose, rečiau daiktavardžių daugiskaitos įnagininko linksnyje, pvz.: *užá.ugum* ‘užaugome’, *gi.væ.num* ‘gyvenome’, *vá.ligim* ‘valgėme’, *kó.jums* ‘kojomis’ ir kt.

Ilgieji galūnių balsiai [i-], [u-] dažniau tariami kaip pusilgiai, bet pasitaiko ir trumpųjų, plg.: *šmė.li.* / *šmė-li* ‘smėlį’, *sùtati.* / *sùtati* ‘sutartį’, *á.lu.* / *á.lu* ‘alų’. Šie balsiai iki trumpųjų trumpinami ne visame šiauriniame areale, o tik pačiose šiaurinėse kauniškių ploto šnektose aplink Nemuno upę ir žemaičiuose

⁴ Žr. straipsnio pabaigoje pateiktus pavyzdžius, kur matyti, kaip aptariamąsios ypatybės susipina viename tekste.

(Atkočaitytė 2002: 150–151; Bacevičiūtė 2004: 150–151). Šnektose, esančiose arčiau pietinių kauniškių (zanavykų ir kapsų) ploto, šie balsiai sistemingai išlaikomi pusilgiai.

3.1.2. Trumpųjų balsių iškritimas/nukritimas niekada nekirčiuojamose galūnėse. Tai visam šiauriniam plotui – tiek pietiniams žemaičiams, tiek šiauriniams kauniškiams būdinga ypatybė. Pateikėjos idiolekte trumpasis balsis [a] beveik sistemingai išmetamas iš vardažodžių vienaskaitos vardininko formų, pvz.: *pamó-ki.ts* ‘pamokytas’, *pragi.vė.nims* ‘pragyvenimas’, *víenc* ‘vienas’. Dažnai be balsio tariami ir veiksmožodžiai, pvz.: *isitrá.uk* ‘išsitraukia’, *bū-n* ‘būna’, *neī.n* ‘neina’. Žemaičių šnektose trumpasis [a] nuo veiksmožodžio esamojo laiko trečiojo asmens formų numetamas beveik visuomet, kai kuriuos veiksmožodžius (*tú.r* ‘turi’, *gá.l* ‘gali’, *rė.ī.k* ‘reikia’) be galūnės taria ir kauniškių šiaurinės šnektos.

3.1.3. Balsių [i], [u] atvirumas. Daugeliu atvejų tariami tik šiek tiek paplatėję [i], [u] – tokie yra įprasti šiaurinei kauniškių daliai ir jiems artimoms žemaičių šnektoms. Tačiau pasitaiko ir tikrų žemaitiškų [e], [o] (plg. Zinkevičius 1994: 91–93), pvz.: *sóknę* ‘suknė, t. y. suknelė’, *bó.va* ‘buvo’.

3.1.4. Kirčiavimas. Kelintiniai skaitvardžiai pateikėjos sistemingai kirčiuojami pagal antrąją kirčiuotę (*ketvir.tais* ‘ketvirtais’, *pej.ktais* ‘penktais’, *deviñ.tais* ‘devintais’), o ne pagal ketvirtąją, kaip įprasta pietinėse kauniškių šnektose ir bendrinėje kalboje. Toks skaitvardžių kirčiavimas būdingas žemaičių tarnei bei pačioms šiaurinėms kauniškių šnektoms. Kauniškių plote piečiau Nemuno jau paplitęs kirčiavimas pagal ketvirtąją kirčiuotę.

Pagal šiaurinių šnektų modelį kirčiuojamos ir įvardžių formos, pvz.: *tarp.saves* ‘tarp savęs’, *màne* ‘manė’, *tàve* ‘tavė’. Su šiauriniu arealu sietinas ir neveikiamosios rūšies dalyvių pastovus kirčiavimas, pvz.: *iškrá.uta* ‘iškrautà’, *iškrá.uti* ‘iškrautì’.

3.1.5. Morfologinis galūnių trumpinimas. Morfologinis galūnių trumpinimas visuotinai būdingas tiek šiauriniam, tiek pietiniam aptariamųjų šnektų plotams. Tačiau kai kurios trumpėjimo formos labiau būdingesnės šiaurinėms šnektoms. Visų pirma, pateikėjos kalboje pastebimi sistemingai vartojami sutrumpėję vietininkai, pvz.: *jáunī.stę* ‘jaunystėje’, *anō.pùsę* ‘anoje pusėje’. Būtent tokios visų vardažodžių kamienų vietininkų formos (*galvō*, *žēmē*) vartojamos žemaičių šnektose. Jos labai paplitusios ir šiaurinėje kauniškių dalyje, maždaug iki veliuoniškių ir zanavykų ribos. Pietinėje kauniškių dalyje dažniau vartojami ilgesnieji vietininkų variantai (*galvōj / galvojė*, *žēmėj / žēmėje*) (LKA 1991: žemėl. 44, 45). Su šiaurinėmis šnektomis pateikėjos kalbą sieja ir tokios sutrumpėjusių linksnių formos, kaip pvz.: *kó.jums* ‘kojomis’, *raij.kums* ‘rankomis’.

3.1.6. Ryškesnės morfologijos ir sintaksės ypatybės. Beveik sistemingai vartojama deminutyvų priesaga *-ikė*, pvz.: *vištike* ‘vištikė’, *lazdike* ‘lazdikė’,

p^ooduškiū ‘poduškių, t. y. pagalvėlių’. Ši priesaga labai būdinga žemaičių šnektoms, vartojama ir pačiose šiaurinėse kauniškių šnektose iki Nemuno upės. Piečiau Nemuno jau sutinkama priesaga *-iukė* (*vištiukė*). Pietinių šnektų plote dažniau vartojama priesaga *-ukė* (*vištiukė*) (LKA 1991: žemėl. 116). Ši ypatybė pateikėją taip pat sieja su šiaurinių šnektų arealu.

Iš veiksmazodžio morfologinių ypatybių minėtina sisteminga *-ja* kamieno vartoseną. Pateikėją vartoja tik formas *prisikrá.uje* ‘prisikrauna’, *šá.uje* ‘šauna’, *pjá.uje* ‘pjauna’, *grybá.uje* ‘grybauja’ ir kt. Šios formos dabartiniu metu turi labai aiškų vartojimo arealą – jos paplitusios visoje vakarų aukštaičių teritorijoje ir Klaipėdos krašto aukštaitiškoje dalyje (LKA 1991: žemėl. 91). Tai senos formos, siejamos su daugeliu indoeuropiečių kalbų, anksčiau plačiai vartotos ir Mažosios Lietuvos tarmėse (LŽTP 1933: 55; LKA 1991: 95).

Keletas pastebėtų ryškesnių sintaksės ypatybių taip pat sieja pateikėjos kalbą su šiaurinėmis šnektomis. Iš jų pirmiausia minėtinas neiginio galininkas. Jis vartojamas visame kauniškių plote, tačiau ypač būdingas šiaurinei daliai, pietinėje galininkas ir kilmininkas su neiginiu dažnai vartojami pramaišiu (plačiau žr. Senkus 2006: 274–275). Pateikėjos kalboje beveik ištisai vartojamos tik neiginio konstrukcijos su galininku, pvz.: *jau mus, lietuvaičius, nepriėmė* ‘jau mūsų, lietuvaičių, nepriėmė’, *Klaipėdos kraštas atskirą kalbą neturėjo* ‘Klaipėdos kraštas atskiros kalbos neturėjo’, *kitus žodžius nesuprantu* ‘kitų žodžių nesuprantu’, *aš tuos būrus, aš juos negerbiu* ‘aš tų būrų, aš jų negerbiu’. “Suvalkietiškas”, labiau šiaurinei kauniškių daliai būdingas, yra ir kitų linksnių vartojimas, pvz.: *ateidavo ieškot į namus mane* ‘ateidavo ieškoti į namus manęs’, *išmokino raštą* ‘išmokino rašto’, *lig pat galo* **Rambynui* < *lig pat galui Rambyno* ‘lig pat galo Rambyno’.

3.2. Pietinio arealo ypatybės

Pietinių kauniškių ypatybių pateikėjos kalboje jaučiama žymiai mažiau, nors apskritai suvalkietiskasis “koloritas” (daugiausia prozodijos ypatybės – intonacijos, priegaidžių ryškumas) aiškiai girdimas, kadangi abu jos tėvai kilę iš kauniškių ploto. Minėtina tik keletas ryškesnių ypatybių, kurias galima mėginti sieti su pietinių kauniškių arealu.

3.2.1. Ilgesni galūnių balsiai. Išlaikoma daugiau pusilgių galūnių nei įprasta šiaurinėms šnektoms. Ilgieji balsiai [*i*], [*u*] dažniau tariami pusilgiai (šiauriniame areale jie turėtų būti trumpi), pasitaiko ir [*a*], [*e*], [*o*], [*ɛ*] nevisiško sutrumpėjimo atveju, pvz.: *vo.kietikė*. ‘vokietikė’, *kešė.ne*. ‘kešėnė, t. y. kišėnė’.

3.2.2. Balsis [a] žodžio pradžioje. Pateikėją žodžio pradžioje sistemingai vartoja balsį [*a*] vietoj [*e*], pvz.: *aĩ.dau* ‘eidavo’, *aĩ.k* ‘eik’. Balsių [*e*] / [*a*] vartojimas žodžio pradžioje yra vienas iš svarbiausių pietinio ir šiaurinio

kauniškių arealų skirtumų. Šiaurinė kauniškių dalis (veliuoniškiai, dalis zanavykų) čia turi [e], pvz.: *ė.glī* ‘eglė’, *eilē* ‘eilė’, pietinė (dalis zanavykų ir kapsai) – [a] (*ā.gļē.*, *ailē*). Balsi [e] žodžio pradžioje vartoja ir pietų žemaičių, Klaipėdos krašto aukštaičių, vakarų žemaičių šnektos, jose visose prieš priešakinės eilės balsi šis [e] dar labiau susiaurėja ir virsta [e] (žr. LKA 1982: žemėl. 9). Taigi pateikėjos tariamas žodžio pradžios [a] šių šnektų kontekste visiškai svetimas. Galima manyti, kad tai pietinių šnektų įtaka (tėvo šnektą). Tačiau balsių [e] / [a] žodžio pradžioje vartojimo riba eina ir per pat Veliunos apylinkes, iš kur kilusi pateikėjos motina (LKA 1982: žemėl. 9). Ši ypatybė yra aiškiai perimta iš tėvų, gerai išlaikyta svetimijoje aplinkoje.

3.2.3. Nėra aiškios tęstinės priegaidės. Viena iš būdingiausių šiaurinio ploto (šiaurinių kauniškių ir kaimyninių žemaičių) prozodijos ypatybių – tvirtagalės priegaidės spūdžio padalijimas abiem dvibalsio ar dvigarsio dėmenims (plotą žr. LKA 1982: 106). Tačiau pateikėjos kalboje cirkumfleksinės kilmės priegaidės taip tariamos retai. Daug dažniau priegaidės spūdis koncentruojamas ant antrojo dėmens, pvz.: *ē.jāū*. ‘ėjau’, *añ.tra* ‘antrą’. Tokį tarimą būtų galima sieti su pietinių šnektų arealu.

3.2.4. Kitos ypatybės. Iš ryškiau pastebimų ir sistemingiau vartojamų ypatybių, sietinų su pietiniais kauniškiais, minėtinos įvardžių formos vns. įn. *tāi* ‘ta’, *jāi* ‘ja’, dgs. gal. *tāis* ‘tas’, *jāis* ‘jas’, pvz., *su tā.i vielā* ‘su ta viela’. Šiauriniame plote įprastai vartojamos tik akūtinės formos su ilguoju balsiu – *tā*, *jā*, *tās*, *jās*.

Sistemingai vartojama sutraukta veiksmažodžio forma *bó*. ‘buvo’. Toks sutraukimas labai būdingas pazanavykio kapsams (žr. Senkus 2006: 359), būtent toms šnektoms, iš kurių ir kilęs pateikėjos tėvas.

3.3. Žemaitiškos ypatybės

Aiškių žemaitiškų ypatybių, kurios būtų svetimos kauniškių šnektų sistemoms, pateikėjos kalboje nedaug.

Su artimomis žemaičių šnektomis aiškiau galima sieti tik kai kurias morfologijos ir sintaksės ypatybes. Gana dažnai vartojamos sangražinės veiksmažodžio formos su baigmeniu *-ties*, kuris gali būti ir šiek tiek suvienbalsintas, pvz.: *šū-ti's* ‘siūtis’, *veř.sties* ‘verstis’. Šis baigmuo sistemingai paplitęs visoje žemaičių tarmėje, beveik tik tokios formos joje ir vartojamos (LKA 1991: 114, žemėl. 109). Jos visai svetimos šiaurinėms vakarų aukštaičių kauniškių šnektoms, kur vartojamos tik formos su baigmeniu *-tis* (*siūtis*, *verstis*). Tačiau pietiniame plote (zanavykų ir kapsų šnektose) jų taip pat pasitaiko, nes čia dažnai vartojamos ir paprastosios formos su *-tie* (*siūtie*, *verstie*) (Senkus 2006: 355, 363). Taigi šią pateikėjos kalbos ypatybę galima sieti ir su žemaičių, ir su pietinių kauniškių šnektomis.

Žemaitiškai vartojama prielinksnio *pas su kilmininku* konstrukcija, pvz.: *pas tu būru* ‘pas tuos būrus’, *pas Grygulaičių* ‘pas Grygulaičius’. Toks prielinksnio valdymas būdingas visoms žemaičių šnektoms, vartojamas kauniškių paribyje su žemaičiais, apie Jurbarką, Veliuoną, Ariogalą (Zinkevičius 1966: 423).

Pateikėjai būdingas būsimąjo laiko formų vartojimas būtojo dažninio laiko reikšme. Tokia vartoseną pasitaiko tose žemaičių šnektose, kurios turi pereinamąsias formas tarp bendrinei kalbai įprasto būtojo dažninio laiko su priesaga *-dav-* ir formas su pagalbinio veiksmazodžiu *liuobėti*. Būtent pietrytinėse žemaičių šnektose, apie Gervinę, Eržvilką, dažniausiai būtojo dažninio laiko reikšme vartojama forma *būdavo* su būsimuoju laiku, pvz.: *būdavo, kai uždainuos mūsų vyrai, kai užtrauks, tai pievos nuskambės* ‘kai uždainuodavo mūsų vyrai, kai užtraukdavo, tai pievos nuskambėdavo’ (Zinkevičius 1966: 358). Pateikėjos būsimasis laikas šia reikšme vartojamas ir be pagalbinio veiksmazodžio *būdavo*, pvz.: *tai aš nueisiu ant to galo špikdamio ir atsistosisiu, ir šauksiu* ‘tai aš nueidavau ant to galo špikdamio, t.y. pylimo upėje, ir atsistodavau, ir šaukdavau’.

Kaip matyti iš aukščiau aptartos medžiagos, vokalizmo ir prozodijos sistema daugiau išlaikyta iš tėvų šnektų, negu perimta iš žemaitiškos aplinkos, kurioje pateikėja gyveno paskesniaisiais metais.

3.4. Vokiečių kalbos poveikis

Aiškesnių vokiškų bruožų pateikėjos tekste pasitaiko mažai, nors ji laisvai kalba vokiškai, keletą metų per karą praleidusi Vokietijoje. Ryškiausiai jaučiamas vokiečių kalbos poveikis – nedidelis skardžiųjų priebalsių paduslėjimas. Negalima teigti, kad vietoj skardžiųjų priebalsių visur tariami duslieji, bet tarpiniai tarp skardžiųjų ir dusliųjų, šiek tiek aspiruoti, priebalsiai vartojami ištiesai. Tai būdingas daugelio Klaipėdos krašto kalbėtojų tarimas, suteikiantis jiems savotiško, iš kitų tarmių išskiriančio, kalbos atspalvio. Dar iš fonetikos ypatybių paminėtini ir dažniau pasitaikantys nepailgėję ar menkliau tepailgėję kirčiuoti balsiai *a, e*, kuriuos tyrėjai taip pat sieja su vokiečių kalbos poveikiu (Zinkevičius 1983: 120; priešingą nuomonę žr. Vitkauskas 1987: 130).

Kalbėdama lietuviškai, neretai pateikėja įterpia vokiečių kalbos žodžių ar net ištiesų frazių. Tokio tipo reiškiniai sociolingvistikos specialistų įprastai vadinami kodų kaita. Nors termino apibrėžimas įvairiuose šaltiniuose gerokai įvairuoja (plg.: Pažūsis 1980: 22–33; Grumadienė 1996: 194–195, Karaliūnas 1997: 320–326; termino apibrėžimų apžvalgą žr. Urnėžiūtė 1998: 131–135), visi autoriai mini kitos kalbos (ar kalbos atmainos) vienetų įterpimą ar perėjimą nuo vienos kalbos prie kitos. Kodo keitimas beveik visada susijęs su kalbėjimo akto aplinkybėmis: pokalbio tema, vieta, pašnekovais ir t.t. (Karaliūnas 1997: 321–326). Tai pastebima ir aptariamojo idiolektu tekstuose: vokiškų žodžių ir

frazių pagausėja kalbant apie buvimą ir tarnavimą Vokietijoje, vokiečių laikus⁵, pvz.: *jau mūs auslenderių* (= užsieniečių) *nepriėmė, jis lietuviškai perfekt* (= puikiai) *kalbėjo, mes jau skaitėmės štatėnlos* (= be pilietybės), *paėmė mane į Tilžę, į arbatamtą* (= darbo biržą), *duok fotę* (= koją), *fotė, kitą duok fotę*.

4. Išvados

Apibendrinant pateiktojo idiolekto analizę, galima padaryti keletą išvadų.

Net ir ilgą laiką gyvenant svetimoje kalbinėje aplinkoje, vis dėlto gerai išlaikomos “pirmosios kalbos” – motinos gimtosios šnektos ypatybės. Idiolekte dominuoja šiaurinių vakarų aukštaičių kauniškių – veliuniškių šnektą (motinos gimtoji), nors nuo pat gimimo kalbėtoja gyveno aplinkoje, vartojančioje ir kitas lietuvių kalbos atmainas, ir vokiečių kalbą. Išlaikytos svarbiausios Veliuonos šnektos fonetikos ypatybės. Tėvo gimtosios šnektos (pietinių kauniškių – kapsų) ypatybių pastebima mažiau.

Fonetikos lygmenyje iš artimos kalbinės aplinkos – žemaičių šnektų – perimtos ir sustiprintos tos ypatybės, kurios neprieštarauja gimtosios šnektos sistemai. Pavyzdžiui, pozicinis balsių [i], [u] atvirumas, būdingas veliuniškių šnektai, aptariamajame idiolekte dar sustiprinamas – atvirieji [i̯], [u̯] vartojami nuosekliai, kartais platinami iki [o], [e]. Pasitaiko žemaitiškų kirčiavimo, morfologijos ir sintaksės ypatybių.

Vertinant bendrąją idiolekto situaciją, galima teigti, kad jame pastebima mažai svetimų įtakos: beveik nėra tikrų žemaitiškų, vokiečių kalbos poveikis pasireiškia beveik tik leksikos lygmenyje (vartojama daugiau vokiškų žodžių).

Tekstų pavyzdžiai

1 pavyzdys

tie viētinei kalbėjū⁶ visi vo·kiečū / daugumā vo·kiečū kalbà || nēbō⁷ nē lietūvu. mo.kī.klu. / bō. bō. vó·kiško.(s)⁸ šū·lē.s⁹ / aš i_vó·kiška mo.kī.kla¹⁰ e.jāū.¹¹ || mānū vārdas i_vó·kiškas / 'ē·ri,ka || bet_ēšū katalikī / ne_ne_luteró·ni ||

⁵ Žr. pridėdamų tekstų 3-ią pavyzdį.

⁶ Sutrupėjusiose galūnėse daugiausia vartojami trumpieji atvirieji balsiai *i*, *u*. Tai pagrindinė veliuniškių šnektos ypatybė. Toks žodžio galo tarimas tekste dominuoja.

⁷ Toks žodžio sutraukimas labai būdingas pazanavykio kapsų šnektoms, veliuniškių plote pasitaiko retai.

⁸ Uždarosiose galūnėse beveik sistemingai išlaikomi pusilgiai *o*., *e*. Tai pietiniams kauniškiams būdinga ypatybė.

⁹ *Mokyklos*. Germanizmas.

¹⁰ Nekirčiuotų galūnių balsių *-a*, *-e* trumpinimas iki trumpųjų – būdinga šiaurinio arealo šnektų ypatybė. Pietinėse kauniškių šnektose būtų išlaikomi pusilgiai balsiai. Tekste trumpinama sistemingai.

¹¹ Aiškios tęstinės priegaidės, būdingos veliuniškiams ir pietų žemaičiams, negirdėti. Priegaidės labiau primena pietines kauniškių šnektas.

*tai_tie_visi viētinei i-rà ūteró-nai | o_mès¹² mes_ėsam katalikai || [O mums sakė, kad čia prieš karą išvis lietuvių nebuvo?] prieš_kára | prieš_kó-ki.¹³ kára || [Prieš antra?] prieš_añ.tra kára || būvə¹⁴ atvažiuodavų lietūvei čė pas_tu_bū.ru.¹⁵ tarná.ut || čė_bū.raitie viētinei evanĝeli--ūteró-nai | čė_daugė.usei visi ūteró-nai gi.vė.nū || pas_juos atvažiuodavų | nū iž_dīžō.sos *lietuvo's ,dārbi'niñ.kai || kur_tė.p neturė_ių kó.kū prōfėsijos | niėku | pas_ú.kininka tarná.ut | bėrna--bernaĩ || mánū mamà čė tarná.vū | i_tė.vas tarná.vū || nu_tė.vas jáu_bOū.¹⁶ gešskeliėtis | jiz_bò. biški pamó.kits | jiz_bò. trīs klasės bā.ĩ.ges || ĩi(s)_sávū jāunĩ.sġe da_tė. *ānta'ná.ve visūs | visūs vaikūs išmo.kinū rá.šta¹⁷ || nu_bet_viš_tiek | dár.bū.to.prie_*smætō.nos laikū | visur bū.ū blō.g-- || *lietuvoĩ bū.ū labzĩ. suñ.ku | sunkūs pragi.vė.nims¹⁸ || visi lė.ki čė i_ta_*klaipėdos krá.šta || nu_tai_mánū tė.vas te.nuis¹⁹ *bá.ltupe.nuos tarná.vū | tæ_tòk-- pre_pře_*viešvilė's neto.lĩ tarná.vū || susipažinū_tei su_sávū | su_mánū mamà | jū'du ir_apsivedĩ || [O mama iš kur buvo atvažiavus?] iš_*velūđno.s || teĩp_jáu jiė_čė susipažine | apsivedĩ_čė | i_čė visa laĩ.ka gi.vė.nū || [O tai iš tų būrų, kaip sakot, tai jau lietuvių nebuvo?] nu_t'jiė | skai.tes neva_lietūvnikais | bet_jiė | tarp_sávės kalbė_jū visi vó.kiškai || nę_vienū | tai_kát aš_nežinaĩ. nę_vienū nę_vienū vai.kū | nę_vienč || mės namiė | aš_pareinū pas_má.ma i_vĩdu²⁰ | me.s_kalbam lietūviškai | mes_išė.ĩ.nam laũ.k | mes_kalbam su_tai.s bū.ru vaikaĩ.s vó.kiškai ||*

2 pavyzdys

[O mokykloj mokėtės?] *mó.kāusi | septĩ.nes klasės vo.kiečũ: iš-- || [Ir vokiškai?] tik_vó.kiškai || kadā.ngi nebū.ū tu_lietūvu. || bū.ū vāt *smalinĩn-- / *smalinĩñ.kuos jáu_no.rė jáu.eĩ.t i_lietūvu moki'kla_jáu | padā.re²¹ te_lietūvu moki'kla | be(t)_trīždešims devĩñ.tais²² užė.mĩ *hitle.ris || bu.aũ. dvi'likos mē.tu. || nū_jáu ir_nėpsimó'ka | kəip_jáu_*hitle.ris užė.mĩ | *hitle.ris užė.mĩ*

¹² Nepailgėję balsiai *a, e* viensiemeniuose žodžiuose būdingi Klaipėdos krašto ir pietų žemaičių šnektoms.

¹³ Nekirčiuotų galūnių balsiai *-i, -u* dažniau išlaikomi pusilgiai. Tai tekstą labiau sieja su pietinėmis kauniškių šnektomis.

¹⁴ Pavartota galūnė, būdinga Klaipėdos kraštui ir pietų žemaičiams, bet plg. kitą žodį – jau vartojamas kitam arealui įprastas variantas.

¹⁵ Žemaitiška sintaksinė konstrukcija *pas + kilmininkas*. Greta vartojama ir *pas + galininkas* – plg. kitą sakinį.

¹⁶ Stiprus kirčiuoto balsio platinimas labiau būdingas žemaičių šnektoms.

¹⁷ Pietinėms kauniškių šnektoms būdingas veiksmažodžio valdymas.

¹⁸ Platus balsis *æ* prieš tolesnį minkštąjį priebalsį tariamas būtent Veliuonos apylinkėse. Trumpojo balsio išmetimas *o* kamieno galūnėse būdingas visoms šiaurinio arealo šnektoms.

¹⁹ Labai “suvalkietiška” forma, vartojama pietinėse kauniškių šnektose.

²⁰ Plg. 10 išnašą. Iki trumpojo *u* trumpinama rečiau, bet pasitaiko ir tokių atvejų.

²¹ Pastebimas atvirųjų galūnių įvairavimas. Čia pavartota būdinga Klaipėdos krašto šnektų galūnė.

²² Skaitvardžių kirčiavimas pagal antrąją kirčiuotę būdingas žemaičių šnektoms, pietinių kauniškių būtų kirčiuojama *devintaĩs*.

*ùžę.mi ùžę.mi ùžę.mi | kó.vu mę.nesi apę dviðesimta tei(p) panašeĩ. | užę.ju || iki_vĩsa | iki_vá.saros | iki_gęgùžę.s iše.jáũ. || paskuĩ atðsto.go.s bùũu | rùdenĩ
 jáũ_mũs | lietuvá.ĩcus²³ nepriũę.mi || nepriũę.mi *hitle.ris_i_mokĩ:kla || mes_ęsam
 'aũ.sleũde,rę²⁴ | svetimtaũ.ęei || jáũ_mũsvokieęę.nepriũę.mi_i_mokĩ:kla || jáũ_mũs
 lietuvũs labai.skřãũ.dĩ jáũ_ęę *vokietiję || o_o_tũos.ĩšũ.nĩškus nięks neškrãũdĩ |
 kzip_jie_ę.ju i_o.mokĩ:kla vo.kieęũ. | teip_jie_ę.ju || o_mũs | męs | kur_mũsu
 tę.vaĩ. bùũu atvažę.ve iž_dĩžõ.sos *lietuvõ's | jáũ_vĩsi kę.turezdešĩm.tais mę.tais
 keĩ.tęs | važę.vũ i_*liętuva adgaĩ. | bõ. keĩtĩmas | o_iš_*lietuvõ's lüterõ'nus
 ,pripa'žĩnũ *hitleris_kaip vó.kieęũs || jie_parvažę.vũ ęę | bùũu keĩtĩmas
 i_*vo.kietiję || o_jie_kalbę't vó.kiškai ne_mũ. ne_mę. nemo.kę.ju ||*

3 pavyzdys

*nũ_tai atvažę.ũo(m) męs | atvežę i_*saksõnije | i_tõ.ki. mięsta
 *xále | i_dabař. acĩmenu ta_*xále || perðne sustõ.ju tas_traukĩnĩ's | vienam
 perðne_te. | šešõ'liktas perðnas ma_atró'dũ | ta_nũmari acĩmenu || atjõ'je
 to.kš_es-ęsinĩnkš | an_tõ.kũ gražaũ.s.ářklũ | tas_arklĩ'sti(k)_gražeĩ. paža'bõ'tas |
 vĩska | i_tõ'ke põ'ne²⁵ | tip_tip_tĩp šalę_to. | šalę to_es-ęsinĩnkũ aĩ.na || vĩsi
 žĩ'ri | ir_ąš gá.lva²⁶ iškĩšus nó'ru | s'kau | ir_ąš nó'ru ,pažu.'rę't || tõ.kę žĩnài |
 pacá.nkã || ta_põ'ne i_mãne pašĩžũ'ri²⁷ ir_sá.kõ tam_es-ęsinĩnkui | bleĩb |
 bleĩb dõx štę'ęn | bleĩb dõx štę'ęn²⁸ | sá.kũ | rũ.f mię das_mę'txen²⁹ || sustõ'k |
 sá.kũ | pašaũ.k ma_ta_mergãite | kur_gá.lva dabař. iškĩšũ || sá.kũ | kõm | kõm
 dõx xĩe | kõm dõx xĩe³⁰ || o_ąš vĩska suprantũ | kiĩtĩ nemo.kę.ju vó.kiškai daũ.k |
 o_ąš mo.kę.jũ perfękt³¹ vó'kiškai | su_vaikaĩ.s lã.kšę'm vó'kiškai || zi_gęfęlt
 mię_zę³² | sá.kũ | ji_má' labai. patĩn.kã || ir_ąš mišlĩj | geraĩ. | ka_tãĩ aš_tau
 tik_patin'kũ || ba_mišlĩj | gá.lvęš | vé.lne(s) žĩnũ kur_išvęš mãne || jáũ_ka_ęę |
 nons_vidurĩ *saksõnijo.s mãne palĩks || nã_tai ji_mãne pasilĩku | ir_tãš_jũu |
 pã-ę.mi_jis | matĩ't_ąš_jũu | i_knĩ'ga bõvõ i.trá.ukta || mãnũ ta_ã.dręsa | nũmari
 jáũ_užrã.šĩ to.to_šalõnũ || ir_ję.i pãdavi tuos_dokũmentus | ir_ji_mãne sũ-- |
 nuę_ũm i_tõke kupę. | pasaũ.dĩ ta_taksĩ.land || kę.ture'zdešĩmš keliñ.tais
 tas_mę.tais bùvã | musę't_ar treęęĩs | treęęĩs taz_gal_bũvã | ař_jãũ ketvĩřtĩ
 jáũ_bõ. || tã(i)_ji_mãne | pãskui su_traũ.kiñũ parvažę.ũũm i_tõki mięsta |
 vię'fortas || tai_te_ižbuvaũ. paš_ję' iki_kã.ru pabaigõ's ||

²³ Visam kauniškių plotui būdingas neiginio galininkas.

²⁴ Vokiškų žodžių vartojimas ypač padažnėja, kai kalbama apie su vokiečių kalba susijusias realijas (žr. kitą tekstą). Greta pašnekovui paaiškinta lietuviškai.

²⁵ Atvirųjų galūnių kokybė įvairuoja. Čia pavartota būdingiausioji Klaipėdos krašto galūnė.

²⁶ Skardieji priebalsiai visame šiame tekste tariami daug dusliau ir su didesne aspiracija.

²⁷ Tolimoji priebalsių asimiliacija.

²⁸ *Palauk, sustok* (vok.).

²⁹ *Pašauk man tą mergaitę* (vok.).

³⁰ *Ateik čia* (vok.).

³¹ *Puikiai* (vok.).

³² *Ji man labai patinka* (vok.).

Literatūra

- Atkočiaitė, Daiva. 2002. *Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Bacevičiūtė, Rima. 2004. *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Grinaveckis, Vladas. 1995. Mažosios Lietuvos tarmės. *Lietuvininkų žodis*. Kaunas: Litterae universitatis. 486–499.
- Grumadienė, Laima. 1994. Sociolingvistika ir kalbos kultūra. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. Vilnius: Gimtoji kalba. 5–13.
- Grumadienė, Laima. 1996. Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 190–198.
- Kairiūkštytė, Anastazija. 1995. Klaipėdos krašto kaimo vietovių apgyvendinimas pokario metais. *Lietuvininkų kraštas*. Kaunas: Litterae universitatis. 339–371.
- Karaliūnas, Simas. 1997. *Kalba ir visuomenė (Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kaukienė, Audronė. 1997. *Klaipėdos krašto vakarų aukštaičių tarmė*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- LKA, 1982. – *Lietuvių kalbos atlasas 2: Fonetika / Ats. red. K. Morkūnas*. Vilnius: Mokslas.
- LKA, 1991. – *Lietuvių kalbos atlasas 3: Morfologija / Ats. red. K. Morkūnas*. Vilnius: Mokslas.
- LKT, 1970. – *Lietuvių kalbos tarmės (chrestomatija)*. Vilnius: Mintis.
- LŽTP, 1933. – *Lietuvių žvejų tarmė prūsiose / surašė J. Gerullis, Ch. Stangas*. Kaunas: Švietimo m-jos knygų leid. komisija.
- Pažūsis, Lionginas. 1980. Kodo keitimo lingvistiniai aspektai. *Kalbotyra* 31(3), 22–33.
- Ramonienė, Meilutė. 2006. Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis. *Kalbos kultūra* 79, 137–148.
- Salys, Antanas. 1992. *Raštai 4: Lietuvių kalbos tarmės / Red. P. Jonikas*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Senkus, Juozas. 2006. *Kalbotyros darbai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičiūtė, Žaneta. 1970. Priebalsių kietinimas Prūsų Lietuvos tarmėse. *Baltistica* 6 (2), 147–166.
- Urnėžiūtė, Rita. 1998. Kodų kaita joniškėčių šnekamojoje kalboje. *Kalbotyra* 47(1), 131–142.
- Vidugiris Aloyzas. 1998. Zanavykai – sūduvių ar žemaičių palikuonys. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 40, 22–31.
- Vitkauskas, Vytautas. 1979. Socialinių faktorių įtaka tarminei leksikai. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 19, 111–117.
- Vitkauskas, Vytautas. 1987. Mažmožis VIII: [apie Klaipėdos krašto nepailgėjusių *a*, *e* tarimo kilmę]. *Baltistica* 23(2), 130.
- Zinkevičius, Zigmas. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmas. 1983. Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidžių raidos. *Baltistica* 19(2), 120–122.

- Zinkevičius Zigmās. 1994. *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius, Zigmās. 2002. *Buvusios Mažosios Lietuvos tarmės. Rinkiniai straipsniai 1*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija. 444–448.

Rima Bacevičiūtė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308, Vilnius, Lietuva
rimaba@ktl.mii.lt

SUMMARY

Dialect interaction in a Suduvite Idiolect of the Klaipėda Region

Rima BACEVIČIŪTĖ

Based on one idiolect the article discusses the features of dialect interaction in the Klaipėda region and the results of contact of Lithuanian with German.

The analysis of the idiolect proves that the dialect features of the “first language” – the mother’s language – are well preserved even though a person spends a long time in an alien language environment. The dialect of the Veliuona settlement (North-Western Highland Kaunas variety) predominates in the idiolect. The features of the father’s dialect (vicinity of Southern Kaunas) are noticed less. The phonetic features which coincide with the system of the mother’s language are absorbed from the Lowlanders’ dialect. For example the positional openness of the vowels [i] and [u], which is characteristic in the dialect of Veliuona natives, is more emphasized in the idiolect under discussion and the open sounds [i̯] and [u̯] are used consistently, sometimes reaching [ø] and [ɛ]. There also appear some features of accentuation (stressing), morphology and syntax common to the Lowlanders’ language.

Concluding we can state that we have noticed little influence of alien language and dialect in the idiolect which we examine herein: the Lowlanders’ features are practically non-existent and the influence of German comes out only on the level of vocabulary.

KOPSAVILKUMS

Izlokšņu saskarsme Klaipėdas novada suvalkiešu idiolektā

Rima BACEVIČIŪTĒ

Rakstā, balstoties uz viena idiolektā analīzes, aplūkoti izlokšņu saskarsmes aspekti Klaipėdas novadā, kā arī vācu un lietuviešu valodas kontakta rezultāti.

Idiolektā analīze rāda, ka pat ilgu laiku dzīvojot svešā valodiskā vidē, labi saglabājas “pirmās valodas” – mātes dzimtās valodas – iezīmes. Idiolektā dominē rietumaukštaišu Kauņas grupas ziemeļu tipa izlokšne, kas runāta Veļonā. Tēva dzimtās izlokšnes – Kauņas grupas dienvidu tipa izlokšnes – īpatnību ir mazāk.

No žemaišu izlokšnēm pārņemtas tikai tās fonētiskās iezīmes, kas sakrīt ar runātāja dzimtās izlokšnes sistēmu. Piemēram, pozicionāla vaļēja patskaņu [i] un [u] izruna, kas raksturīga Veļonas izlokšnei, aplūkotajā idiolektā ir pat pastiprināta – vaļēji [i] un [u] tiek lietoti ļoti regulāri, reizēm pat sasniedziet izrunu [o] un [e]. Idiolektā novērotas arī žemaišu dialekta akcentuācijas, morfoloģijas un sintakses iezīmes.

No pētījuma var secināt, ka analizētajā idiolektā ir visai vāja citu izlokšņu un valodu ietekme: gandrīz nav žemaišu dialekta pamatiezīmju, vācu valodas ietekme vērojama praktiski tikai leksikas līmenī.

DUNDAGAS IZLOKSNES PARĀDĪBU ATSPUGUĻJUMS ERNESTA DINSBERGA DARBOS

Brigita BUŠMANE
*Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts*

Dundadziņš Ernests Dinsbergs (1816–1902) 19. gadsimta vidū bija ražīgākais un populārākais latviešu literāts. Viņš ir publicējis pāri par 100 dažāda rakstura grāmatu un vairāk nekā 300 publikāciju (dzejoļus, stāstus, rakstus). E. Dinsberga darbiem viņa dzīves laikā bija “mērķtiecīgs apgaismes raksturs”, bet “šobrīd vairs tikai kultūrvēsturiska nozīme” (Zanders 1991: 50). Izglītību viņš ir ieguvis galvenokārt pašmācības ceļā. E. Dinsbergs bija ne tikai aktīvs literāts (rakstnieks, dzejnieks, tulkotājs), bet arī skolotājs un dažādu zinātņu popularizētājs (LRB 147).

E. Dinsberga redzeslokā ir bijusi arī latviešu valoda, tajā laikā aktuālie rakstības jautājumi, kuru risināšanā viņš ir devis arī savu artavu. Tā, piemēram, 1873. gada 3. janvārī Kubeles skolā (kurā E. Dinsbergs strādāja par skolotāju) notikušajā kārtējā novada skolotāju sapulcē viņš ir nolasījis ziņojumu “Kāds vārds par mūsu valodu”. Tajā E. Dinsbergs izteicies par pakāpenisku latīņu burtu ieviešanu iespieddarbos, par atsevišķu vārdu, vārdformu rakstību un lūdzis sapulces dalībniekus šos viņa priekšlikumus pārdomāt (“Latviešu Avīzes”. 1873, 28. nr., pielikums “Baznīcas un skolas ziņas” 53., 54. lpp.). Savukārt 1876. gadā E. Dinsbergs, būdams Latviešu ortogrāfijas komisijas loceklis, septiņos laikraksta “Baltijas Zemkopis” numuros ir publicējis turpinājumos plašu rakstu “Par latvisku pareizrakstību jeb ortogrāfiju”, kurā ir iekļautas septiņas jautājumu grupas (“Par dubultnieku atmešanu”, “Par burtiem”, “Ar kādiem burtiem daži vārdi rakstāmi”, “Kā daži vārdi savās formās rakstāmi”, “Par deklinēšanu un konjuģierēšanu”, “Par dažiem vārdiem teicienos”, “Par latīņu burtiem”) (“Baltijas Zemkopis”. 1876, 17.–23. nr.). Tajā, dažkārt atsaukdami uz Ģederta Tauriņa atziņām, E. Dinsbergs ir paudis savas domas par konkrētiem valodas un rakstības jautājumiem, aicinādam arī citus rakstniekus piedalīties to apspriešanā. Raksts liecina, ka E. Dinsbergs ir iedziļinājies latviešu valodā, centies savas atziņas pamatot, lai tās būtu “pēc mūsu valodas dabas”. Tomēr jāsecina, ka vairāki viņa ieteikumi bija strīdīgi un valodā nav īstenoti. Interesanti piezīmēt, ka savas domas un rūpes par latviešu valodu E. Dinsbergs ir izteicis arī vārsmotā valodā dzejolī “Mūsu valoda” (“Baltijas Zemkopis”. 1876, 25. nr., 198. lpp.).

Bet jau pirms iesaistīšanās valodas un rakstības jautājumu risināšanā – kopš 60. gadiem – E. Dinsbergs ir pievērsis uzmanību Dundagas izloknei. Interese

par tautas valodu guvusi atbalsi tās apjūsamošanai veltītā dzejoļa “Mātes valoda” ceturtajā pantā:

“Skani, skani alažin,
Mīļa mātes valodiņ!
Kāpi ār’ no veciem kaktiem,
Vec’ aizmirsta dziesmiņa!
Atskani iekš tautas=rakstiem,
Ziedi katrā sirsniņā!”

(“Mājas Viesa” pielikums. 1879, pie 43. nr., 167. lpp.)

E. Dinsbergs ir viens no pirmajiem latviešu autoriem, kas rakstījis vairākus darbus savā dzimtajā izloksnē. Lūk, Jāņa Alberta Jansona un Konstanfīna Karuļa atziņa par izloksnē publicētajiem dzejoļiem: “Reālistiski un arī mākslinieciskā ziņā respektējami ir sadzīves ainu tēlojumi, kas rakstīti Dundagas izloksnē. Līdz šim literatūrvēsturnieki tos vēl nav novērtējuši, kaut arī liekas, ka izloksnē rakstītie panti ir dzīvāki, spraigāki un mākslinieciski vērtīgāki nekā literārajā valodā sacerētie” (Jansons, Karulis 1967: 238).

Izloksnē ir sarakstīti dzejoļi “Tād’ ju viņ’ i” (1860; iekavās minēts publicēšanas resp. pārpublicēšanas gads), “Bēn’ glabb’ tes” (1862), “Cill’ kam tik veenreiz pousers zeed” (1863), “Pousers” (1885, “*poūsars*” 1922), “Rudiš” (1927, 1963, 2000, 2005), “Sainik dziesam us rudiņ” (1928), kā arī dziesmas resp. dzejojumi lugā (joku spēlē) “Skaistakais deggons” (1862), ko dzied vai lasa zemnieku zēns Pēča. Šajā lugā pirmoreiz publicēts dzejoļa “Duj buṁbiēr” variants, bet 1924. gadā fonētiskajā transkripcijā (ar vairākiem labojumiem saturā) tas ietverts “Filologu biedrības rakstos”.

Garā dzejojumu “Pousers” E. Dinsbergs rakstījis pēc Adalberta Becenbergera aicinājuma. A. Becenbergers to ir atzinīgi novērtējis un kā Dundagas izloksnes paraugu iekļāvis savā darbā “Lettische Dialekt-Studien” (Bezenberger 1885). No šī avota dzejojumu “*poūsars*” ir pārņēmis Jānis Endzelīns, ievietodams 1922. gadā izdotajā darbā “Lettisches Lesebuch”. Abos izdevumos vērojamas atšķirības, jo J. Endzelīns to ir devis fonētiskajā rakstībā, papildinādams ar Dundagas izloksnes pētnieka dundadznieka Friča Adamoviča norādītajām intonācijām un citiem precizējumiem.

Savukārt dzejolis “Rudiš” kā Dundagas izloksnes piemērs ir ietverts 20. gadsimta otrajā pusē publicētajos (galvenokārt studentiem domātajos) latviešu izlokšņu tekstu krājumos, ko sastādījušas Marta Rudzīte (1963; arī 2005) un Benita Laumane (2000). Arī šajos publicējumos sastopamas dažas atšķirības, kas skaidrojamas ar vēlmi precīzāk atspoguļot atsevišķas izloksnes parādības.

Rakstības ziņā minētos publicējumus var grupēt trīs grupās, kas visai uzskatāmi atklāj rakstības īpatnības konkrētajā laikā. Pirmo grupu veido publicējumi t. s. vecajā ortogrāfijā, t. i., no 1860. gada līdz 1863. gadam

sarakstītie darbi. Atsevišķi izdalāms A. Becenbergera grāmatā iespējais dzejolis "Pousers", kur gotiskais raksts aizstāts ar antīkvu, atmesti līdzskaņu burtu dubultoļumi, bet saglabāti līdzskaņu burti *w*, *z* (*c*), čupu burti, stiepto patskaņu garumu apzīmējums ar *h* aiz tā, bet lauzta izruna atspoguļota ar garumzīmi. Dzejoļi "Duj buņbiēr", "Rudiš", "Sainik dziesam us rudiņ" ir publicēti mūsdienu rakstībā, turklāt "Duj buņbiēr" un "Rudiš" – fonētiskajā rakstībā.

Bez dzejoļiem E. Dinsbergs "pa dundziniski", "dundzenieku dialektā" jeb "dundzinieku vīzē" ir publicējis arī stāstu "Jahpaks un Ģeerts isspreēzes par skohl" ("Pēterburgas Avīžu" pielikums "Zobu Gals". 1863, 12. nr., 117.–120. lpp.). Vēl var minēt trīs vēstītājas folkloras darbus, kas bija ietverti Anša Lerha-Puškaiša līdz 19. gadsimta beigām sagatavotajā "Latviešu tautas teiku un pasaku" 7. daļas 2. sējuma manuskriptā. Taču šis krājums ir publicēts tikai pēc 100 gadiem (Lerhis-Puškaitis 2001). Tajā (atšķirībā no manuskripta, kas glabājas Latviešu folkloras krātuvē) nav diferencētas intonācijas, darbu virsraksti ir pievienoti literārajā valodā: "Brālis ar māsu velna mitekļ" (Lerhis-Puškaitis 2001: 106–114), "Kā Dundagā mācītājs bērņus pārklaušinājis" (Lerhis-Puškaitis 2001: 532–535), "Mācītājs un puika" (Lerhis-Puškaitis 2001: 535).

Var secināt, ka ne visi Dundagas izloksnē sarakstītie darbi pieder tikai E. Dinsberga spalvai, daži no tiem (pār)publicējot ir precizēti, papildināti.

Rakstā aplūkotas Dundagas izloksnes parādības, kuras ir atspoguļojis pats E. Dinsbergs, – tātad galvenokārt izmantotas tās publikācijas, kas, domājams, nav papildinātas, labotas. Atsevišķa pētījuma objekts varētu būt E. Dinsberga darbu pārpublicējumos citu valodnieku ienesto labojumu, precizējumu un papildinājumu apzināšana. Tie pieminēti izlases veidā.

Izloksnes parādību dinamikas skaidrojumiem ir izmantoti LU Latviešu valodas institūta kartotēku materiāli – plašākie izloksnes pieraksti 20. gadsimta vidū un otrajā pusē, t. i., Veltas Rūķes vākumi 1943. gadā (V.R.), LU studentu 1966. gadā sniegtās atbildes uz "Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmas" jautājumiem (LVDA m.; šis materiālu vākšanas darbs notika profesores M. Rudzītes vadībā, un atbildēs sastopams daudz viņas labojumu un papildinājumu), Evijas Lipartes un Ērikas Krautmanes vākumi 1994. gadā (E.L., Ē.K.), pensionētās skolotājas dundadznieces Sofijas Dravnieces pieraksti 80. gadu pirmajā pusē (S.D.) un filoloģes, arī dzimtas dundadznieces Vilmas Vēbergas leksikas pieraksti, kas veikti kopš 90. gadiem (V.V.). Piebilstams, ka S. Dravnieces un V. Vēbergas materiālos, kas pa lielākajai daļai ir atmiņu stāsti, pamatos ir atspoguļota izloksne līdz 20. gadsimta vidum.

Jāatzīst, ka E. Dinsbergs ir atklājis izloksnes iezīmes dažādos valodas līmeņos. Īpašu uzmanību saista fonētisko parādību atspoguļojums viņa darbos. E. Dinsbergs no mūsdienu prakses tehniski atšķirīgi ir šķīris divas intonācijas – stiepto un lauzto. Uz patskaņu stieptu izrunu senākajos

publicējumos norāda burts *h* aiz attiecīgā patskaņa burta, piemēram, *gahj'*, *stahv*, *dvehsel'*, *vehjam*, *eemihles*, *gruht'*, *muhs*. Patskaņa laužta izruna apzīmēta ar gravi virs tā, piemēram, *apkārt*, *lāpst'*, *bèniņ'*, *brèc*, *brīžam*, *dzīve*, *lūdz*, *noņust*. Tātad 19. gadsimta vidū, kad notika diskusijas par patskaņu garumu apzīmēšanu vispār un vērsšanās pret burta *h* izmantojumu šajā nolūkā, kad tika izteikti dažādi priekšlikumi garumu atspoguļošanas diferencēšanai (kas galvenokārt saistīti ar garā patskaņa pozīciju – saknē, galotnē u. tml.), E. Dinsbergs ir gājis solīti tālāk – ir šķīris garuma apzīmējumus atkarā no to izrunas. Varbūt viņu ir ietekmējis Jura Bāra ieteikums (1847. gadā) diferencēt (tiesa, atšķirīgi nekā E. Dinsbergs) patskaņu garumu apzīmējumus atkarā no intonācijas, proti, stiepti intonētos patskaņus apzīmēt ar horizontālu svītru virs patskaņa burta, bet grūsti (gestoßen) intonētos – ar gravi (Bergmane, Blinkena 1986: 42).

A. Becenbergera grāmatā (tātad 1885. gadā) dzejolī “Pousers” *h* ir saglabāts stiepti intonēto patskaņu apzīmēšanai, bet gravis aizstāts ar garumzīmi, piemēram, *pahr*, *spehj*, *dihk'*, *cuhk's*, *ābel's*, *nē*, *netik*, *ūdiņ'*.

Intonācijas zīme jumtiņš likta visu celmu vārdu vienskaitļa un daudzskaitļa lokatīva formās, piemēram, *dārzē*, *laikēs*, *mežē*, *viddē*, *mahjēs*, *muccē*, *reizēs*. Šis pieraksts, kas bija izplatīts 19. gadsimta 60. gadu publikācijās, neatspoguļo lokatīva formu izrunu izlokšnē, jo viena no lībisko izlokšņu iezīmēm ir garo patskaņu saīsināšana gala zilbēs. Tā konstatēta Dundagas izlokšnē arī 20. gadsimta otrajā pusē. Piezīmējams, ka 19. gadsimta publikācijās divskaņu un diftongisku savienojumu intonācijas nav norādītas.

Sekundārās intonācijas sākotnēji E. Dinsberga darbos nav atspoguļotas. Tās uzrādītas publicējumos 20. gadsimtā, un to grafiskajā attēlojumā vērojamas pārmaiņas. Tā 1924. gadā dzejolī “Duj buņbiēr” kāpjoši krītošā intonācija, kas radusies balsīgu līdzskaņu priekšā, aiz tiem zūdot kādam patskanim resp. divskanī, apzīmēta ar gravi, piemēram, *lāb* (19. gs. 60. gados *labb'*) ‘labi’, *nāb-gam* ‘nabagam’, *rūnt* (*runn't*) ‘runāt’, *vārt* (*varr't*) ‘varētu’. Pēc F. Adamoviča atzinuma, šajos gadījumos ir dzirdama krītošā intonācija, kas “sastāv it kā no divām daļām: no pirmā skaļi izrunātā īsā patskaņa un no viņa atkārtojuma čukstošā balsī un *z e m ā k ā t o n ī*. Bet, tā kā runas orgāni pie tam savu stāvokli nemaina, tad abi īsie patskaņi saplūst kopā un zilbe iegūst krītošu intonāciju” (Adamovičs 1927: 99). Anna Ābele (1926: 23) savukārt to atzinusi par kāpjoši krītošu intonāciju, ko apliecina arī viņas eksperimentālie pētījumi: “Balsīga līdzskaņa priekšā vecos div- un vairākzilbju vārdos īsie uzsvērtie patskaņi pagarināti, ja nākošās zilbes patskanis zudis.. Pagarināto patskaņu intonācija *k ā p j o š i - k r ī t o š a*, pie kam krītošā daļa parasti garāka par kāpjošo, un kritums stiprāks par kāpumu, t. i., patskaņa beigas zemākas par sākumu” (Ābele 1929: 181). Šī intonācija A. Ābeles rakstā un arī 20. gadsimta otrajā pusē publicētajos darbos apzīmēta ar lociņu virs patskaņa burta. Bet kāpjoši krītošās intonācijas

apzīmējums ar gravi sastopams vēl dzejoļu “*poūsars*” un “Rudiš” publicējumos 20. gadsimta sākumā un dzejoļa “Rudiš” pārpublicējumos 20. gadsimta otrajā pusē un 21. gadsimta sākumā.

Uz laužti krītošu izrunu dzejolī “Duj buñbiēr” norādīts, aiz laužti intonētā patskaņa dodot vēl attiecīgo īso patskani, piemēram, *bēņ-bēņem* (*bèn bènem*) ‘bērnu bērniem’, *tâat* (*taht*) ‘tēt’. (Iekavās minētas dzejoļa pirmpublicējumā fiksētās formas.)

Dzejoļa “Duj buñbiēr” 1924. gada publicējumā sastopams vārds *bēēds* ‘bēdas’ – it kā ar stiepti krītošu intonāciju. Vārdā atspoguļotā stieptā resp. stiepti krītošā intonācija, iespējams, skaidrojama ar tā emfātisko izrunu izsaukuma teikumā. Šā vārda pieraksts pirmpublicējumā (*bēd's*), kā arī 20. gadsimta materiālos liecina, ka izlokšnē to izrunā ar nestieptu intonāciju.

E. Dinsbergs ir atspoguļojis vairākas parādības izlokšnes vokālismā un konsonantismā:

divskani *ou* divskaņa *au* vietā, piemēram, vārdos *cour*, *doudz*, *klous*, *ļouj*, *pļouj*, *souc*, *soul*, *toutam*;

divskani *ei*, kas troksneņu priekšā radies no garā patskaņa *ē*, piemēram, vārdos *kapeic*, *kleipē*, *peic*, *peides* ‘pēdējais’, *pleis*, *seide* ‘sēdēja’, *tapeic*;

garus patskaņus *ā* un *ē* tautosillabiska *r* priekšā, piemēram, vārdos *dārbs*, *nosārkst*, *pasārge*, *vērg*;

tautosillabisku savienojumu *-ir-* un *-ur-* vietā *-ier-*, resp., *-eer-*, un *-uor-*, resp., *-ohr-*, piemēram, vārdos *beerzem* ‘birzēm’, *meerdams* ‘mirdams’, *steeran* ‘stirna’, *bohrt* ‘burt’, *čohrgst* ‘čurkst’, *gohrdans* ‘gurdens’, *peegohrst* ‘piegurst’;

senāku patskani *u* vārdos *duj*, *duj š*, *dujat* ‘divatā’, taču minēti arī varianti ar patskani *i* – *div*, *divem*;

līdzskaņu zudumu dažādās pozīcijās – *v* zudumu skaņu kopās *-lv-* un *-rv-*, piemēram, vārdos *cillaks*, *cill'kam*, *gāl* ‘galva’, *durŕ* ‘durvju’;

tautosillabiska līdzskaņa *v* zudumu aiz garā patskaņa vārdā *tehs*;

tautosillabiska līdzskaņa *r* zudumu aiz garā patskaņa vārdā *bens* (*bèn bènem*); vienskaitļa nominatīva formā te atspoguļota arī cita tāmnieku izlokšnēm raksturīga parādība – gara patskaņa saīsinājums tautosillabiska *n* (arī *m*, *l*, *r*) priekšā;

līdzskaņa *m* zudumu skaņu kopā *-mn-*, piemēram, vārdos *sainiks* ‘saimnieks’, *sain'c* ‘saimniece’;

līdzskaņa *ņ* zudumu sekojoša *š* priekšā, piemēram, vārdos *viš*, *maziš*, *leetiš*, *ūdiš*;

līdzskaņa *t* zudumu *k* un *p* priekšā vārdos *akkal*, *appakkaļ*;

līdzskaņu zudumu vienzilbes vārdos, piemēram, *a* (< *ar*), *e* (< *er* ‘arī’), *i* (< *ir*), *li* (< *līdz*).

20. gadsimta vidū un otrajā pusē daļa no minētajām iezīmēm vokālismā un konsonantismā vēl ir sastopama, bet vērojamas arī pārmaiņas, piemēram, *groudem, roug* (V.R.), *soil, broûkt* (LVDAm. 51), *coûrams // câûrams, nouûd* (S.D.), *ploût // plâût* (V.V.), *caûrs, braûkšan, coûr^{ms}* (reti; E.L., Ē.K.); *eidans, peïc // pêc* (V.R.), *seïd, peïc* (LVDAm. 22), *eïdens, seïdei* (E.L., Ē.K.); *sârkans, zîrg, vêrg, buðrst* 'krūsturis, taļļa', bet *ufb* (V.R.), *kârsç (-ts), kêt, ziřks (-gs) // ziêrks (-gs)*, bet *duft, uřpt* (LVDAm. 58, 60, 63, 64, 65); *zûj*, bet *dîv* (V.R.), *zûj // zîv* (LVDAm. 43), *zîu* (E.L., Ē.K.); *cilaks* (S.D., V.V.), *cilêks* (E.L., Ē.K.), *cilvêks* (LVDAm. 316); *beñs* (S.D., V.V.), *beñs*, daudzsk. akuz. *bêrns* (LVDAm. 285, 444), *beñc // beřns* (V.R.), daudzsk. nom. *bên* (E.L., Ē.K.); *dûr's* (S.D., V.V.), *dûrs* (V.R., LVDAm. 492); viensk. lok. *gâlê* (S.D., V.V., LVDAm. 353), *gâl* (V.R.), viensk. akuz. *galû* (E.L., Ē.K.); *sainiks, saïnc* (S.D., V.V.), *sainiks // saïnniêks* (V.R.), *sainiks // saïmnêks, saï:n'c* (LVDAm. 114, 11).

Dažādas izlokšnē sastopamas fonētiskas pārmaiņas atklāj E. Dinsberga darbos fiksētie vārdi *apš* 'apakš', *jal* 'jel', *ju* 'jau', *le* (ē? B. B.) 'lai', kas konstatēti vēl, piemēram, S. Dravnieces un V. Vēbergas materiālos.

E. Dinsberga darbos ir lietots prievārds *pi* 'pie', kas varētu būt saīsināts no *pie* un sastopams daudzās tāmnieku izlokšnēs (plašāk sk. Endzeliņš 1951: 679). Šajā rakstā izmantotajos izlokšnes pierakstos prievārds *pi* nav pamanīts, bet ir fiksēts *pe* (S.D., V.V., V.R.), *pe // pē // piê* (LVDAm. 46, 317, 218), *p'e // piê* (E.L., Ē.K.).

Senākajās publikācijās ir atspoguļots gala zilbju īso patskaņu zudums, garo patskaņu saīsinājums, divskaņu pārveidojums par patskaņiem, patskaņu zudums arī piedēkļu zilbēs; ilustrācijai daži piemēri: *ammāt', jagaid', abbam pussem, resnes, leelak, all's* 'alus', (no) *àren's, atroug's, darr't, mazg't, runn't, varr't* 'varētu', *suht'sen* 'sūtīšana'. Kā redzams, parasti, bet ne vienmēr zudušās skaņas, resp., burta, vietā likts apostrofs.

Taču jāpiebilst, ka, atspoguļojot skaņu saīsinājumu un zudumu, E. Dinsbergs nav bijis konsekvents, piemēram, kā jau minēts, ir uzrādīts izlokšnei neraksturīgais garais patskanis lokatīva formās (*leel'kê, mahjês, meerê, muccé, prahtê*), retāk arī divskanis daudzskaitļa datīva formās (piemēram, *kruhmeem, mežeem*). E. Dinsbergs ir uzrādījis divskani *ie*, resp., *ee*, arī priedēkļos *ie-*, *pie-* (piemēram, *eedev', eemihles, peesmettes, peesnahkes*), kas 20. gadsimtā runāti arī ar patskani: tātad *e-*, *pe-*, piemēram, *esoûces, esâle, pebêr* (V.R.), *enâkt, perast // piêrast* (LVDAm. 493, 664).

Raksturīga tāmnieku izlokšņu parādība ir patskaņu (parasti *a* un *ē*) iesprašana zilbiska plūdeņa vai nāseņa novēršanai. To savos izlokšnē sarakstītajos darbos atspoguļojis arī E. Dinsbergs, piemēram, vārdos *aggar, ahter, kattars, skaider, ohtar, veegel, dzeesams, puttan, ressans, taisen*. Līdzskaņu dubultojumi minētajos vārdos *aggar, kattars, puttan, ressans* un līdzīgi citos 19. gadsimta 60. gados publicētajos tekstos ir skaidrojami ar tā laika

rakstības noteikumiem – tie norāda uz iepriekšējā patskaņa tsumu – un neliecina par pašu līdzskaņu kvantitāti. Sīkāk nepakavējoties pie līdzskaņu kvantitātes Dundagas izloksnē, jāpiezīmē, ka pagājušā gadsimta otrajā pusē dundadznieces S. Dravniece un V. Vēberga, atsaucot atmiņā dzimto izloksni viņu bērnībā, vecāko paaudžu valodu, atzinušas, ka nebalsīgo līdzskaņu pagarinājumi, garumi un pārgarumi parasti noteiktās pozīcijās ir bijuši sastopami (nereti pat zilbes robeža saklausīta līdzskanī), un tos attiecīgi arī atspoguļojušas, piemēram, *kattars* // *kaṭars* ‘katrs’, *mazklaš*, *mazklassē*, *maš*: ‘mazus’. Ir iespējams, ka tie daļēji skaidrojami ne tik daudz ar šo līdzskaņu kvantitāti, cik ar to intensitāti. Šo domu ir izteikusi jau A. Ābele. Eksperimentāli pētot Dundagas izloksnes intonācijas, viņa ir konstatējusi, ka “Dundagā patskanim sekojošie nebalsīgie līdzskaņi tiek izrunāti ļoti spēcīgi” (Ābele 1929: 174), ka “nebalsīgo līdzskaņu garums vienzilbju vārdu beigās 1,5–2 reiz pārspēj attiecīgo līdzskaņu garumu slēgtās zilbēs vārda vidū: sal., piem., *siṭ* (38) : *siṭšes* (18)” (Ābele 1929: 175). A. Ābele arī secinājusi, ka “svārstīties vienā un tai pašā vārdā var gan līdzskaņa, gan (mazākā mērā) arī patskaņa garums”, un būtiska ir viņas atziņa, ka “svārstīšanās iemesli šai gadījumā tīri individuālas dabas: runātājs vienreiz garo līdzskani izceļ vairāk, otreiz mazāk” (Ābele 1929: 175). Turklāt, pēc A. Ābeles vērojumiem, vairākos gadījumos “līdzskaņa garuma izjūta tāmnieku izloksnēs saistās ne tik daudz ar šo līdzskaņu kvantitāti, cik ar viņu intensitāti” (Ābele 1929: 176).

Daži piemēri, kuros zilbes robeža ir saklausīta līdzskanī, vēl ir konstatēti 20. gadsimta 60. gadu pierakstos – atbildēs uz “Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programmas” jautājumiem: (*kā:l*) *kassal* ‘gremzdi’ (LVDA. 393), (*a*) *matteṃ* (LVDA. 308). Biežāk (bet ne konsekventi) dažādās pozīcijās uzrādīti gari vai pusgari līdzskaņi, piemēram, *laṭšes*, *kaṇēps*, *eč*, *varžac*, *plouš*. Līdzskaņa garums uzrādīts arī V. Rūķes pierakstos, piemēram, vārdos *muč* ‘mucu’, *svečs* ‘sveces’, *prašt* ‘prasīt’, *māš* ‘māsas’. E. Lipartes un Ē. Krautmanes vākumos līdzskaņu garums resp. pusgarums ir retāk uzrādīts, piemēram, vārdos *paš* ‘paši’, *višt* ‘vista’, lok. *klašē*, *ec*: ‘ecē’.

E. Dinsberga darbos ir fiksēti atsevišķi vārdi ar līdzskaņu iespraudumu: *gārde* ‘gādā’ (verbu *gāardt* ‘gādāt’ minējis arī F. Adamovičs (1925: 126), tas pārņemts Kārļa Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos (**gārdār*² EH I 390)), *gārd’schan* ‘gādāšana’; *blaṭkstes* (sal. *blaṭksttēš* Adamovičs 1925: 126, *blaṭkstītēš* no Dundagas ME I 320).

Par progresīvo asimilāciju atstatumā liecina vārds *šiš*, kas vairākās izloksnēs sastopams *šis* vietā (Endzelīns 1951: 210) un ko Dundagā atzīmējuši arī F. Adamovičs (1925: 128) un V. Rūķe. Bet izloksnes pierakstos 20. gadsimta otrajā pusē tas nav pamanīts.

Metatēze vērojama vārdā (ģenitīva formā) *peedrab* 'piedarba', kas plašāk sastopams Ziemeļkurzemē (Endzelīns 1951: 234, 235) un Dundagā konstatēts vēl 20. gadsimta otrajā pusē.

Dažādas izloksnei raksturīgas fonētiskas pārmaiņas piedēkļu zilbēs atklāj tādi E. Dinsberga darbos minēti vārdi kā *sainiks*, *brihnam*, *labbams*, *sliktams*, *deggons*, (*pa*) *deggan*, *vallad*', *pousers*, *aprehkant* 'aprēķināt', *brihdant* 'brīdināt', *kurrant* 'kurināt', *oudzant* 'audzināt', *skubbanšan* 'skubināšana'.

Fonētiskā skatījumā trūkums ir šaurās *e*, *ē* skaņas un platās *ē*, *ē* skaņas nediferencēšana E. Dinsberga 19. gadsimta 60. gados izloksnē publicētajos darbos, kas, piemēram, neļauj spriest par vairāku galotņu resp. izskaņu izrunu, piemēram, datīva formās: *tādem dārbem*, *pulkem*; adjektīvos resp. kārtas skaitļa vārdos ar noteiktajām galotnēm: *jounes*, *mihles*, *smukke*, *vecces*, *gruhkes*, *leel'kes*, *ohtres*; substantīvu piedēklī *-eb-*: *cerreb*', *gudreb*', *jauneb*'š, *tukšeb*', *valsteb*'; verbu formās: *dabbe*, *dzive*, *varre*, *ahskave*, *jasbrihnes*. Pēc materiālu vākumiem 20. gadsimta otrajā pusē, visās minētajās pozīcijās Dundagas izloksnē ir platā *ē* skaņa, bet V. Rūķes pierakstos tajās rakstīts šaurais *e*.

E. Dinsberga senākajās publikācijās nav atspoguļota izloksnē noteiktās pozīcijās sastopamā līdzskaņu mīkstāka izruna, resp., palatalizācija, ko ir aprakstījis F. Adamovičs un savos pierakstos centušies uzrādīt materiālu vācēji vēl 20. gadsimta otrajā pusē.

Viena no Dundagas izloksnes raksturīgām īpatnībām vārdarīšanā, ko atspoguļojis E. Dinsbergs, ir ar *-ġn-*, resp., *-ehn-*, darinātu adjektīvu lietojums adjektīvu ar *-ain-* vietā. Lugā "Skaistakais deggons" ir fiksēts adjektīvs ar noteikto galotni *krobļehnes* (sal. *krobļēnēs* FBR 1924: 68). Adjektīvi ar šo sakni no Dundagas ietverti K. Mīlenbaha vārdnīcā: *krobļelains* 'holpericht, uneben, höckerig' (ME I 285), *krobļēns* (EH I 658 no FBR V 133). Adjektīvs *krobļēns* izloksnē reģistrēts vēl 20. gadsimta otrajā pusē.

E. Dinsberga darbos atklājas vairākas Dundagas izloksnei raksturīgas iezīmes morfoloģijā. Tajos lietotas pronomenu daudzskaitļa datīva arhaiskās formas, piemēram, *šeems*, *teems*, *tādems*, *pašems*, *viņņems*, *vissems*. Retāk minēti substantīvi un adjektīvi ar arhaisko daudzskaitļa datīva galotni *-ems*, piemēram, *bēnems*, *neekems*, *trakkems*, *vārtems*. 20. gadsimta vidū un otrajā pusē šīs formas ir izzudušas no aktīvās leksikas un izloksnē tās ir konstatētas atsevišķos gadījumos, piemēram, *viņņems i .. zābak* (V.R.), *viņņēms i kouins rūnt* (LVDAm. 255), *no tiēms* [šķīvjjiem] *eī: d zuṗ* (S.D.).

19. gadsimtā izloksnē acīmredzot bijusi sastopama E. Dinsberga darbā pamanītā ar disimilāciju skaidrojamā 1. personas pronomena daudzskaitļa datīva un instrumentāļa forma *muns* 'mums', kas izloksnes vākumos 20. gadsimtā nav konstatēta.

Bet 20. gadsimta pierakstos vēl reģistrētas E. Dinsberga darbos lietotās personas pronomena *tu* un refleksīvā pronomena vecākās – no *tau*, *sau*

veidojušās – vienskaitļa datīva formas *tov, sov* (*toŭ, soŭ* S.D., V.V., // *teŭ, seŭ* LVDAm. 176, 177).

E. Dinsbergs ir atspoguļojis Kurzemes lībiskajām izloksnēm raksturīgo priedēkļverbu refleksīvo formu darināšanu, iespraužot refleksīvo elementu *s* starp priedēkli un verba sakni un pievienojot arī verba beigās, piemēram, *aps-skattes, atrsrades, nosbeigšes, nosticces, pasraugees, jasbrihnes*. Šī parādība dažkārt fiksēta arī 20. gadsimtā, piemēram, S. Dravnieces, V. Vēbergas pierakstos, bet nav pamanīta “Latviešu valodas dialektu atlanta” materiālos (LVDAm. 253 – *satiktēs*).

20. gadsimtā izzūdošas parādības izloksnē ir prievārds *ās* ‘aiz’ un priedēklis *āz-*, resp., *ahs-*, *ās-*, kas E. Dinsberga senākajās publikācijās parasti sastopams verbu formās, piemēram, *ahsbehg, ahseet* ‘aiziet’, *ahskave, ahsmeeg*, *āsmigt, āssuhte*. Priedēkļa dažāda pieraksts, iespējams, norāda uz intonatīviem variantiem, kas Kurzemes izloksnēs ir bijuši sastopami, piemēram, *āz // āz*, arī *āz- // āz-* Nicā (Bušmane 1989: 233, 234). S. Dravniece ir norādījusi, ka 20. gadsimta sākumā izloksnē līdzās verbu formām ar *aiz-* lietotas formas ar *az-*. Arī V. Rūķes pierakstos ir fiksēti atvasinājumi ar *az-* (*aziēs, azmīžs*), kā arī prievārdi *āz* un *az*. Jaunākas formas reģistrētas “Latviešu valodas dialektu atlanta” materiālos: *aiziēt aiz gal:d* (LVDAm. 202), kā arī E. Lipartes un Ē. Krautmanes vākusos: *aiz, aiziēs*.

Pēc pierakstiem Dundagā 20. gadsimta otrajā pusē, izloksnē vēl ir dzirdams īsais patskanis *a* vajadzības izteiksmes afiksā *ja-*, ko, domājams, saklausījis jau E. Dinsbergs, piemēram, vārdos *jagaid*’, *japadarr*’, *japaleek, jaskraid*’. Taču šis pieraksts var būt arī tā laika rakstības nosacīts.

Vairāki piemēri E. Dinsberga darbos liecina par lībiskajās izloksnēs vērojamo sieviešu dzimtes sarukumu, piemēram, vīriešu dzimtes pronomena lietojums blakus sieviešu dzimtes substantīvam: *a teem uttem, tas paš’ meit*’, vīriešu dzimtes adjektīvs izteicēja nominālajā daļā līdzās teikuma priekšmetam sieviešu dzimtē: *sird’ nav meerigs*. Šī parādība vērojama izloksnē arī 20. gadsimta otrajā pusē, piemēram, *pusvadmaļ kleit:.. bi gan jāūns, bet tāž pac peliks ka veče kleit:; meitan guļamistab bi pil:s a guļtam*; (stāstā par kalponi Mariņu:) *Mariš bi dusmiks.. [tad] pal’ik it priñtliks un runiks. viš ju nekad nebi uz mut: krič*.

E. Dinsberga “pa dundziniski” rakstītās publikācijas sniedz ieskatu arī izloksnes leksikā. Tajās ir iesaistīta virkne šaurākā vai plašākā novadā pazīstamu apvidvārdu. Piemēram, ir minēti vārdi, kas pagaidām zināmi tikai no Dundagas: *ābelcene* (E. Dinsberga darbā: *mež’ābelcen, dārz’ābelcen*) ‘ābele’ (ME I 234 no “Latvju dainās” publicētas tautasdziesmas, kas pierakstīta Dundagā; EH I 191 no FBR V 132), *aja* (daudzsk. nom. *aj’s*) ‘aita’ (ME I 62 *aj(a)*), *guoja* (daudzsk. nom. *goj’s – gohj’s* vietā? B. B.) ‘govs’ (ME I 691), *rucinātiēs* (*rucc’nes*) “*savilkties, berzēties*”; sich faul, ungerm bewegen;

zusammengekauert, zusammengezogen liegen' (ME III 553), *uikât* (*uike*) 'verfolgen' (ME IV 296).

Nedaudz plašāk ir fiksēti tādi E. Dinsberga darbos sastopamie vārdi kā *blâdêt* (*blâd*) 'Unsinn schwatzen, faseln' (arī Vandzenē ME I 311), *kobêt* (*kobbe*) 'schäumen' (ME II 254, arī Rojā EH I 637), *knübêt*, arī *knûbât* (*knuhbe*) 'der Kopf hangen lassen' (arī Valdemārpilī – Sasmakā ME II 250), *niùknübêjis* (*nosknuhbes*) 'nieder gebeugt, gebückt' (arī Valdemārpilī ME II 800), *nazga* (*pa nazg'*) 'der Knoten' (arī Vandzenē ME II 697; *nazga* Ancē, Popē un *nazgs* Zlēkās, Zūrās un Puzē EH II 7), *pakuôds* (akuz. *pakohd'*) 'die Zukost' (par izplatību sk. ME III 52, EH II 146, LVDAm. 551), *pussvêta* (ģen. *pussvêts*) 'der Sonnabend' (par izplatību sk. ME III 435, EH II 334), *plaiška* (*plaisk'*) 'der Plappertasche' (arī Valdemārpilī ME III 315), *plodzīnāties* (*plodznes*) 'die Flügel schlagen; flattern' (arī Zūrās ME III 352), *rūši* (*pi ruhšem*) 'mit der Schale abgekochte Kartoffeln' (arī Ārlavā ME III 573; no Dzirciemā pierakstītas pasakas EH II 389), *u* 'Fragenpartikel, talmisch' (arī Rindā, Ancē, Ēdolē, Popē, Sarkanmuižā, Tārgalē ME IV 293).

Plašākā areālā Kurzemē sastopami vārdi *ciemiņš* (*a ceem'ņem*) 'kaimiņš' (sk. LVDA 92, 207–208), *dzīvuot* (*dzihv'ŭ*) 'strādāt' (sk. LVDA 97. B, 219), *sešs* (*sebs*) 'vēls' (sk. LVDA 93. B, 210–211).

No minētajiem apvidvārdiem 20. gadsimta otrajā pusē Dundagas izlokšnes vākumos nav pamanīta partikula *u*, kas radusies no *va(i)* (ME IV 293) un saskan ar attiecīgo partikulu lībiešu valodā (Rudzīte 1964: 254).

Ir jāuzsver, ka E. Dinsberga Dundagas izlokšnē sarakstītie darbi dialektoloģiskos pētījumos ir jāizmanto kritiski, jo tajos palaikam sastopamas arī iespiedklūdas. Dažkārt ir vērojams diakritisko zīmju – intonācijas apzīmējuma, virgulas – trūkums patskaņu garuma apzīmēšanai, līdzskaņu *s* un *z* diferencēšanai, piemēram, dzejolī "Tād' ju viņņ' i": *ritê* 'rītā' vietā *ritê*, *jalist* 'jālīst' vietā *jalist*, *lūdzes* 'lūdzas' vietā *ludzes*, *soule*, resp., *foule*, 'saulei' vietā *foule*.

Iespiedklūdu dēļ ne vienmēr konkrētais vārds sniedz drošas liecības par kādu izlokšnes parādību. Piemēram, divas tāmnieku izlokšnēm raksturīgas iezīmes vokālismā resp. konsonantismā varētu būt vērojamas vārdā *dzis-sudrabs* 'dzīvsudrabs': patskanis *ī* tajā varētu būt saīsināts tautosillabiska *u* priekšā (par šo parādību sk. Endzelīns 1951: 141–143), savukārt līdzskanis *v* varētu būt zudis aiz gara patskaņa (par šo parādību sk. Rudzīte 1964: 190, 191). Taču, tā kā šīs pārmaiņas ir savstarpēji saistītas, proti, atkarīgas, iespējams, ka vārdā vērojama tikai viena fonētiska parādība un ir neprecīzs vārda pieraksts. Varētu būt, ka patskanis nav saīsināts, – tātad vajadzētu būt *dzissudrabs*, jo tautosillabisks *v* mēdz zust "aiz gariem patskaņiem vai divskaņiem, ja iepriekšējais garums netiek saīsināts un ja to netraucē sistēmas spaidis" (Rudzīte 1964: 190, 191). Bet iespējams arī, ka *dzissudrabs* vietā vajadzētu būt *dzivsudrabs*.

Iespējams, ka par iespiedklūdu ir uzlūkojams līdzskanis *d* vārdā – daudzskaitļa nominatīva formā – *besnid'* ‘bezdelīgas’. Tā rosina domāt E. Dinsberga darbā reģistrētā paralēlforma *bezniks* un K. Mīlenbaha vārdnīcas dotumi: tajā no Dundagas ir minētas formas *bezniks* (ME I 285) un *bezdnieks* (EH I 214). Pierakstos 20. gadsimta otrajā pusē arī līdzskanis *d* celma beigās nav fiksēts.

Aplūkotais materiāls ļauj secināt, ka E. Dinsbergs, būdams viens no pirmajiem latviešu autoriem, kas rakstījis vairākus darbus izloksnē, ir atstājis nozīmīgas liecības par Dundagas izloksni 19. gadsimtā dažādos valodas līmeņos. Tās ir izmantojamas kā izloksnes, tās dinamikas izpētē, tā latviešu rakstības attīstības pētījumos. Tomēr šīs publikācijas ir jāizmanto kritiski gan saistībā ar tā laika rakstību, gan ņemot vērā arī iespiedklūdas un dažādas nekonsekvences.

Avoti

Ernesta Dinsberga darbi

Dzejoļis “Tād’ ju viņņ’ i” – *Sēta, daba, pasaule*. 3. grāmata. Tērbatā, 1860. 60., 61. lpp.

Dzejoļis “Bēn’ glabb’ tes” – “*Pēterburgas Avīžu*” pielikums “*Dzirkstele*”. 1862. 16. nr., 179. lpp.

Dzejojumi lugā (joku spēlē) “*Skaistakais deggons*”. Jelgavā, 1862.

Dzejoļis “Cill’ kam tik veenreiz pousers zeed” – “*Latviešu Avīzes*”. 1863. 17. nr., 101., 102. lpp.

Stāsts “Jahpaks un Ģeerts isspreēzes par skohl” – “*Pēterburgas Avīžu*” pielikums “*Zobu Gals*”. 1863. 12. nr., 117.–120. lpp.

Dzejoļis “Pousers” – Bezenberger A. *Lettische Dialekt-Studien*. Göttingen, 1885. 53.–58. lpp.; “*poūsars*” – Endzelīns J. *Lettisches Lesebuch*. Endzelīns J. *Darbu izlase*. III₁. Rīga: Zinātne, 1979. 281.–285. lpp.

Dzejoļis “Duj burībīēr” – Izlokšņu teksti. *Filologu biedrības raksti* (rakstā: FBR). 4. sēj. Rīga, 1924. 68., 69. lpp.; pirmpublicējums lugā (joku spēlē) “*Skaistakais deggons*”.. 38.–40. lpp.

Dzejoļis “Rudiš” – *Filologu biedrības raksti*. 3. sēj. Rīga, 1927. 109.–111. lpp.; *Latviešu izlokšņu teksti*. Sastādījusi M. Rudzīte. Rīga, 1963 (uz vāka 1964). 55., 56. lpp.; *Latviešu izlokšņu teksti*. Metodiskais līdzeklis studentiem. Sast. prof. B. Laumane. Liepāja, 2000. 18. lpp.; Rudzīte M. *Darbi latviešu dialektoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005. 212., 213. lpp.

Dzejoļis “Sainik dziesam us rudiņ” – Līgotņu J. *Ernesta Dinsbergis*. Rīga, 1928. 14., 15. lpp.

Dundagas izloksnes materiāli (glabājas LU Latviešu valodas institūtā)

E.L., Ē.K. – Evijas Lipartes un Ērikas Krautmanes pieraksti 1994. gadā.

LVDAm. – 1966. gadā sniegtās atbildes uz “Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmas” (Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1954) jautājumiem. Cipars apzīmē jautājuma numuru.

S.D. – Sofijas Dravnieces 80. gadu pirmajā pusē iesūtītie materiāli.

V.R. – Veltas Rūķes vākumi 1943. gadā.

V.V. – Vilmas Vēbergas pieraksti 20. gadsimta 90. gados un 21. gadsimta sākumā.

Literatūra

- Ābele, Anna. 1926. Piezīmes par Dundagas izloksnes fonētiku. *Filologu biedrības raksti* 6, 22–30.
- Ābele, Anna. 1929. Dundagas izloksnes intonācijas. *Filologu biedrības raksti* 9, 168–198.
- Adamovičs, Fricis. 1925. Dundagas izloksne. *Filologu biedrības raksti* 5, 125–142.
- Adamovičs, Fricis. 1927. Dundagas izloksne. *Filologu biedrības raksti* 3, 97–109.
- Bergmane, Anna, Aina Blinkena. 1986. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.
- Bezenberger, Adalbert. 1885. *Lettsiche Dialekt-Studien*. Göttingen: Vandenhock & Ruprecht.
- Bušmane, Brigita. 1989. *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- EH – Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Jansons, Jānis Alberts; Konstantīns Karulis. 1967. *Nepazītais Dinsbergs. Varavīksne 1967*. Rīga: Liesma, 228–242.
- Laumane, Benita. 2000. *Latviešu izlokšņu teksti*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija.
- Lerhis-Puškaitis, Anss. 2001. *Latviešu tautas teikas un pasakas*. VII daļa, 2. sējums. Rīga: Atēna.
- LRB – *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zinātne, 2003.
- LVDA – *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Bušmane, Brigita; Laumane, Benita; Stafecka, Anna u. c. Rīga: Zinātne, 1999.
- ME – Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga, 1923–1932.
- Rudzīte, Marta. 1963. *Latviešu izlokšņu teksti*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
- Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rudzīte, Marta. 2005. *Darbi latviešu dialektoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Zanders, Ojārs. 1991. *Ernests Dinsbergs – dzejas klasikas tulkotājs. Daiļliteratūra latviešu grāmatniecībā*. Rīga: Avots, 50–64.

*Brigita Bušmane
Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, LV 1027 Rīga, Latvija*

SUMMARY

Reflection of Features from Dundaga Sub-dialect in Ernests Dinsbergs' Works

Brigita BUŠMANE

Ernests Dinsbergs (1816–1902), the most creative and popular Latvian writer from Dundaga in the middle of the 19th century, was one of the first authors to publish many works in his native Dundaga sub-dialect. This article deals mainly with the oldest works published in the 60ies–80ies of the 19th century. More extensive dialect notations made in the middle and 2nd half of the 20th century have been used to explain the dynamics of sub-dialectal features.

E. Dinsbergs manifests in his works the features of Dundaga sub-dialect on various linguistic levels. There is a technical difference from current practice in the separation of two syllable intonations, *Schleifton* (*gahj'*, *eemihles*) and *Stoßton* (*apkārt*, *bēniņ'*).

Several features are noted in the sub-dialectal vocalism and consonantism, e. g., the use of the diphthong *ou* instead of *au* (*cour*, *souc*), the diphthong *ei* developed from the long vowel *ē* before stop consonants (*kapeic*, *seide*), long vowels *ā* and *ē* before *r* in a tautosyllabic position (*dārbs*, *vērg'*), *-ier-* (*-eer-*) and *-uor-* (*-ohr-*) instead of *-ir-* and *-ur-* (*beerzem*, *bohrt*), consonant loss in various positions (*cillaks*, *bens*, *sainiks*, *akkal*), loss of short vowels in ending syllables, change of diphthongs into vowels, insertion of the vowel *a*, less frequently *e*, with the concomitant loss of a syllabic liquid or nasal consonant (*aggār*, *dzeesams*, *taisen*).

Among characteristic sub-dialectal features in morphology there are, e. g., archaic dative plural case forms of pronouns (*šeems*, *tādems*) as well as noun and adjective forms with *-ems* (*bēnems*, *trakkems*), dative plural and instrumental case forms of the 1st person pronoun *muns*, prefixal verbs with the reflexive element *s* between prefix and verb root (*apsskattes*, *nosticces*, *pasraugees*), the use of a masculine pronoun beside a feminine noun (*a teem uttem*).

The sub-dialect features encountered in E. Dinsbergs' works can be used for research into the dynamics of the Dundaga sub-dialect as well as for developmental studies of Latvian writing. Nevertheless, these publications should be evaluated critically, both with regard to the ancient writing as well as with regard to misprints and some lack of consistency.

RECURRING ODDITIES IN THE LATVIAN-GERMAN DICTIONARY OF LIBORIUS DEPKIN

Trevor G. FENNELL
Flinders University of South Australia

The Baltic German pastor and lexicographer Liborius Depkin (1652–1708) is the author of a very substantial Latvian-German dictionary manuscript (c. 3000 pages), of which only the first third has to date been published (Fennell 2005, 2006). The compilation of such a major work would certainly have occupied the author for a number of years, given his other professional duties, and we remain sceptical of Zemzare's claim (1961, 107) that the work was compiled in the years 1703 and 1704, particularly since the manuscript was almost certainly still incomplete at the time of Depkin's death in 1708. A hitherto unnoticed indicator in this respect is that there are a number of references to (seemingly) non-existent pages: thus, in a section of the dictionary where the pagination stops with p. 1911, p. 1754 twice refers to p. 1912, p. 1793 refers to p. 1913, p. 1758 refers to p. 1917, pp. 1815 and 1824 both refer to p. 1918, p. 1829 refers to p. 1922 and p. 1907 refers to p. 1923. It must therefore be concluded that Depkin had in mind at least 12 further pages, which, it seems, were never written. A more reasonable view would be that he continued to add new material in the series of Appendices attached at the end of the work, and that he had not even begun the editorial phase, in which the entries (incorporating those of the Appendices) would have been properly ordered and the immense number of examples would have been reduced to manageable proportions.

Such an editorial phase would also have allowed the elimination of careless errors, slips of the pen and the like, as well as an opportunity to standardise a number of discrepancies in spelling, morphology and syntax. A modern commentator would therefore be well-advised to proceed with caution, since certain oddities might well have been removed in the preparation of a final version. Certainly, Depkin not infrequently expresses reservations over some of his citations from other writers, sometimes openly labelling them as inaccurate or as requiring improvement. On the other hand, he is not altogether consistent in his objections, and a degree of carelessness (or licence) in his transcriptions and translations might lead one to suspect that the final editing process could have turned out to be somewhat less rigorous than modern practice would require. The following comments should therefore be viewed as tentative rather than definitive.

There are very few entries in Depkin which are of interest from a purely phonetic point of view. Nonetheless, attention may be drawn to a few forms

which to the best of our knowledge have not been specifically addressed in the literature.

Thus, alongside the usual *widdu* ('in the middle'), Depkin refers to a variant *uddu* (LD 1386, 1802); alongside *widsemneeks* ('an inhabitant of Liefland') we find the variant *udsemneeks* (LD 1386, 1802) and, with a lengthened vowel also *uhd=semneeks* (LD 1386); alongside *wirsu* ('on top') Depkin gives also *ursu* (LD 1386, 1395). The forms *uddu*, *udsemneeks*, *uhdsemneeks* and *ursu* are not cited by ME, EH or Ulmann, but in the case of Depkin's *wulks* and *ulks* alongside *wilks* (LD 1807, 1823) there are entries in ME (IV, 298) and EH (II, 712). Ulmann (I, 320) has *ulks*, but not *wulks*. Examples of the loss of a labiodental before a back vowel have long been recognised – cf. *uormanis* (ME IV, 420) alongside Mancelius' *Wohrmans* and *Ohr=mans* (Lettus, 66) for German *Fuhrmann* ('driver') and the parallel *Woders* and *Ohders* (Lettus, 68) for German *Futter* ('fodder'). Hence, a transition from *wulks* to *ulks* is non-problematical, but the cases of *widdu*, *widsemneeks* and *wirsu* are more awkward in that there would seem to be no attestations for **wuddu*, **wudsemneeks* or **wursu*. One may suspect that initial [vi] may have passed dialectically to [*vu] through the influence of the preceding labiodental, and one may note certain other pairs such as *zivs/zivs* ('fish') and *sivēns/suvēns* ('piglet'), but one must still confront the difference between instances where the [v] precedes the [i], as in *widdu*, and instances where the [v] follows the [i], as in *zivs*. Endzelīns (1951) does not address this issue, but it may be that others will be able to shed light on the question.

Turning to matters of morphology, or more precisely analogical morphology, we find in Depkin the infinitive *plohkt* ('to decrease, to fall': LD 1086, 1538), which occurs alongside the more recognised form *plakt* (LD 1066, 1086). ME (III, 364) lists the form *pluoht*, marking it as dubious and referring the reader to *plakt*. Adolphi (1685: 136, 171-72) lists *plokt* alongside *plakt*. Dreszell (1685: 48) gives only *plohkt*. More recently, Ulmann gives both *plakt* (I, 203) and *plohkt* (I, 207), writing of *plohkt*: "ist ein minder gute Nebenform zu *plakt*" ('is a less desirable variant of *plakt*'). The shared doubts of Endzelīns and Ulmann suggest that we are here dealing with an infinitive analogically remodelled on the basis of the present tense *plohku*. This view would be strengthened if further analogical infinitives were found, lending some semblance of normality to the proposed analogical process. Depkin provides a goodly number of confirmations, as can be seen from the Table.

NORMAL INFINITIVE	NORMAL PRESENT	DEPKIN'S INFINITIVE
<i>aismig</i>	<i>aismeegu</i>	<i>aismeegt</i> (LD 923)
<i>apkust</i>	<i>apkuhstu</i>	<i>apkuhst</i> (LD 750)

<i>apnikt</i>	<i>apnihku</i>	<i>apnihkt</i> (LD 997)
<i>drupt</i>	<i>druhpu</i>	<i>druhpt</i> (LD 327)
<i>eewilktees</i>	<i>eewelkohs</i>	<i>eewelktees</i> (LD 1763)
<i>iskust</i>	<i>iskuhstu</i>	<i>iskuhst</i> (LD 744, 751)
<i>just</i>	<i>juhtu</i>	<i>juhst</i> (LD 521†)
<i>klupt</i>	<i>kluhpu</i>	<i>kluhpt</i> (LD 661, 662†)
<i>krimst</i>	<i>kremtu</i>	<i>kremst</i> (LD 694 x 2)
<i>kust</i>	<i>kuhstu</i>	<i>kuhst</i> (LD 601, 704 x 2, 750, 751)
<i>(no)tik</i>	<i>(no)teeku</i>	<i>(no)teekt</i> (LD 1293)
<i>pahrwilkt</i>	<i>pahrwelku</i>	<i>pahrwelkt</i> (LD 1807)
<i>patikt</i>	<i>patihku</i>	<i>patihkt</i> (LD 1030, 1267 x 2, 1338)
<i>(pa)tik</i>	<i>(pa)tihku</i>	<i>(pa)tihkt</i> (LD 1267, 1306)
<i>peekust</i>	<i>peekuhstu</i>	<i>peekuhst</i> (LD 750 x 5, 1593)
<i>peetikt</i>	<i>peeteeku</i>	<i>peeteekt</i> (LD 1296)
<i>(pee)tik</i>	<i>(pee)teeku</i>	<i>(pee)teekt</i> (LD 1277)
<i>puht</i>	<i>puhstu</i>	<i>puhst</i> (LD 1579)
<i>(sa)tik</i>	<i>(sa)teeku</i>	<i>(sa)teekt</i> (LD 1296)
<i>strigt</i>	<i>streegu</i>	<i>streegt</i> (LD 1677, 1680)
<i>sprukt</i>	<i>spruhku</i>	<i>spruhkt</i> (LD 1740)
<i>ustuhkt</i>	<i>ustuhkstu</i>	<i>ustuhst</i> †† (LD 1731)
<i>zenstees</i>	<i>zenschohs</i>	<i>zenschtees</i> (Vortrab, list at end)

† Depkin here disapproves of the form.

†† Presumably for *ustuhkst*.

The foregoing examples provide ample evidence of a tendency to remodel infinitives through an analogical process based on the form of the present. Although examples can be found elsewhere, this tendency is a good deal more common in Depkin, even if he does occasionally express his disapproval of it (as under *just* and *klupt*).

Another morphological oddity is the suppression of final -s in the nominative singular of *a*-stem nouns. While the loss of a final (short) vowel accords with the well-known habit of “swallowing” one’s endings, the loss of a final consonant is a case apart, even if the widespread change in the dative plural from *-eems* to *-eem* shows that such losses can and do occur. No parallel is claimed here between the dative plural and the nominative singular, and we shall deal with the latter as an independent phenomenon, which must surely have sounded as strange to early 18th-century ears as would the use of **mum* and **jum* (instead of *mums* and *jums*) to modern ears.

There is one group of words which should here be viewed as an entity separate from other examples, viz. Biblical proper nouns. These stand apart

by virtue of their foreignness, and in some respects they might be viewed as leaning towards the status of (optionally) indeclinable nouns. Among other examples we may cite: *Abraham un Sara* ('Abraham and Sarah' LD 1391), *Adam atsinne šawu Seewu* ('Adam knew his wife' LD 110), *david šwehle to Goliath* ('David smote Goliath' LD 1697), *Jacob nomiseja to Baltumu no tahm Rihk-stehm* ('Jacob stripped away the white layer from the rods' LD 855), *Sluddinatajs Salomon* ('the preacher Solomon' LD 1603). It should be noted, however, that such biblical proper nouns also occur with the ending intact, e.g. *Dauids gahje* ('David went away' LD 52).

Beyond examples such as these, however, there are other, fully declinable nouns which occasionally occur without the final *-s* of the nominative singular. Among these may be cited: *Zepļa karstum* ('the heat of the oven' LD 1852), *kung par wisseem* ('lord of all' LD 1742), *Lipst* ('Philip' LD 1810), *Pawahrd* ('cognomen' LD 1755), *plihntneek* ('drunkard' LD 1813, 1828), *Steepatt* ('a kind of fish, perhaps *chub* or *ide*' LD 1669 – see Laumane 1973, 79), *Strausu Tehwain* ('a male ostrich' LD 1677), *Weltigs Wahrd* ('an idle word' LD 1774), *Walgum* ('a mooring-place??' LD 1794). To these may be added an adjectival example: *labb [Wihns]* ('good [wine]' LD 1813).

These occurrences cannot be explained by evoking potential indeclinable status, and they occur frequently enough to make mere slips of the pen unlikely. Nor are they words which would have been considered strange or foreign. They are not even vocatives, in which the loss of *-s* would not be surprising.

Parts of the declension, viz. the genitive and accusative singular and the nominative and genitive plural (*karstuma*, *karstumu* / *karstumi*, *karstumu*), could of course have been pronounced without the final short vowel, and this pronunciation could have been transferred to the nominative singular, but in the absence of any supporting evidence this too remains a rather weak hypothesis. Until further useful attestations can be found, the issue will have to be left in abeyance.

The nominative plural of masculine nouns is also at times problematical in Depkin, where the normal ending *-i* is occasionally replaced by *-ee*. We currently have over 50 such occurrences, but limit ourselves here to a representative selection.

Kaslens ('kid') has a nominative plural *Kaslenee* (LD 598)

Kahposti ('cabbage') occurs as *Kahpostee* (LD 601)

Lahsts ('curse') has a nominative plural *Lahstee* (LD 785)

Laiweneeks ('boatman') has *Laiweneekee* (LD 787)

Mahli ('clay') occurs as *Mahlee* (LD 879)

Matti ('hair') occurs as *Mattee* (LD 887, 1657)

Milti ('flour') occurs as *Miltee* (LD 912)

Sohbs ('tooth') has *Sohbee* (LD 1020)

Kauls ('bone') has *Kaulee* (LD 1078)
kurwis ('basket') has *kurwjee* (LD 1169)
Reeksts ('nut') has *Reekstee* (LD 1183)
Rihks ('tool') has *Rihkee* (LD 1212, 1214)
Šilkis ('herring') has *Šilkee* (LD 1535)
Wasks ('wax') has *Waskee* (LD 1761)
garree Šwahrki ('the long coat') occurs as *garree Šwahrkee* (LD 1695)

The great majority of nouns affected by this tendency are of the *a*-stem declension, while a few are *ja*-stem words. Consonantal stems and *u*-stems are not represented in our present list of examples.

The ending *-ee* is normally associated with the demonstratives *tee* and *šchee*, or with the definite declension of adjectives, as in *garree* ('long') above. Depkin, however, like his contemporaries, uses the definite form of adjectives hardly at all, and examples in other than the masculine nominative singular are extremely rare: cf. his usual construction *Tas pehdigs darbs* ('the final task' LD 1731), contrasting with the less frequent *tas pir=majs et pehdigajs* ('the first and the last' LD 4). Neither the morphology nor the syntax of definite forms was well understood in Depkin's time, and this may account for the paucity of attestations. On the other hand, the demonstratives *tee* and *šchee* occur quite often, and even the feminine *tahs* is not infrequent: *tahs aššaras* ('those tears' accusative plural, LD 1483).

Adolphi (1685, 35) writes of the definite adjective as follows: „Von solchen Adjectivis, formiren die Letten noch andre die sich auff ein ajs enden, und nicht unbillig Adjectiva discretiva oder discretionis genant werden, weil sie derselben sich gebrauchen, wenn sie recht discret einen erheben, oder auch was böses in gradu excellentiori benennen wollen.“

[‘From such (*sc.* ordinary – TGF) adjectives the Latvians also form others, ending in *-ajs*, which are not unreasonably called ‘discrete adjectives’ or ‘distinguishing adjectives’, because they are used when singling somebody out especially, or also when something nasty is to be expressed in rather high degree.’]

As if discussing a completely different phenomenon, Adolphi (1685, 37) writes further: „Da denn sonderlich zumerken, daß beyder Generum Adjectiva, bey den Letten, wenn sie per Euphoniā, in besserm Laut, reden wollen, etliche Casus geändert werden.“

[‘It must be noted particularly that in Latvian, for the sake of euphony, several cases are modified in adjectives of both genders.’]

What this optional procedure amounts to is that in both masculine and feminine the accusative singular and genitive plural can change the regular ending *-u* to *-o*, and the masculine nominative plural can change *-i* to *-ee*, while the accusative can change from *-us* to *-os*.

Stender (1761, 27), after discussing the change from *-i* to *-ee* in the definite declension of adjectives, continues in much the same vein as Adolphi: “Dieses thun die Letten auch so gar in den schlechten Adjectivis, daß sie nemlich das *i* in *ee* verwandeln, wenn sie nach ihrer art galant austhun wollen. Ja einige verwandeln auch das *u* in *o*...”

[‘Latvians do the same even with simple (sc. indefinite – TGF) adjectives, namely change the *i* to *ee*, when they wish, after their own fashion, to sound classy. Some even change *u* to *o*...’]

Depkin, then, would seem to be operating on the assumption that the use of *-ee* instead of *-i* is an option for increased euphony (in Adolphi’s terms) or for a touch of class (in Stender’s terms). The assumption itself must surely stem from an attempt to account for those definite forms which do not include the syllable *-aj-* before the ending, and thus do not fit the simplistic description of definite forms current in the late 17th century. In applying this erroneous assumption to nouns, where others had sought to apply it to adjectives only, Depkin has moved outside the framework of noun and adjective morphology as it was understood in his day, and has thus compounded the initial misunderstanding. In his defence it might be said that he was following the usage for nominalised adjectives (*leelee*, *masee*, *wezzee*, *jaunee*), but we have yet to find any evidence of this and thus contend, at least provisionally, that he simply erred. We note in passing that there are no nominal examples of *-ee* for *-i* in the *Vortrab*, which we assume to have been better edited, but which does present the unusual adjectival option *abbi/abbee*.

The foregoing selection of oddities in Depkin is by no means exhaustive, but it provides an inkling of the range of constructions in earlier dictionaries which depart to a greater or lesser extent from both modern and older norms. Depkin stands apart in that he is not averse to criticising the language of his contemporaries and predecessors, thereby giving us a more complete picture of the linguistic debates of the 17th and 18th centuries, and it could even be that we are lucky not to have a final printed version, since these asides might well have been deleted. Whatever the ultimate significance of Depkin’s work may turn out to be, it remains true that his work deserves a great deal more attention than it is at present receiving and we remain hopeful that the publication of his dictionary will help in attracting that attention as well as in easing the burden on those who might be interested in confronting the text.

References

- Adolphi, Heinrich. 1685. *Erster Versuch Einer kurtz=verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache, überreicht von HENRICO ADOLPHI....* Mitau: Radetzky. (Repr. by Harald Haarmann as *HEINRICH ADOLF Erster Versuch einer kurtz-verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache*. Hamburg: Helmut Buske, 1978 and by T.G. Fennell as *Adolphi's Latvian Grammar*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1993.)
- Dreszell, Georg. 1685. *Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*, Ans Tages Licht gegeben von GEORGIO Drebell... Riga: Nöller. (Repr. by T.G. Fennell as *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1984.)
- EH Endzelīns, J., Hauzenberga, E., *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīgā: Izglītības ministrija, 1934–1946. (Repr. by Čikāgas Baltu Filologu Kopa, Čikāgā: 1956.)
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīgā: Latvijas Valsts Izdevniecība.
- Fennell, Trevor G. 2005. *LIBORIUS DEPKIN Lettisches Wörterbuch* The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell Vol. 1. Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka.
- Fennell, Trevor G. 2006. *LIBORIUS DEPKIN Lettisches Wörterbuch* The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell Vol. 2. Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka.
- Laumane, Benita. 1973. *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīgā: Zinātne.
- LD Liborius Depkin, "lettisches Wörterbuch, mehrentheils aller derer Wörter so in der lett. bibel u. allen andern in der lett. Sprache ausgefertigten büchern befindl. sind u. aus genauer Nachfrage der lett. Sprache kündigen in Cur= u. lieffland." (mss., Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, L. dr. b. 5332, 5333).
- Lettus *LETTUS, Das ist Wortbuch, Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache...* verfertigt Durch GEORGIUM MANCELUM... Riga: Schröder, 1638. (Repr. by August Günther, *Alllettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken*. Heidelberg: Carl Winter, 1929, vol. II.)
- ME *K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Izglītības ministrija, 1923–1932. (Repr. by Čikāgas Baltu Filologu Kopa, Čikāgā: 1953–1955.)
- Stender, Gotthard F. 1761. *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO...* verfasst von Gotthard Friederich Stender. Braunschweig: im Fürstl. Großen Waisenhause.
- Ulmann, Carl Chr. 1872-1880. *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch=dutsches Wörterbuch* von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Riga, H. Brutzer, 1872. and *Lettisches Wörterbuch* von Ulmann und Brasche. *Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch*. Riga u. Leipzig: Brutzer, 1880.
- Vortrag *Vortrag zu einem längst-gewünschten Lettischen Wörter-Buche*. LIBORIUS Depkin. Riga: Nöller, 1704. (Repr. H. Biezais, Upsalā: Senatne, 1954. and by Trevor G. Fennell in Fennell 2005, q.v.)
- Zemzare, Daina. 1961. *Latviešu vārdnīcas (Līdz 1900. gadam)*. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Izdevniecība, 1961.

Trevor G. Fennell
Department of Languages (French)
Flinders University of South Australia
GPO Box 2100, Adelaide, SA 5001, Australia
Trevor.Fennell@flinders.edu.au

KOPSAVILKUMS

Regulārās savādības Liborija Depkina latviešu-vācu vārdnīcā

Trevor G. FENNELL

Liborija Depkina (1652-1708) vārdnīcas manuskriptā „Lettisches Wörterbuch“ ir dažādas fonētiski un morfoloģiski savdabīgas formas. Rakstā aplūkotas dažas no tām, kas visai regulāri atkārtojas. Depkina *ulks*, *ursu* u.c. līdzās *vilks*, *vidu* u.c. varētu būt fonētiska pārveidojuma rezultāts. Depkinam raksturīgas primāro verbu infinitīva formas, kam tag. formu iespaidā pārveidots vokālisms, piemēram, *plohkt* u.c. *plakt* u.c. vietā tag. *plohku* ietekmē. Neizskaidrojama savādība ir vsk. nom. Galotnes *-s* trūkums virknei *a*-celma lietvārdu, ne tikai Bībeles īpašvārdos, piemēram, *Abraham*, bet arī citos, piemēram, *karstum*, *tehwain* u.c. Depkina vārdnīcā fiksēts arī vairāk nekā 50 gadījumu, kad *a*- (retāk *ja*-) celma lietvārdiem dsk. nom. ir galotne *-ee*, piemēram, *kaslenee* u.c., kas acīmredzot ir analogiski darināti pēc noteikto adjektīvu *wezzee* u.c. parauga.

LITAUISCH ŠEIVAMEDIS, ŠEIVA TRINTI, LETTISCH SAIVA, FINNISCH KÄÄVI¹

Bernd GLIWA
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

1. Einleitung

In den baltischen, slawischen und finnougri-schen Sprachen gibt es Begriffe, die insbesondere Spulen, Material zu deren Anfertigung, hohle Knochen und Pflanzen mit hohlen Stängel bezeichnen. Aufgrund ähnlicher Bedeutung und formaler Ähnlichkeit werden diese Worte als verwandt bzw. untereinander entlehnt angesehen (LEW: 970, ESSJ: III 190–194, Bednarczuk 1977: 100, SSA: I 483). Allein über die Richtung derselben herrscht Uneinigkeit. Unter Einbeziehung bisher unberücksichtigter Begriffe und unter Bestreben, die Begriffe mit den zugehörigen Konnotaten und botanischen, ethnographischen und archäologischen Daten zu verknüpfen, soll die Frage erneut untersucht werden.

1.1. Baltisches

Das sind zunächst lit. *šeivà*², selten *šaivà*, *šievà*, *šėvà*, *šėvà* ‘Stäbchen im Weberschiffchen, auf das der Schussfaden gewickelt wird’, ‘Weberschiffchen’, ‘ein Knochen’, selten ‘Langbaum am Wagen’ und übertragen verschiedene hohle Gegenstände wie ‘Pfeifenstiel’, ‘Röhrchen bzw. Rinne zum Abzapfen von Birkensaft’, ‘Lederhülse am Geschirr’, ‘Außenverschalung am Fenster’ (LKŽ: XIV), lett. *saiva*, *saive*, *saīve*, *saīva*, *sàive*, *saīve* ‘Stäbchen, Spule im Weberschiffchen, Garnflusch, Netznadel’ nebst Ableitungen (ME: III 638, EH: II 475) und *sīva* ‘ds.’ (ME: III 855). Nach den Angaben des Dialektologischen Atlas’ Lettlands (LVDA: 190f.) ist der Begriff nicht mehr anzutreffen, was nicht verwundert, da er sich auf eine obsole-te Technik bezieht. In lettischen Wörterbüchern des 17. und 18. Jh. ist der Begriff jedoch präsent in den Bedeutungen ‘Stricknadel’, ‘Spule’, ‘Weberspule’, ‘Schiffchen’ (LVDA: 191) z.B. aus

¹ Der Artikel basiert auf einem Kapitel meiner Dissertation (Gliwa 2006: 47–54), das insbesondere nach Vortrag und Diskussion während der 43. Arturs-Ozols-Konferenz um einige neue Perspektiven ergänzt wurde. Mein Dank für Hinweise und Informationen gilt Leszek Bednarczuk, Ojārs Bušs, Auksuolē Čepaitienē, Danguolē Mikulēnienē, Ilja Seržants sowie der Deutschen Forschungsgemeinschaft für die Gewährung eines Forschungstipendiums zur weiteren Untersuchung baltischer Pflanzennamen.

² Erstbelegt im ältesten Wörterbuch von Szyrwid: *cewká / Panus i, siphonis, śieywa* / (SD1: 10).

Manuale Lettico-Germanicum: *Saiwa – Stricknadel zum Netz=stricken* (Fennell 2000: 118). Weiterhin dürften hierhergehören lit. *šėvulė* ‘Seele des Schiffchens’, *šėvulis*, *šėvulys* ‘Splitter, Fetzen’ (LKŽ: XIV 703) mit *ė* statt *ei* nicht nur in den von LKA (I 135) dafür prädestinierten niederlitauischen Dialekten.

Der Begriff kommt im Litauischen außerdem in der Phrase *pri trinta šeiva*, *(pri)trinti šeivą* ‘den Stab, die Spule des Weberschiffchens mit Garn bewickeln’ vor, mit einem abweichenden Gebrauch des Verbs *trinti* ‘reiben, schleifen’. So auch *šėvulis – trinamas šakalėlis*, *šėvulelėlis* als Holzstab zum Feueranzünden.

Ableitungen von *šeiva* sind im Litauischen zahlreich, u.a. *šeivinis* ‘šeiva-artig’, *šeivykštė* ‘Stab am Spinnrad auf den die Spule zum Aufwickeln des Schussfadens geschoben wird’ (LKŽ: XIV 615). Redensarten und Ableitungen *šeivarietis*, *šeivablauzdis*, *šeivkojis* ‘jemand mit langen dünnen Beinen’ vergleichen insbesondere Beine mit dem dünnen und oft gekrümmten Stäbchen im Weberschiffchen. Andere Vergleiche sind positiv gemeint als ‘fleißig’ wenn nämlich mit dem nicht zur Ruhe kommenden Schiffchen nebst Spule verglichen wird (LKŽ: XIV 613ff.).

Ferner der Pflanzename *šeivmedis*, *šeivāmedis*, *šeivamedis*, *šeimedis* ‘Sambucus spp.’. LKŽ gibt auch die Bedeutung ‘Syringa vulgaris’, die allerdings nur in Wörterbüchern belegt ist und wohl auf häufig anzutreffender Verwechslung dieser beiden Sträucher beruht³, da der Name des eingeschleppten Flieders ‘Syringa spp.’ vielfach auf regionale Bezeichnungen des Holunders zurückgehen, so z.B. im Deutschen. Der älteste Beleg des Pflanzennamens, nämlich der Eintrag in Clavis Germanico-Lithuanica *Ahorn: Baum – Zaworas, Bėzas, Szeivmedis* (C: I 61) ist höchst fragwürdig – im Detail dazu weiter unten.

Neben der Bezeichnung *šeiva* für verschiedene Knochen an Unterarm und Wade findet sich diese Bedeutung in den Komposita *šeivākaulis*, *šeivagalys* und *šeivikaulis* ebenfalls in variierender Bedeutung ‘Wadenbein, fibula’, ‘Unterarm’, ‘Speiche, radius’ bzw. ‘Elle, ulna’, anscheinend auch ‘tibia (beim Pferd)’. Terminologisch fixiert ist nunmehr *šeivikaulis* ‘fibula’.

1.2. Slawisches

Die Verbreitung in allen Slawinen erlaubt es, ein urslawisches **cěva* ‘Spule’ anzusetzen, dass, wenn es sich denn als ererbt herausstellen würde, auf idg. **koiyo* zurückginge. Die Belege in Auswahl sind altčech. *cěva* ‘Ader, Arterie’, *cieva žalúdková* ‘Speiseröhre’, pol. *cewa* ‘verbundene Mühlsteine’, wruss. dial. *уавіна* ‘Stängel von einjährigen Pflanzen’, aksl. *cěvъ* ‘tubus’, bulg. *уев* ‘hohler

³ Falsch übersetzt – *alyva* ‘Syringa’ statt *šeivamedis* – auch in Narbutas (1998: 235), wobei hier Name, Kontext und zitierte Quellen absolut eindeutig sind.

Pflanzenstängel, z.B. von *Cicuta virosa*, russ. dial. *цэўка* ‘Unterschenkel’, aksl. *сѣвница* ‘lyra; Flöte’, serb.-kr. *cjevnica* ‘tibia; Schalmel’ (ESSJ: III 190–191).

1.3. Ugrofinisches

Finn. *käävi*, *käämi*, *käämy* ‘Spule’, lapp. *kapmē*, *gábme* ‘Federkiel; Schwungfeder’, est. *kääv* ‘Spule, Spindel’, lüd. *kiämi*, *kiäm* ‘ds.’, karelisch *keämi* ‘ds.’, wotisch *tšävi* ‘ds.’, wepsisch *käm*, ostjakisch *kōme(t)* ‘Sumpfpflanze mit hohlem Stängel’, wotjakisch *gumj* ‘Stroh, Rohr, Röhre’, syr. *Gum* ‘ds.’ (Bednarczuk 1977: 100; SSA: I 483f.). SSA hält eine Entlehnung aus dem Slawischen für möglich, auch wenn man dann voneinander unabhängige Entlehnungen in die ostsee- und wolgafinnischen Sprachen annehmen muss.

2. Weben, Spinnen

Sowohl Knochen als auch Webtechnologie bedürfen einer näheren Analyse – schließlich beziehen sich die Termini nicht auf moderne Webstühle, sondern zunächst auf Technik wie sie vor 1000 oder gar 3000 Jahren verwendet wurde.

Abbildung 1.

Rekonstruierter Gewichtswebstuhl in einem Museum in Dänemark

Bevor es zur Nutzung von Webstühlen mit horizontal verlaufenden Kettfäden kam, wurden Gewichtswebstühle mit von der Senkrechten geringfügig abweichenden Neigungen der Kettfäden verwendet. Der Übergang zu den waagerechten Webstühlen dürfte erst im späteren zweiten Jt. n. Chr. erfolgt sein, wobei ich hierfür bisher keine sichere Evidenz aus dem Baltikum finden konnte – jedweder Hinweis auf Spinnen und Weben fehlt gar im zweibändigen „Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje“ (Volkaitė-Kulikauskienė et al. 1978). Gewichte von Gewichtswebstühlen werden jedenfalls nicht selten gefunden (z.B. Kulikauskas et al. 1961: 183f., Grigalavičienė 1995: 136), z.B. datiert auf das 10. Jh. (Vasiliauskas 1999: 82).

In einem Gewichtswebstuhl ist die Nutzung eines Weberschiffchens eingeschränkt, da dieses nicht auf den unteren Kettfäden des Faches gleiten kann wie im horizontalen Webstuhl. Der Schussfaden wird auch kaum durch das Fach geworfen und aufgefangen, sondern wohl eher durchgereicht, was die Breite des zu webenden Stoffes begrenzt. Ein längerer Stab, auf den der Schussfaden gewickelt ist, kann sich hier als nützlich erweisen. Das würde die Verwendung der Begriffe in litauischen Vergleichen zur Bezeichnung von etwas Langem und Dünnen plausibler machen, als die kurze, höchstens 20 cm lange Spule bzw. Spille im Weberschiffchen. Es erhebt sich die Frage, ob es sinnvoll und notwendig ist, den einmal gesponnenen Faden von der Handspindel umzuwickeln, oder ob nicht gleich die Handspindel mit fertig gesponnenem Faden als Vorgänger des Weberschiffchens diente (Rimantienė 1979: 75). Zu diesem Zweck wäre dann der Wirtel abzunehmen und die volle Spindel ggf. mit einem längeren Stab zu verbinden. Gerade für solche Wirtel gibt es reichlich archäologische Evidenz: Wirtel aus Ton, Bernstein oder Knochen, die offensichtlich abnehmbar waren. Sonst hätte man die Handspindel ja aus einem Stück Holz fertigen können, wie das in jüngerer Zeit belegt ist (Čepaitienė 2001: 86–90).

Da allem Anschein nach der Schaft der Handspindel identisch mit der Vorstufe der Spule des Weberschiffchens war, nennt Rimantienė (1979: 75–79) diesen auch *šėiva*, eine Sicht, der sich Čepaitienė (2001: 85–92; per e-mail 21.11.2005) anschließt. Als direkten sprachlichen Beleg dafür kann man insbesondere den Eintrag aus lettischen Wörterbüchern ansehen, wo *saiwa* als Stricknadel, insbesondere zur Netzherstellung (Fennell 2000: 118) bezeichnet wird. Dabei handelt es sich bei der Netzherstellung aber nicht um Stricken im heutigen, engeren Sinne, sondern um Wirken und hier ist das Führen des aufgewickelten Einschlagfadens – auf der *Saiwa* – zu erwarten. Wobei man natürlich noch wissen müsste um welche Art von Netzen es sich genau gehandelt hat.

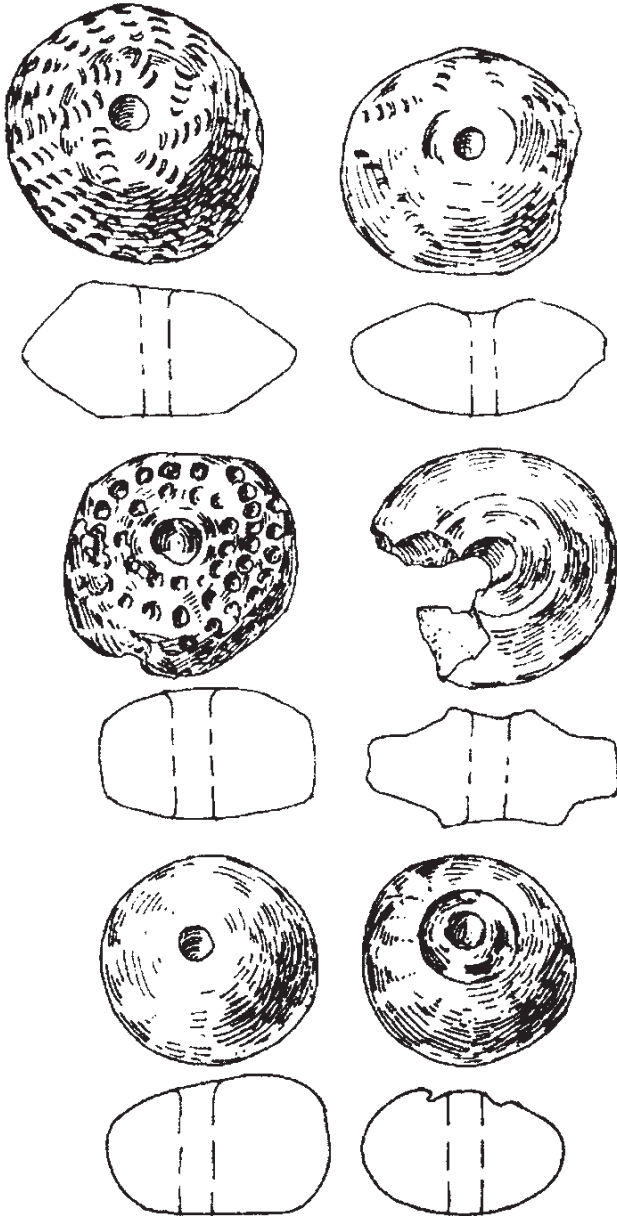

Abbildung 2. Wirtel, aus Vasks (2006: 113)

Sofern man die Spule im Schiffchen betrachtet, sind zwei technische Umsetzungen verbreitet, die auch beide im Atlas der litauischen Dialekte (LKA: I 135) erwähnt werden: entweder ein hölzerner Stab, auf den der Faden gewickelt wird, oder eine Spule aus einem hohlen Gewächs, die auf einen Metallstab geschoben wird. In einem zeitgenössischen Werk liest sich das so: „In der Mitte dieser Schütze ist ein vierkantiges Loch, in welches man eine hölzerne Spille, die die Seele genannt wird, einsetzen kann. Auf der Spille steckt beim Weben eine kleine Spule oder Röllchen, worauf das Einschussgarn gewickelt ist [...] Eine andere Art heißt die Aachner Schütze, und diese hat statt der Rohrspule eine hölzerne Spule, welche in dem Kasten nicht auf einer Seele steckt, sondern an einer Seite auf einer klammerartigen Feder. Die Feder hält die Spule fest, und der Faden wickelt sich von selbst von der Spule ab. Diese Art ist besser, als die erste.“ (Kruenitz 1828: CXLIX 684f.). Nach LKA (I 135f.) ist eine Tendenz vorhanden, die Seele des Weberschiffchens als *virbalas* zu bezeichnen, während *šeivà* eher für den bewickelten Stab oder die hohle Spule insbesondere aus Schilfrohr steht.

2.1. *trinti*

Das Spinnen mit der Handspindel erfordert ein ständiges Drehen der Handspindel. Als Schwungmasse wird ein Wirtel angebracht, das, nachdem einiges an Faden gesponnen wurde, nicht mehr nötig ist und abgenommen wird (Rimantienė 1979: 75). In Hinblick auf die Phrase *šeivą trinti* gibt es nun zwei Sachen die in Drehung zu halten sind, einerseits die leere Spindel mit Wirtel als Schwungmasse und andererseits die gefüllte Handspindel, die den Wirtel als Schwungmasse nicht mehr benötigt. Es wäre daher möglich, dass ursprünglich der hohle Wirtel als *šeivà* bezeichnet wurde, aus technologischen Gründen und im Zuge des Außermodekommens des abnehmbaren Wirtels, wurde damit die mit Faden gefüllte Spindel bezeichnet, wie das nach LKA (I 135) deutlich für die gefüllte Spindel im Weberschiffchen gilt.

Im Zusammenhang mit *šeivà* ist auf die beständige Phrase *pitrinta šeiva*, (*pri*)*trinti šeivą* ‘den Stab des Weberschiffchens mit Garn bewickeln’ zu verweisen. *Trinti* heißt gewöhnlich ‘reiben, schleifen’ und das Wickeln will hier nicht so recht herpassen. Daran ändert auch die Etymologie von *trinti* ← *tirti* ‘untersuchen’ (Smoczyński 2007: 689) nichts. Man kann zwar vorstellen *trinti* als ‘reibend untersuchen’ bei der Feststellung der Bodenqualität, der Identifizierung von Pflanzen nach dem Geruch der zerriebenen Blätter u.a. anzusetzen. Aber zum Aufwickeln von Fäden? Etwa über ‘reiben’ → ‘reibend bohren’ → ‘drehen’ → ‘wickeln’, vgl. Gr. τέρετρον ‘Bohrer’ (LEW: 1125; LIV: 632)? Nur fehlen dafür die Zwischenstufen. Man könnte indessen auf den Prozess des Spinnens kommen, wobei die Fasern vom Wocken gezogen und mit den Fin-

gern reibend zum Faden verdrillt wird. Das setzt dann natürlich zwingend die Identität von Spindel und Weberspule voraus. Dann kann man gleichwohl *trinti* auf den Prozess des Aufwickelns, sei es nun Handspindel oder am Spinnrad, beziehen und folglich die Bedeutungen von *trinti* auftrennen, als Zusammenfall von zwei Begriffen unterschiedlicher Herkunft. *Trinti* 'wickeln' wäre dann nur im Zusammenhang mit *šėivà* in dieser Bedeutung erhalten und kann naheliegenderweise mit d. *drehen* < idg. **treH₁-* 'drehen' verglichen werden. Dieses **treH₁-* wird gleichwohl „als irgendwie zu **terH₁-* 'bohren'“ gehörig betrachtet (LIV: 647). Ein Ansatz als schwundstufiges Präsens mit Nasalinfix **tr₁-n(e)-H₁-* ist möglich, von wo aus das *n* in Verallgemeinerung der Präsensform in die Wurzel eingedrungen wäre. Die weitere Entwicklung mit *ri* statt *ir* könnte der Vermeidung des Konsonantenclusters *-rnt-* geschuldet sein.

3. Knochen

Die moderne medizinische Terminologie (MedE: I 421) bezeichnet mit *šėivikaulis* das Wadenbein 'fibula' während *blauzdikaulis* das Schienbein 'tibia' nennt. Traditionell variiert der bezeichnete Knochen aber: 'Unterarm', 'Speiche – radius' bzw. 'Elle – ulna', anscheinend auch 'tibia (beim Pferd)' denn das beim Pferd zurückgebildete Wadenbein kommt anhand der Belege nicht in Frage: *tavo kumeliuko ilgos šėivos, bus didelės arklys*. In Widerspruch zur Definition *šėivikaulis* 'fibula' steht daher auch *Jo strielba – didelės, didelės arklio šėivikaulis* (LKŽ: XIV 615). Nach LKA (I 178) scheint mit *šėiva* auch eher das Schienbein gemeint zu sein 'der vordere Teil des Unterschenkels'. Einerseits könnte man ausgehend von *šėivikaulis* folgern, dass ein **šėivis*, **šėivys* existierte – belegt sind solche Formen nicht. Diese wären dann mit *i*-stämmigem sl. **cěvь* vergleichbar. Andererseits deuten Varianten mit abweichenden Bindevokalen oder deren Abwesenheit auf eine gewisse Willkürlichkeit in der Verwendung derselben, so dass eine Rekonstruktion eines bestimmten Stammes auf dieser Basis mindestens unsicher bleibt. Zu nennen wären hier neben *šėivikaulis* die Formen *šėivākaulis* und *šėivagalys* 'fibula' ebenso wie neben *blauzdikaulis* noch *blauzkaulis*, *blauzdkaulis*, *blauzdakaulis* anzutreffen sind (LKŽ: I).

Die slawischen Begriffe, die Knochen bezeichnen, nennen die gleichen Knochen von Unterarm und Unterschenkel wie die litauischen, nämlich aksl. *cěvь* 'tubus', russ. dial. *чэўка* 'Unterschenkel' und asl. *cěvьnica* 'lyra; Flöte', serb.-kr. *cjevnica* 'tibia; Schalmei' mit einer archäologisch nachvollziehbaren und auch in der Folklore anzutreffenden Übertragung von hohlen Knochen auf Blasinstrumente. Flöten aus Knochen wurden bereits in der Altsteinzeit⁴

⁴ Ältester Fund 36.800 Jahre BP, gefertigt aus Knochen vom Schwan, http://archaeologie-online.de/magazin/fundpunkt/2003/10/rulaman_2.php, gesichtet am 23.11.2005.

gefertigt, neuere Exemplare werden z.B. der römischen Kultur zugerechnet⁵. Andere Begriffe aus der Anatomie usw. scheinen ebenfalls auf den röhrenhaften Charakter des Benannten zu verweisen: altčech. *cěva* ‘Ader, Arterie’, *cieva žalúdková* ‘Speiseröhre; Röhrchen, Schilfrohr’, pol. *cewa* ‘verbundene Mühlsteine’, wruss. dial. *чавіна* ‘Stängel von einjährigen Pflanzen’, bulg. *чѣв* ‘hoher Pflanzenstängel, z.B. von *Cicuta virosa*’ (ESSJ: III 190–194).

4. Holunder

4.1. Botanik

In der botanischen Literatur wird die Meinung vertreten, dass keine der jetzt anzutreffenden Holunderarten in Litauen einheimisch ist (LF: V 525–528; Navasaitis 2005; Gudžinskas 2004), ebenso in Lettland⁶, letztere Liste ohne *Sambucus ebulus* zu erwähnen. Beide Holundersträucher werden sogar in der Liste der „most dangerous invasive plant species“⁷ geführt. Für die Namensgebung ist es natürlich von besonderem Interesse, ob eine Pflanze einheimisch war bzw. wann und unter welchen Bedingungen sie eingeführt wurde.

Anscheinend vertritt man die Meinung, dass diese als dekorative Pflanzen in Gärten und Parks eingeschleppt wurden. Gleichwohl wird der Beginn von Parks auf das 15. Jh. datiert mit landesweiter Verbreitung ab der zweiten Hälfte des 17. Jh. (Januškevičius 2004). Aus dieser Zeit gibt es keine botanische Fachliteratur, so dass sich die Aussage der Botaniker hier in Unkenntnis verliert. Es muss daher als unsicher gelten ob bzw. wann die einzelnen Holunderarten nach Litauen und Lettland eingeschleppt wurden. Angesichts dessen erstaunt die völlige Ignoranz paläobotanischer Untersuchungen, die gewöhnlich in der Geologie angesiedelt sind, durch Botaniker. Denn dies ist der einzige Weg, Unkenntnis und Spekulationen durch Fakten zu ersetzen. Und hier sind Pollenfunde von *Sambucus* sp. spätestens seit dem Atlantikum ab ca. 5000 BP die Regel, nicht die Ausnahme. Bedauerlicherweise lässt sich anhand der benutzten Methodik nur die Gattung nicht jedoch die Art feststellen (Gliwa, Stančikaitė 2008).

Die ältesten Daten für das Baltikum in der botanischen Literatur sind 1781 bei Gilibert für *S. nigra*, weiter bei Jundziļ (1811: 95) für *S. nigra* „Rośnie w południowych Litwy stronach około wsi...“ und *S. ebulus* „Rośnie pod Wilnem około Zakretu nad Wilią...“ und 1830 ebenfalls bei Jundziļ für *S. racemosa* zu finden (LF: V 525–528).

Interessant die Ausführungen von Narbutt (1835: 188), der hier offensichtlich am Rande eigene Beobachtungen einfließen lässt: „Natrafiją się jeszcze

⁵ <http://www.aeiou.at/aeiou.music.2.1/020101.htm>, gesichtet am 22.11.2005.

⁶ <http://latvijas.daba.lv/sveshie/>

⁷ http://www.lva.gov.lv/daba/eng/biodiv/invazivas_sugas_e.htm

dotād po wsiach krzewiny bzu białego, starownie pielęgowana. Skutki jego leszebne wszystkim wieśniakóm są znajome.“. Zudem erlaubt die Beschreibung als weißer Hollunder auch die Festlegung auf *Sambucus niger*, der im Gegensatz zum gelb-grünlich blühenden *S. racemosa* tatsächlich weiß blüht und auch die wichtigere Heilpflanze von beiden ist.

4.2. Literatur

Ältere Quellen sind die ersten Wörterbücher. *Bez drzewko. Sambucus. Bezdas.* (SD3: 10), *Holunder – Bezdas* (LEX: 51) und *Hollunder=Baum – Sztrukas, Bėzdas* (C: II 973). Eine Verwechslung mit *Viburnum opulus*, der historisch auch *Sambucus aquatis*, *S. sylvestris* bzw. d. *Wasserholunder* (Marzell 2000: IV 1101ff.; Genaust 1996: 682) genannt wurde, ist auszuschließen, denn diesem ist ein eigener, eindeutiger Eintrag gewidmet: *Káliná / Sambucus sylvestris seu montana seu aquatica, platanus aquatica. putinas* (SD3: 190). Im Lettischen kennt Fürecker (um 1685) *Kruhklis – Attich* und *Kruhkleeni – doll bäären* (Fennell 1998: 188). Während *Attich* auf *Sambucus ebulus* weist (Grimm: I 595), könnten die *doll bäären* ‘Tollbeeren’ zwar auch die giftigen Beeren des Attichs (Roth et al. 1995: 632) nennen, jedoch sind hier auch erwägenswert *Atrapa bella-donna*, *Frangula alnus*, *Solanum nigrum* u.a. für die d. *Tollbeere* belegt ist (Marzell 2000: V 576). Das anonyme viersprachige Wörterbüchlein von 1705 hat zudem den Eintrag *Der Hollunderbaum – Hollunderträå – Bez – Tas Allundra Kohks* mit der Fußnote „auch *Pluhschu=Kohks : pluhstiht – purgiren*“. (Vanags 1999: 47).

In der fremdsprachigen Literatur zum Baltikum wird vom Holunder ab dem frühen 16. Jh. in Bezug auf heidnische Glaubensrelikte berichtet – die Abwesenheit älterer Daten liegt zunächst am Fehlen entsprechender Literatur und sagt nichts über das Vorhandensein der Pflanze aus. Es ist indessen wenig wahrscheinlich, dass eine Pflanze, die gerade erst eingeschleppt wurde, Gegenstand der heidnischen Verehrung wird.

4.3. Namen

Bezdas und *bėzdas* werden als Entlehnungen aus dem Polnischen *bez* angesehen (Skardžius 1931: 41) mit aus phonotaktischen Gründen eingefügtem *d* wie in *abrozdas*, *vėzdas* (Smoczyński 2007: 2)⁸. Neben *bėzas* kann *bezdas*, *bezdis*, *bezdalas* für *S. racemosa* aber auch unter Einfluss von *bezdėti* ‘futzen, stinken, stäuben’ entstanden sein, in Hinblick auf den unangenehmen Geruch der Blüten, vgl. lit. *smirdeklis* ‘*S. racemosa*’ und ‘*S. ebulus*’, der weitaus unangenehmer riecht, oder die abführende Wirkung der Beeren, vgl. d. dial.

⁸ Lit. *-VzV-* ist unüblich, daher wird es an die häufigere Konstellation *-VzdV-*, z.B. in *lėzdas*, *lazda*, *blezdinga*, *bezdėti*, *skruzė*, *blauzda*, *pizda*, angepasst.

Scheißbeere ‘*S. racemosa*’ (Marzell 2000: IV 80). Eine eigenständige Bildung ausgehend von *bezdėti* wie z.B. in *kukurbezdis*, *bizdžius* ‘Bovist’ ist wenig wahrscheinlich, wenn auch nicht ausgeschlossen. Zur Etymologie der sl. Holunderbezeichnungen **buzь*, **bъzь* (ESSJ: III 103–104, 143–146) möchte ich auf Blažeks (2002: 202) Ansatz verweisen, der diese, wie auch Genaust (1996: 244), entgegen der oft vertretenen Sicht, von der Buchensippe trennt und eine separate Herleitung der Holunderbezeichnungen ausgehend von einem Vergleich mit idg. **b^hug* ‘(o)-Ziegenbock’ vorschlägt. Gerade die Beschränkung auf den Bock spricht aber eher gegen die Motivation nach dem Ziegenfutter (die Ziege ist ohnehin nicht wählerisch) oder der Blattform, sondern eher für den Vergleich nach dem Bocksgeruch, der in der Pflanzenbenennung häufig erscheint, z.B. in *Bocksbeere* ‘*Ribes nigrum*’, ähnlich motiviert russ. *смородина* ‘ds.’. Ein solcher Schritt würde *Sambucus racemosa* oder *S. ebulus* als Konnotat bestimmen.

Sambė ‘*S. nigra*’⁹ ist kaum anders als durch Umformung aus lat. *sambucus* zu erklären.

Auch *štrukas* ‘*S. nigra*’ (LBŽ) ist als Entlehnung zu klassifizieren und dürfte auf eine Missverständnis zurückgehen, denn zugrunde liegt mnd. *struk* z.B. in einer Quelle aus Livland von 1584 *Struck* und *Bohm* (Vèlius 2001: 677). Im Zuge der Kolportierung des Terminus in immer neuere Wörterbücher hat sich *Sztrukas* (C: II 973) zu †*štrukas* (LKŽ XV 308) gemausert, ein Bücherwort, kein sprachlicher Fakt. Von rein spekulativem Charakter ist damit auch die Zuordnung *štrukas* ‘*S. nigra*’, denn aus *Hollunder=Baum – Sztrukas, Bėzds* lässt sich eine solche, natürlich mögliche, Identifikation nur schwer treffen.

Unter den lettischen Holunderbezeichnungen (EO: 293f.) sind *pliederi*, *pliederkoks* etc. Entlehnungen aus dem Deutschen. *Flieder* nannte früher nur den Holunder, erst nach Introdution von *Syringa vulgaris* ab dem 16. Jh. (Genaust 1996: 625) wurde die Bezeichnung für diese Pflanze verwendet, nunmehr fast ausschließlich. *Pusirbene* ist eine Abwandlung von *irbene* ‘*Viburnum opulus*’ die vielleicht mit den Namen des Haselhuhns lett. *irbe*, lit. *jerubė*, *verubė* (LEV: 344, LEW: 193) etc. verwandt ist. Andererseits zeigen lett. *irbulis*, lit. *virbulis*, pol. *wierzba* anderweitige Vergleichsmöglichkeiten auf (vgl. LEV: 344–345), etwa nach der Verwendung der Ruten, für welchen Zweck auch immer. *Krūkle*, *krūklenājs* ‘*Sambucus racemosa*’ ist eine Übertragung des sonst für *Frangula alnus* verwendeten Namens und dürfte eher mit lett. *krūms*, lit. *krūmas* ‘Strauch, Busch’ verwandt sein als mit der Sippe um lett. *krukis*, lit. *kriūkas* (LEV: 428, LEW: 300), die vielleicht als Entlehnungen zu betrachten sind, vgl. d. *Krücke*.

⁹ Der Name geht nach LBŽ auf Ivinskis zurück, der es wiederum von Narbutt (1835: 188) hat, wo steht, dass die einheimischen Dorfbewohner diesen Baum so nennen. Die Zuordnung als *S. niger* ist hier nicht zu bezweifeln.

Ebenfalls auf Namensübertragung dürfte lett. *saldoksnes* ‘Sambucus racemosa’ beruhen, das sich am ehesten mit lit. *šalteķšnis* ‘Frangula alnus’ vergleicht. *Šalteķšnis* seinerseits dürfte von *šaltenis* o.ä. ‘Quelle’ abgeleitet sein, der Faulbaum besetzt ein breites ökologisches Spektrum und ist besonders auch auf morastigen Wiesen und in Niedermooren anzutreffen.

Namen, die primär den Holunder, bzw. eine der strauchigen Holunderarten nennen, sind lett. *plūškoks*, *plūdu koks*, *plutu koks*, *plušķene*, *plūksne* u.a. (EO: 293f.). Wegen lett. *plušķis* ‘ausgerupftes Bündel Wolle’ scheint ein Vergleich mit lit. *plaušas*, *plūša*, *plūšas* ‘Bast, Fasern; Schwamm’ (LEW: 609; LKŽ: X 374) nicht ausgeschlossen. Regulär ist lett. -š- aber wohl aus balt. -t- entstanden und folglich mit lett. *plude*, *pludīķis*, *plūds* ‘Flottholz’, *pludi* ‘Flotthölzer, Schwinnhölzer an Netzen’, *pluta* ‘Fleisch; Kopfhaut; Kahlm’, *pluts* ‘Floß’ (ME: III 353ff.), lit. *plutà* ‘Brotrinde; Eis, Algenschicht, Sahne’, *plūtis*, *plūtis*, *plūde* ‘Schwimmer an Netz, Angel etc.’, *plūti* ‘fließen, strömen’ zu vergleichen, die auf idg. *pleuH- ‘schwimmen’ zurückgehen (vgl. Smoczyński 2003: 81–83).

Der Bezug zum Holunder lässt sich herstellen angesichts der markhaltigen Zweige, deren Mark oder die sich ausgehöhlt als Ganzes zu Schwimmern von Netz und Angel eignen sollten – Belege für eine solche Vermutung fehlen allerdings. Gut dokumentiert ist die Verwendung von Kiefernborke als Schwimmer am Fischernetz (Rimantienė 1979: 27–29). Lett. *plūškoks* wäre als ‘Schwimmerbaum’ zu lesen.

Abbildung 3. Das Mark des Holunders (hier *S. racemosa*) lässt sich mit einfachen Mitteln entfernen und die Holzröhren dann als Schwimmer auf Schnüre fädeln

4.4. *Šeivamedis*

Nach dieser Übersicht über die gebräuchlichen Namen und deren Herkunft kommen wir zu der hier am meisten interessierenden Bezeichnung *šeivmedis*, *šeivāmedis*, *šeivamedis*, die nunmehr den meistgebrauchten litauischen Namen der Holunderarten darstellen, bei Fehlen von lettischen Entsprechungen.

Ob der älteste Fund des Pflanzennamens, nämlich der Eintrag in *Clavis Germanico-Lithuanica Ahorn: Baum – Zaworas, Bėzas, Szeiwmedis* (C: I 61), tatsächlich einen Ahorn nennt ist unsicher. Wie Urbutis (1990: 83–86) argumentiert, findet sich der Schreibfehler *Zaworas* statt *Jaworas/laworas*, der anhand der altdeutschen Schreibschrift leicht erklärbar ist, ähnlich auch in anderen alten Wörterbüchern, speziell dem *Lexicon Lithuanicum Ahornbaum – Zaboras* (LEX: 4a) neben korrektem *Pappelbaum – Iaworas* (LEX: 66a), was auf ein Abschreiben aus einer gemeinsamen Quelle deutet und es nahelegt, dass die Sprach- und/oder Sachkenntnis der Bearbeiter zu dem Material gering war.

Während *Ahorn: Baum – Zaworas* durchaus zusammengehören, haben sie nichts mit *Bėzas, Szeiwmedis* zu tun, die untereinander aber wieder korrelieren. Möglicherweise wurde hier von einer Quelle abgeschrieben, in der litauische Begriffe, hier speziell Pflanzennamen, gelistet waren, wobei im Fall *Bėzas, Szeiwmedis* die deutsche Entsprechung fehlte, was dazu führte, die Wörter dem vorangegangenen Lemma zuzuschlagen. Andererseits sind Verwechslungen der Namen *Maßholder* ‘*Acer campestre*’ (nicht heimisch im Baltikum) mit regional vorkommenden für Holunder, *Holler, Holder* oder Wacholder, *Macholler* durchaus zu beobachten (Marzell 2000: I 66). In dem Falle wäre mit einem Lemma *Holder* statt *Ahorn* in der Quelle zu rechnen. Daneben findet sich in *Clavis* aber auch noch der Eintrag *Hollunder=Baum – Sztrukas, Bėzdus* (C: II 973). Ganz offensichtlich hat man mit verschiedenen, voneinander unabhängigen Quellen für *Clavis* auszugehen, wobei *Holunderbaum, Baumhollunder* (vgl. Kruenitz 1781: XXIV 253) noch am ehesten den schwarzen Holunder ‘*Sambucus nigra*’ nennt, der zuweilen baumartig einen ausgeprägten Stamm mit einer Höhe bis zu 9 m aufweist, während *Sambucus racemosa* immer strauchförmig wächst und *Sambucus ebulus* eine nicht verholzende Staude ist.

Möglich wäre eine entsprechende Nutzung des Holunders als Spille im Weberschiffchen: *šeivas iš šeivmedžio ėmė – tuščias buvo* (LKŽ) bzw. allgemein nach den hohlen Zweigen, vgl. auch *kiaurmedis* ‘*Sambucus nigra*’ – was ja anscheinend die gemeinsame Motivation bei den hohlen Knochen oder Pflanzenhalmen ist. Ein entsprechender Beleg existiert im Lettischen: *saives taisīja nuo pliedeņa atvasām, kuņam serdi izdūra* (ME: III 638).

Eine andere Möglichkeit zur Benennung zeigt dieser Eintrag zum schwarzen Holunder auf: „Wie es denn bey allerhand kleinen Manufacturen und Fabriken, und besonders bey solchen Maschinen mit Nutzen gebraucht wird, wo

die Spillen sehr schnell, heftig und lange herum laufen müssen, als wovon sonst andere Holz=Arten überaus leicht brennen.“ (Kruenitz 1781: XXIV 314).

Interessant sind weiterhin die deutschen Namen des Holunders *Schibicke*, *Zwoecken*, *Ziweken* u.a. die auf eine sl. Herkunft deuten (Marzell 2000: IV 71f.). Wie diese Formen aussahen, lässt sich leider nicht genau rekonstruieren. Auch bleibt fraglich, ob sich hier möglicherweise eine *ševamedis* entsprechende Bezeichnung des Holunders verbirgt oder es sich nicht nur um eher willkürliche Entstellungen handelt. Die von Marzell genannte Form slov. *zovnik* (Marzell 2000: IV 71) könnte ansich mit **cěva* verglichen werden, wäre da nicht auch noch *Bzovnik* als Ortsname, was sich als Ableitung von *bez* darstellt (Machek 1954: 221).

5. Etymologie

Pokorny (IEW: 919f.) schlägt eine Wurzel **skei-/skēi-* mit Varianten **sk^h-* und **sk'-* ‘schneiden, trennen’ vor. Zu den hier behandelten hohlen Knochen kommt noch ahd. *scina* ‘tibia’ hinzu. Trubačev (ESSJ: III 191) geht für die sl. Formen von einer Wurzel idg. **skej-* ‘spalten, zerteilen’ aus, wozu noch sl. **cěditi* ‘seihen’, **cěriti* ‘spülen, einseifen’, **cěniti* ‘spülen, rühren’ gehören sollen, und ergänzt, dass der Vergleich mit den baltischen Formen um *šeiva*, die anlautendes **sk'-* oder **k'-* voraussetzen, nicht vollkommen klar ist.

Karulis (LEV: 144) hält einen Vergleich mit lett. *cielava* ‘Bachstelze’, lit. *kielė* ‘ds.’ für wahrscheinlich, ausgehend von idg. **kēi-* ‘(sich) bewegen’, bzw. einer Parallelf orm derselben Wurzel mit **k'-*. In moderner Notation idg. **k^(h)eiH₁-* ‘sich in Bewegung setzen’, wozu gr. κίvvμαι ‘bewege mich’, lat. *ciēre* (LIV: 346) unter Annahme von anlautendem **k'-*. Dann würde hier ursprünglich der Wirtel als beweglicher Antrieb der Handspindel gemeint gewesen sein¹⁰, wovon, ausgehend von dem Umstand, dass dieser hohl ist und ggf. hohle Knochen hierfür verwendet wurden, die Übertragung auf verschiedene hohle Knochen und Stängel hätte erfolgen können. Möglich, aber in dieser Richtung nicht überzeugend. Zudem bleibt das Problem der Nichtübereinstimmung von balt. **k'-* ursl. **k-*. Im Falle der Wurzel **sk^heH₂(i)-* ‘aufschneiden, schinden’¹¹ bleiben, unter Hinweis auf die Herkunft von **k^h* aus **g^h* oder **k^hH₂-* (LIV: 547), die möglichen sl. Verwandten unerwähnt. Ein analoges Problem besteht aber in der Wurzel **sk^hejd-* ‘spalten, abtrennen, zerreißen’ (LIV: 547f.), wo lit. *skisti*, *skaidyti*, *skiesti* neben ksl. *cěditi* ‘seihen’ gelistet wird – allerdings bleibt *c-* statt *č-* unkommentiert. Das Kentum-Verhalten der litauischen Formen ist nichts

¹⁰ In diesem Falle wäre zu überlegen, ob nicht finn. *käävi* ‘Spule’ etc. im Zusammenhang mit *kääntää* ‘drehen, wenden’ steht (O. Bušs, pers. Mitt.). Allerdings hat man dann das gleich Problem, dass nämlich Bezeichnungen für Federn und hohlstielige Pflanzen dann nach deren Verwendung als Spule zu erklären wären bzw. weiterhin als Lehngut.

¹¹ Einziges, schwaches Indiz für einen Laryngal ist der Hapax lett. *sīva* (ME: III 855).

Ungewöhnliches, wo solche Doppel häufig vorkommen – seltener ist dies in den Slawinen. Zur Erklärung dieses Verhaltens taugt auch die Annahme einer Entlehnung der baltischen und slawischen Formen aus finnougri-schen Sprachen nicht, entgegen Bednarczuk (1977: 100) – denn damit lässt sich lit. *š-* nicht begründen, zumal es ja auch keine Etymologie innerhalb der finnougri-schen Sprachgruppe gibt und man zur Entlehnung greift. Andererseits können auch die baltischen Belege bzw. deren direkte Vorgänger nicht als Quelle für die finnougri-schen Formen dienen, denn hier hätte man anlautendes *h-* statt *k-* zu erwarten und auch *-ei-*, *-ai-*, *-ie-* oder *ī*, um keine der möglichen Vokalvarianten in den baltischen Sprachen auszuschließen, passen eher nicht als Quelle für finn. *-ää-*¹² usw. Daher werden sl. Formen als Quellen angenommen, offensichtlich noch mit *k-* aber bereits mit *-ě-*, mit der Folgerung unabhängiger Entlehnungen in die ostsee- und wolgafinnischen Sprachen respektive. Gleichzeitig muss man die Entlehnung dann auch mit der Expansion der Slawen verbinden – was m.E. bezüglich der Semantik der Begriffe deutlich zu spät datiert¹³.

Wenn man für das Urslawische ein Kentum-Verhalten ansetzt ist es nur recht und billig solche Formen auch im Baltischen zu suchen – diese hätten einen geeigneten Lehnegeber abgegeben, chronologisch besser passend¹⁴. Sichere Spuren davon gibt es nicht, aber *keivis*, *kévė* ‘Schindmähre, Klepper; mageres Vieh’ sind potentiell passend¹⁵, insbesondere wenn man sieht, dass *šeivarietis*, *šeivablauzdis*, *šeivkojis* ‘jemand mit langen dünnen Beinen’ immer abwertend gebraucht wird.

¹² Höchstens die rekonstruierte Zwischenstufe *-ē-* in der Entwicklung, *-ei-* > *-ē-* > *-ie-*, deren direkten, irregulären Reflex man etwa in *šėvà* vermuten kann.

¹³ Denn es wurde ja nicht nur ein einzelner spezifischer Begriff entlehnt sondern die Worte sind in den einzelnen Sprachgruppen durch identisch semasiologische Übertragungen untereinander verbunden: ‘hohl’ → ‘Wirtel’ → ‘Spule’, ‘hohl’ → ‘Pflanzen mit hohlem Stängel; hohle Knochen’, was, wenn überhaupt, auf eine Übernahme des Grundprinzips deutet. Dies ist mit der Annahme von *sk^heH₂(i)-* ‘aufschneiden, schinden’ vereinbar, denn die Zusammenstellung *skylė* ‘Loch’, *skilti* ‘reißen, spalten (intr.)’, *skėlti* ‘spalten; schlagen’ zu idg. **skelH-* ‘aufschlitzen, spalten’ (LIV: 553) zeigt, dass die semantische Entwicklung von ‘spalten’ zu ‘hohl sein’ vertretbar ist.

¹⁴ Ggf. sogar für das Urslawische, wenn man diesem solches irreguläre Verhalten nicht zugestehen möchte.

¹⁵ Eine sachliche Bemerkung zum Thema: „Schienröhre der Pferde, beim Roßhändler, der muskelhafte Theil, der vom Ende des Schulterbeins bis auf die Knie geht. Wenn diese an einem Pferde dünn und übel gebildet ist, so ist es ein Zeichen der Schwäche; ist sie aber von einer ziemlichen Dicke, Breite und Länge, so ist dies ein Zeichen der Dauerhaftigkeit. Da das Vorderbein der dünnste und schwächste Theil am Vorderfuße ist, so muß die Schienröhre desto stärker und tüchtiger seyn. Je länger sie ist, desto kürzer und folglich desto, stärker wird das Wadenbein“ (Kruenitz 1826: CXLII 519).

5.1. Weiteres im Baltischen

Oben wurden *ševulē* ‘Seele des Schiffchens’, *šēvulis*, *ševulys* ‘Splitter, Fetzen’ (LKŽ: XIV 703) als zugehörig betrachtet. Diese wurden von Smoczyński (2007: 634) mit *šiaudas* ‘Stroh’ verglichen, unter Vorbehalt da weitgehend unklar, mit Synkope und *-(u)t- > -(u)d-* aus *< *šēvetas*, so wie *skiautas* : *skēvetas*. Ausgehend von *šev-* bzw. regulär *šiev-* ‘Spule; Halm’ wäre **šiev-V-dē* ‘Ort für Halme’ analog wie *aludē*, *peludē*, *arklidē* denkbar mit einer Konkretisierung auf das Gelagerte, das Stroh als Ansammlung von hohlen Halmen. Natürlich kann man auch direkt mit *gārgždas* ‘Kies, Schotter’, *klōdas* ‘Schicht’, *vāizdas* ‘Sicht, Bild’ (Skardžius 1943: 99), wo die Funktion des *-d-* Suffixes nicht so klar ist und abweichend auch deverbale fungiert, wengleich wohl ähnlicher Herkunft. Übrigens hat man auch hiervon wiederum pejorative Begriffe um dünnbeinige, untätige zu bezeichnen: *šiaudakojis*, *šiaudžakojis*, ganz analog zu den Bildungen ausgehend von *šeiva*.

Weitere potentielle Reflexe der Wurzel sind vielleicht lit. *(pa)šiēti* ‘(sich) einen Splitter einreißen’, *šiñti* ‘ds.’, *šintis* ‘sich kratzen, reiben; unhereiben’, *šinkyti*, *šiniotis*, *šinkiotis* ‘ds.’, *pāšyti* ‘einen Splitter einreißen’, *pāšinti* ‘ds.’, *šinà* ‘Rute, Span für das Webfach’, *pašinà*, *pāšinas*, *pašinys* ‘Splitter; Schindel’ (LKŽ: IX; XIV). Mehrdeutig ist *pašinà* ‘Reisigbündel zum Auslegen in Morast, Schlamm um diesen befahrbar zu machen, zum Unterlegen für Heu, als Brennmaterial’ (LKŽ: IX 565), denn hier könnte es sich sehr wohl um eine Entlehnung aus lat. *fascīna* ‘Reisigbündel’ über deutsch *Faschine* ‘ds.’ oder pl. *faszyna* ‘ds.’ handeln. Die lettische Entsprechung *pasiēniņš* ‘das Bündelchen’ (ME: III 99) könnte zudem auch noch zu lett. *siet*, lit. *sieti* ‘verbinden’ gehören. Fraglich ist, ob *šinà* ‘Rute, Span für das Webfach’ auch in dieser spezifischen Bedeutung entlehnt ist, und zwar aus d. *Schiene* oder pl. *szyna*, wie LKŽ (XIV 826) annimmt¹⁶, denn solche Leisten wurden ja nicht gesägt sondern gerissen bzw. Gespalten.

Schließlich liegt mit lit. *šeirys* ‘Witwer’ ein Begriff vor, der einerseits gute Vergleichsmöglichkeiten in anderen Sprachen bietet, aksl. *sirŭ* ‘Waise’, pl. *sierota* ‘ds.’, ved. *śayú-* ‘ds.’, die zeigen, dass eine Anŭ-Wurzel **k’ej-* vorliegt (Smoczyński 2007: 628), andererseits eine Grundbedeutung der Wurzel ‘trennen, spalten’ aufweisen könnte. Interessant auch die formale Übereinstimmung von lit. *šei-v-* und ved. *śayú-*, wobei ja im Litauischen bei einer Struktur **Cej-ŭ-* nicht mit *u-*stämmigen Fortsetzungen zu rechnen ist.

¹⁶ Ein interessantes Zitat, das für die Möglichkeit der Entlehnung spricht: “Schienenrute, bei dem Kattunweber, fünf dünne Schienen oder Ruthen, welche die ausgespannte Kette hinter den Schäften durchkreuzen und sie solchergestalt zum Durchschießen des Einschlagens in ein Fach spalten und in zwei Hälften teilen.” (Kruenitz 1826: CXLII 517).

6. Fazit

Es gibt keinen Grund, für die baltischen Begriffe eine Entlehnung anzunehmen. Gleichwohl ist die genaue Herkunft nicht ganz sicher. Der mögliche Vergleich mit der ungewöhnlichen Wurzel idg. *sk^heH₂(i)- ‘aufschneiden, schinden’ lässt sich nicht beweisen, da keine der Formen Reflexe des Laryngals zeigen bzw. überwiegend diesbezüglich indifferent sind. Einzige Ausnahme der Hapax lett. *sīva*. Prinzipiell, aus baltistischer Sicht, genügt ein Ansatz *k'eḷ- ‘spalten, trennen, schinden’, der sich dann auch vorzüglich mit der Sippe um (pa)šičēti ‘(sich) einen Splitter einreißen’, šičēti ‘ds.’, pāšinas, pašinys ‘Splitter; Schindel’ verträgt. Auch der Vergleich mit šeirys ‘Witwer’, aksl. sirú ‘Waise’, ved. śayú- ‘ds.’, die sicher auf eine Anī- Wurzel *k'eḷ- weisen ist dann möglich. Bezüglich sl. *cěva ‘Spule’ muss man entweder dem Slawischen abnormales Kentum-Verhalten zugestehen oder eine Kentum-Variante im Baltischen, wo das eher zu erwarten aber unbelegt ist, annehmen und diese dann als entlehnt annehmen, was zugegeben sehr konstruiert wirkt. Einen besseren Vorschlag als die Entlehnung der Begriffe in die verschiedenen ugrofinnischen Sprachen aus Slawinen kann ich hier nicht geben, bleibe diesbezüglich aber skeptisch wegen der Chronologie – hier muss man dringend archäologische Belege zur Spinn- und Webtechnologie in den fraglichen Gebieten sichten – und wegen der Entsprechung nicht nur einzelner Fachbegriffe sondern ganzer semasiologischer Konzepte – die sich zwar als universell herausstellen könnten, dann aber erst recht nichts mit einer technologisch begründeten Entlehnung zu tun hätten.

Literatur

- Bednarczuk, Leszek. 1977. Finno-Ugric loans in Baltic. *Journal of Baltic Studies* VIII(2), 99–104.
- Blažek, Václav. 2002. The „beech“-argument – State of the art. *Historische Sprachforschung* 115(2), 190–217.
- C = Anonymus o.J. (ca. 1680) *Clavis Germanico-Lithvana* (Manuskript). Faksimile in Ivaškevičius (1995).
- Čepaitienė, Auksuolė. 2001. *Verpimas Lietuvoje*. Vilnius: Diemedis.
- Drotvinas, Vincentas. 1987. *Lexicon Lithuanicum*. Vilnius: Mokslas.
- EH = Endzelīns, Jānis; Edita Hauzenberga. 1934–1946. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga.
- EO = Ēdelmane, Inese; Ārija Ozola. 2003. *Latviešu valodas augu nosaukumi*. Rīga: Augsburgs institūts.
- ESSJ = Trubačev, Oleg N. et al. 1976. *Ētimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* III. Moskva: Nauka.
- Fennell, Trevor G. 1998. *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. Rīga: LAB.
- Fennell, Trevor G. 2000. *Fürecker's dictionary: a Concordance II N–Ž*. Rīga: LAB.

- Fennell, Trevor G. 2005. *Liborius Depkin Lettisches Wörterbuch. The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell* I. Rīga: LAB.
- Genaust, Helmut. 1996. *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen* (3. erweiterte Auflage). Basel: Birkhäuser.
- Gliwa, Bernd. 2006. *Studien zu litauischen Pflanzennamen im indogermanischen Kontext*. Dissertation Uniwersytet Jagielloński Kraków.
- Gliwa, Bernd; Miglė Stančikaitė. 2008. Dėl šeimamedžio (*Sambucus* spp.) statuso Lietuvoje. *Dendrologia Lithuaniae* VIII. (<http://dendro.lt/index.php/dendro/article/view/1/3>)
- Grigalavičienė, Elena. 1995. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidykla.
- Grimm, Jacob; Wilhelm Grimm. 1854–1960. *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Hirzel. (Online <http://germazope.uni-trier.de/Projects/DWB>)
- Gudžinskas, Zigmantas. 2004. *Invaziniai augalai. Lietuvos invazinių rūšių duomenų bazė*. (http://www.ku.lt/lisd/lithuanian/species_lists/plants_all.html)
- IEW = Pokorny, Julius. 1994. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I (3. Aufl.). Tübingen, Basel: Francke.
- Ivaškevičius, Adolfas et al. (Red.) 1995. *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių lietuvių kalbų žodynas* 1–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Januškevičius, Laimutis. 2004. Svetimžemių sumedėjusių augalų natūralizacija. *Dendrologia Lithuaniae* VII, 65–79.
- Jundził, Bonifacy Stanisław. 1811. *Opisanie roślin litewskich według układu Linneusza przez B. S. Jundzillą*. Vilnius. (Online www.polona.pl)
- Kruenitz, Johann Georg. 1773–1858. *Oekonomische Encyclopaedie, oder allgemeines System der Staats= Stadt= Haus= und Landwirthschaft*. (Online unter www.kruenitz.uni-trier.de)
- Kulikauskas, Pranas; Regina Kulikauskienė; Adolfas Tautavičius. 1961. *Lietuvos archaeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- LBŽ = Dagys, Jonas. 1938: *Lietuviškas botanikos žodynas*. Kaunas: L. Vailionis.
- LEV = Karulis, Konstantīns. 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* I–II. Rīga: Avots.
- LEW = Fraenkel, Ernst. 1962, 1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* I–II. Heidelberg/Göttingen.
- LEX = Anonymus o.J. *Lexikon Lithuanicum*. Faksimile in Drotvinas (1987).
- LF = Minkevičius, Alfonsas et al. (Red.) 1959–1980. *Lietuvos TSR flora* I–VI. Vilnius: Mokslas.
- LIV = Rix, Helmut et al. 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (2. Aufl.). Wiesbaden: Dr. Reichert.
- LKA = Morkūnas, Kazys et al. (Red.) 1977. *Lietuvių kalbos atlasas* I – *Leksika*. Vilnius: Mokslas.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas* I–XX (1956–2002). Vilnius: Mintis, Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas, LKI.

- LVDA = *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga.
- Lyberis, Antanas et al. (Red.) 1979. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Machek, Václav. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Českoslov. Akad.
- Marzell, Herbert. 2000. *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I–V*. Köln: Parkland.
- ME = Mühlentbach, Karl. 1923–1932: *Lettisch-Deutsches Wörterbuch. Redigiert und fortgesetzt von J. Endzelīns I–IV*. Rīga.
- MedE = *Medicinos enciklopedija* Bd. 1 (1991). Vilnius: Valstybinė enciklopedijų leidykla. Bd. 2 (1994). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Narbutt, Teodor. 1835. *Dzieje starożytne narodu litewskiego przez Teodora Narbutta. Tom Pierwszy. Mitologia Litewska*. Wilno. (Online www.polona.pl)
- Narbutas, Teodoras. 1998. *Lietuvių tautos istorija* 1. (Litauische Übersetzung von Narbutt 1835 durch Rimantas Jasas) Vilnius: Mintis.
- Navasaitis, Mindaugas. 2005. *Dendrologija*. Vilnius: Margi raštai.
- Pakalka, Kazys. 1997. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas.
- Rimantienė, Rimutė. 1979. *Šventoji, Narvos kultūros gyvenvietė*. Vilnius: Mokslas.
- Roth, Lutz; Max Daunderer; Kurt Kormann. 1995. *Giftpflanzen – Pflanzengifte*. Landsberg: Ecomed.
- SD1 = Szyrwid. *Dictionarium trium linguarum*. Vilnius 1621. Faksimile in Pakalka (1997).
- SD3 = Szyrwid. *Dictionarium trium linguarum*. Vilnius 1642. Faksimile in Lyberis et al. (1979).
- Skardžius, Pranas. 1931. *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. Tauta ir Žodis* VII, 3–252.
- Skardžius, Pranas. 1943. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Zitiert nach der identisch paginierten Fassung in Skardžius, Pranas. 1996. *Rinktiniai raštai* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Smoczyński, Wojciech. 2003. *Hiat laryngalny w językach balto-słowiańskich*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.
- Urbutis, Vincas. 1990. *Žodžiai nebuveliai. Baltistica* XXVI(1), 83–86.
- SSA = Itkonen, Erkki et al. 1992. *Suomen kielen etymologinen sanakirja* I. Helsinki: SKS.
- Vanags, Pēteris. 1999. *Wörter=Büchlein (1705)*. Stockholm: Memento.
- Vasiliauskas, Ernestas. 1999. *Žiemgalos prekybiniai keliai ir centrai VIII–XII a. Lietuvos archeologija* 18, 79–100.
- Vasks, Andrejs. 2006. *Dignājas pilskalna apmetne 1989. un 1990. gada izrakumu gaismā. Pētījumi sēļu senatnē*. Rīga: LNVN, 105-120
- Vėlius, Norbertas (Red.) 2001. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas.
- Volkaitė-Kulikauskienė, Regina et al. 1978–1981. *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje* I–II. Vilnius: Mokslas.

Bernd Gliwa

Baltu valodniecības katedra

Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte

Višvalža iela 4a, LV-1050, Rīga, Latvija

berndgliwa@yahoo.de

SUMMARY

Lithuanian *šėivamedis*, *šėivą trinti*, Latvian *saiva*, Finnish *käävi*

Bernd GLIWA

Lithuanian *šėivà* and Latvian *saiva* ‘winding spool, tube’ have been compared with Slavic **čeva* < **kaiva*. The formal disagreement between the Baltic and Sl. forms as well as with Est. *käävi(i)* ‘winding spool’, Lapp. *kapmē* ‘quill pen’ etc. have led to the assumption that *šėivà* etc. are loans from Finno-Ugr. (Bednarczuk 1977). This material is revisited and material not considered so far such as Lith. *šėivamedis* ‘Sambucus sp.’, *šėivikaulis* ‘fibula, tibia’ and the phrase *šėivą trinti* ‘to quill (the spool)’ is reviewed in the context of historical textile technology and archaeological evidence. It is suggested that there is a difference between the two isolated Lith. *trinti* ‘to grind’ and *trinti* ‘to quill’, the latter being cognate with Germ. *drehen*. *Šėiva* is thought to have at one time denoted the whorl, which was used for the manual production of yarn. Whorls are frequently found in archaeological sites. They are made from clay or bone and have a hollow portion to be put on the spindle to hold the spine in rotation. The hollow portion is the single common feature of whorl, bones, quill pen, elder and other plants denoted by derivations in different languages. This makes it probable to suggest, from the Baltic view, a relationship with PIE **sk^heH₂(i)-* ‘to cut open, flay’, cf. Lith. *skylė* ‘hollow’: PIE **skelH-* ‘to slice, split’ or reconstruct **k^hej-* with a similar meaning and compare it with Lith. *šėiti* ‘to get a splinter’ and *šėirys* ‘widower’. The meanings of hollow stalk and whorl have been attested in Ugr.-Fin., Baltic and Sl. and words denoting hollow bones with similar meaning are found in Baltic, Sl. and, may be, OHG *skina* ‘tibia’. For Baltic, pairs with *k-*: *š-* are a common feature, cf. Lith. *šėima*, *kaimas*. The Sl. words, if such double reflexes would be strictly rejected for Sl., could be acquired from a Baltic dialect.

KOPSAVILKUMS

Liet. *šėivamedis*, *šėivą trinti*, latv. *saiva*, som. *käävi*

Bernd GLIWA

Liet. *šėivà* un latv. *saiva* ir salīdzināti slāvu **čeva* < **kaiva*. Formāla nesaskaņa starp baltu un slāvu formām, kā arī ig. *kääv(i)* ‘spole’, sāmu *kapmē* ‘spalva’ etc., novedušas pie pieņēmuma, ka *šėivà* u.c. ir aizguvumi no somugru valodām (Bednarczuk 1977). Rakstā šis materiāls ir pārlūkots, kā arī analizētas līdz šim neizmantotas leksēmas – liet. *šėivamedis* ‘Sambucus sp.’, *šėivikaulis* ‘fibula, tibia’ un frazēma *šėivą trinti* ‘spolēt’ kontekstā ar aušanas tehnoloģijas vēsturi un arheoloģijas liecībām. Izvirzīts pieņēmums, ka liet. *trinti* ‘trīt, spaidīt’ un *trinti* ‘spolēt’ ir savstarpēji nesaistīti vārdi, un pēdējais vedams sakarā ar vāc. *drehen*. *Šėiva* savulaik varēja apzīmēt skriemeli, ko izmantoja dzijas izgatavošanā. Tie bieži atrodami arheoloģiskajā materiālā, izgatavoti no māla vai kaula un tajos ir caurums. Tas ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka varētu būt saistīti ide. **sk^heH₂(i)-* ‘šķērst’, sal. liet. *skylė* ‘caurums’: ide. **skelH-* ‘šķelt’ vai rekonstruēt **k’ej-* ar to pašu nozīmi un salīdzināt to ar liet. *šieti* ‘ieraut skabargu’ and *šėirys* ‘atraitnis’. Nozīmes, kas saistītas ar ‘caurumu’ un ‘skriemeli’ atrodamas somugru, baltu un slāvu materiālā. Dubleti ar *k-*: *š-* ir bieži fiksēti baltu valodās, sal. liet. *šėima*, *kai-mas*. Slāvu vārdi, ja tiem noraidītu šādu iespēju, varētu būt aizguvumi no kāda baltu dialekta.

ETYMOLOGISCHES ZU DEN NAMEN DER SCHWINGEL (*FESTUCA* SPP.)

Bernd GLIWA
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

Vaclovas STUKONIS
Lietuvos žemdirbystės institutas

1. *Festuca*

Die Litauische Flora (LF II 246) kolportiert die auch schon in LBŽ (142) vorgetragene, recht betagte und auf Wittstein (1852) zurückgehende Deutung, wonach für lat. *festūca* ein keltisch **fest* 'Futter-' die Grundlage sei. Das gilt mittlerweile als falsch und „keltoman“ (Genaust 1996: 248). Stattdessen wird mit Fragezeichen ein Vergleich mit lat. *ferula* erwogen, auch als Gattungsname *Ferula* 'Steckenkraut' (Genaust 1996: 247f.).

Die allgemeine Bedeutung *festūca* 'ein Gras mit haferähnlicher Rispe; Stock des Prätors, womit die Sklaven bei ihrer Freilassung berührt werden; Schlegel, Ramme', *ferula* 'Gerte zum Züchtigen von Sklaven, Schülern, Treiben von Vieh, Rute, Stab' ist dabei schwer von der botanischen zu trennen. Beide werden im botanischen Kontext von Plinius in der „Naturalis historia“ beschrieben, die genaue botanische Identität des kurz erwähnten Grases *festūca* (XVIII 55) ist unsicher. Für *ferula* (VII 198; XIII 122–126) ist ob der ausführlichen Beschreibung die Bedeutung als Riesenfenchel, *Ferula communis* jedoch ziemlich sicher.

Weniger klar ist, ob erst eine konkrete Pflanze und nach deren Verwendung verschiedene Gegenstände benannt wurden – dies am ehesten, wenn der Pflanzename ein Lehnwort wäre – oder ob, wahrscheinlicher, die Pflanze nach der Verwendung benannt wurde.

Etwa im heutigen Sinne wurde *festūca* in der Botanik seit dem 16. Jh., erstmalig von Dodoens, verwendet (Hegi 1906: 327ff.). Zahlreiche Gräser die zwischenzeitlich der Gattung *Festuca* zugerechnet wurden, wurden später in andere, teils neugeschaffene Gattungen ausgegliedert: z.B. *Danthonia decumbens* (ex *F. decumbens*), *Arrhenatorium eliator* (ex *F. eliator*), *Glyceria fluitans* (ex *F. fluitans*). Man muss, wenn man die einstige Wahl von Pflanzennamen betrachtet, natürlich darauf Rücksicht nehmen und kann sich nicht auf die heute der Gattung zugerechneten Pflanzen beschränken.

Da methodisch Lehnworte nicht auszuschließen sind, wird im Folgenden von der Hypothese ausgegangen, dass *festūca* lateinischen Ursprungs, also idg.

vergleichbar, ist und dass die Pflanzennamen aus der Verwendung der Pflanzen abgeleitet wurden. Eine hieraus schlüssige Deutung spricht für die These, ist aber natürlich kein Beweis im strengen Sinne.

Lateinisch *fer-* bzw. *fest-* kann am ehesten aus idg. **b^hes-* oder **d^hes-* stammen. Dabei wird lat. *s* in der Position vor Vokal zu *r* wie in *aurum* ‘Gold’, *aurora* ‘Morgenröte’ neben lit. *áuksas* (mit *k*-Einschub), apr. *ausis* ‘Gold’, lit. *aušra* ‘Morgenröte’ (*s* > *š* gemäß *ruki*-Regel). Vor Konsonant bleibt *s* erhalten: zu idg. **d^heH₂s-* ‘religiös’ wären das *fēstus* ‘festlich’ neben *fēriae* ‘Ferien, Feiertage’ u.a. (Schrijver 1991: 92, 139). Mit der Annahme **d^hes-* ergeben sich keine Vergleichsmöglichkeiten. Wesentlich besser sieht es mit **b^hes-* aus. Dieses Lemma wird von Pokorny (IEW 145f.) und Rix et al. (LIV 82) gelistet – allerdings in erheblich abweichendem Verständnis. Pokorny setzt eine Bedeutung ‘abreiben, zerreiben, ausstreuen’ an, während Schirmer (LIV 82) aufgrund der altindischen Belege nur ‘kauen’ ansetzt und die Wurzel **b^hseH-* ‘kauen’ wie Pokorny zwar als Erweiterung ansieht, aber dennoch ausgliedert, denn „aus semantischen Gründen ist gr. ψάω ‘reibe’ usw. besser zu trennen“ (LIV 98). Idg. **b^hs-eH₂-* ist wohl am ehesten als schwundstufiges Abstraktum zu **b^hes-* zu werten, wie lit. *putà* ‘Schaum’ zu idg. **peut-* ‘(auf)blasen’ (vgl. Skardžius 1943: 47), hiervon können selbstverständlich Verben geschaffen werden, etwa lit. *putoti* ‘schäumen’ zum vorgenannten Beispiel.

Koivulehto (1988: 246ff.) hat ahd. *bismo*, nhd. *Besen* an jenes idg. **b^hes-* angeschlossen und hierfür eine Grundbedeutung ‘fegen, reinigen’ angesetzt. Seebold wendet jedoch ein, dass **b^hes-* ‘fegen, reinigen’ in dieser Form nicht fassbar sei (Kluge 1999: 102) und vergleicht weiterhin mit nhd. *bar*, lit. *bāsas* ‘barfüßig’ dem *o*-stufiges **b^hos-o-* zugrundeliegt (Kluge 1999: 79) sowie *Bast* < germ. *bas-to* „da Wörter für ‘Bast’ meist zu Bedeutungen wie ‘schälen, nackt’ gehören“ (Kluge 1999: 84). Eine solche Bildung mit **-to-* hat den Charakter eines Partizip Präteritum (Krahe, Meid 1969: 141) und würde zu einer Grundlage der Bedeutung ‘reißen, schaben, kratzen’ also ‘das Abgerissene, Abgeschabte’ bedeuten – sehr plausibel.

Wie stellt sich zu einer angenommenen Grundlage idg. **b^hes-* ‘kratzen, schaben’ die weitere Entwicklung dar? Jüngst (Gliwa 2008) wurde gezeigt, dass auf der Grundlage von idg. **ureH₂g-* ‘brechen, reißen (intr.)’ (vgl. LIV 698), apr. *riste* – [mnd.] *rute* (E 639), lettisch *rikste*, *riste*, lit. *rykštė* ‘Rute, Gerte, Stange’ besser erklärt werden kann als mit dem traditionellen Anschluss an *rišti* ‘binden’, da es sich bei diesen Ruten nur um solche zur Verwendung beim Viehtreiben, Züchtigen oder Einritzen handelt, nicht jedoch um Binderuten, die Wieden. Interessant der Beleg für das frühe Litauische *rozga* / *virga*, *ferula*. *rikšfte* (SD1 157) mit dem uns hier interessierenden lat. *ferula*. Zweitens kann lit. *viržis* ‘Besenheide, *Calluna vulgaris*’ aus **urH₂g-* hierhergestellt werden, als eine Pflanze, die zu Besen verwendet wird und auch sonst kratzt, so im lettischen

Liedgut, z.B. *virziens manas kājas bada* (ME IV 620) oder *viršņi manas kurpes plēsa* (ME IV 612). Zudem heißen nicht nur Stoppeln sondern auch abgenutzte Besen, die nur noch für's Grobe geeignet sind, *ražas: sudilo šluota – liko ražas; šluotarāzis*, was eine späte baltische Ableitung zu **ureH.g'*- darstellt. Damit wäre gezeigt, dass auf der Grundlage von 'kratzen, schaben' durchaus Namen für Ruten, Gerten und entsprechend verwendete Pflanzen entstehen können.

Die Rekonstruktion der Bedeutung von idg. **b^hes-* 'kauen' bei Schirmer (LIV 82) stützt sich allein auf die altindischen Belege. Man kommt also kaum umhin, diese erneut zu betrachten¹. Ein kurzes Wörterbuch des Sanskrit (Mylius 2001: 338) führt *bhas* in der Bedeutung 'kauen, verzehren' mit dem PPP *bhasita* 'zu Asche verzehrt', weswegen *bhas* 'Asche' hier ebenfalls eingeschlossen werden sollte, *nisbhas* 'abbeißen'. Wenn aus *bhas* mit Präfigierung *nisbhas* 'abbeißen' wird, liegt dem eher kein 'kauen' sondern 'beißen, nagen' zugrunde. 'Kauen' und 'verzehren' werden zudem kaum synonym verwendet, wobei das natürlich sprachspezifisch ist und die Grenzen zwischen den einzelnen Synonymen bzw. verwandten Begriffen zum Gebrauch der Zähne variieren können. Insbesondere jedoch die Übertragung auf das Feuer schließt 'kauen' im engeren Sinne aus. Ein Feuer mag etwas 'verzehren' oder 'verschlingen' oder vielleicht noch an etwas 'nagen', 'fressen' – aber 'kauen'? Fraglich, dass man hierfür Belege aus anderen Sprachen beibringen kann. Eine andere Sicht ergibt sich, wenn man skr. *bhasma* 'Asche', Wurzelnomen *bhas-* 'ds.' zu *bhas-* 'blasen' stellt, so die von Mayrhofer favorisierte Variante „als 'Ort, wohin man bläst... [...]'; die konkurrierende Verbindung mit *bhas-* 'kauen' könnte allenfalls für sich in Anspruch nehmen, dass zu dieser Sippe einige Wörter für 'Sand, Staub' [– 'Asche?'] gehören“ (KEWA II 490). Die Argumentation von Mayrhofer hat einen Haken, man bläst nicht in die Asche, was man mit Rücksicht auf die Augen auch nicht sollte, man bläst in die Glut. Wenn man die Bedeutung daran festmachen möchte, dass das neue Feuer aus den Glutresten, die in der Asche verblieben sind wieder anfacht, so geht dem ein Heraussuchen und eine Konzentration eben jener Glutreste zu einem Haufen in unmittelbarer Umgebung des neu aufgelegten Brennmaterials voraus. Das lässt sich schwerlich durch Blasen erreichen, zudem würde vorzeitiges Anblasen zu einem nutzlosen Verbrennen der benötigten Glut führen. Eventuell könnte man die Asche zu *bhas-* 'blasen' noch deswegen stellen, als sie leicht von Wind erfasst und weggeblasen werden kann, ähnlich wie lit. *dulkės* 'Staub' und *dvelkti* 'blasen, wehen' zusammenhängen. Deutlich leichter ist es jedoch, die Asche als 'das (vom Feuer) Verzehrte' anzunehmen. Verwandte für 'Asche' gibt es auch in den modernen indischen Sprachen, z.B. hindi *bhasman* oder gujarati *bhasma*.

¹ Unser Dank gilt Dainius Razauskas, Vilnius, der sich konstruktiv in die Diskussion um die altindischen Begriffe eingebracht hat.

2. *Eraičinas*

Eraičinas ist ein künstlicher Pflanzename, der von Pabrėža geprägt und in Umlauf gebracht wurde (Dagys 1937, Dagys 1972: 20f.). Pabrėža hatte Professor Wolfgang aus Vilnius gebeten, ihm nach Möglichkeit eine Liste mit (nieder)litauischen Gottheiten zukommen zu lassen. Dieser Bitte entsprach dessen Tochter, Alexandra Wolfgang, die ihm die in Lasickis' (1615) „De Diis Samagitarvm“ genannten Gottheiten herschrieb und zusandte (Pabrieža 1900: 11f.). Pabrėža nutzte diese Namen um nach griechisch römischem Vorbild den heidnischen Pantheon der Balten in den Pflanzennamen zu verewigen – schon bemerkenswert für einen katholischen Geistlichen.

Lasickis ([1615: 47] 1969: 40) hat hier „*Kurvvaiczin Eraiczin agnellorum est deus.*“ Pabrėžas Schreibweise im handschriftlichen Wörterbuch „Waardaa tayslynynee Augimiu atsyrađantiu Augmzniičizio žemaytyyniee ózweráčžio saawiey Augmes liig šžio aatrastas Žemaaytiusy, Lyitówoo, Wolyynyjoo, yr Podoolyjoo: só prijuungsynó Waardu paprastuuju Žemaaytyszku, Lyitóówyszku, Pruuyszku, yr Laatwyszku, žmonyms tu Tautuu geraa žyynomu“ lautet *erayčžyns balžanasis* das von Vilutytė-Rimševičienė (2003: 53) als *balžanasis eraičinas* normalisiert wird.

In der religionswissenschaftlichen Literatur, die sich den Götterbezeichnungen bei Lasicki zuwendet, wird der Name hingegen als *Ēraitis* gelesen (BRMŠ II 594). In späteren Quellen taucht z.B. die Form *Eratinnis* auf (Prätorius), die Deutung als *Ēraičiū dievas* ‘Lammgott’ ist allgemein anerkannt (Beresnevičius 2001: 85f.). Damit sollte eine Normalisierung unbedingt der Schreibweise mit lit. *ė* Rechnung tragen, denn dass Pabrėža als Botaniker den Zusammenhang zwischen *ėriukas* ‘Lamm’ und *Festuca ovina*, lat. *ovina* ‘Schaf-’, als Gattungstypus nicht gesehen hätte, ist nicht glaubhaft. Vielmehr dürfte gerade dieser Zusammenhang ausschlaggebend für die Wahl von *erayčžyns* gewesen sein. Krünitz (1830: CLI 151, 596f.) schreibt zu Schwingelarten und damals als solchen klassifizierten „*Festuca ovina* den Schafen ein angenehmes und nützliches Futter“, „*Festuca rubra* wenn er noch jung ist, wird er von den Schafen sehr gern gefressen“, „*Festuca duriuscula* wenn es noch jung ist“ (= *F. trachyphylla*), „*F. decumbens* wird von den Schafen gesucht“ (*Danthonia decumbens*). Interessant auch die Verwendung des Schwadens als Lebensmittel „Schwaden, *Festuca fluitans* (= *Glyceria fluitans*) Samen mit Sieb geerntet und im Mörser entspelzt, geeignet für Grütze“, „auch ist der Handel mit dieser Ware auf den Jahrmärkten der Preußischen Landstädte, besonders in Tilsit, Stallupöhnen, Vehlen u.a. Orten von Erheblichkeit“ (Krünitz 1828: CXLIX 724ff.). Im handschriftlichen Clavis Germanico-Lithvana wird *Schwaden-Gruetz* mit *Sorus* übersetzt (C II 508). *Sora*, *soras*, *sorės* ihrerseits stehen für eine Vielzahl von Pflanzen in Verwendung, darunter *Panicum* sp., *Poa* sp., *Digitaria* sp., *Milium effusum*, *Glyceria fluitans* (LKŽ XIII 298f.).

Unter der Vielzahl von Gottesnamen bei Lasickis sind nur wenige, denen eine (nieder)litauische Endung fehlt. Das sind *Zemiennik*, *Dvvargonth*, *Kurvvaiczin Eraiczin*. Daneben liegen häufig „lateinische“ Akkusative vor: *Rekicziouum*, *Sidzium*, *Pocollum* u.a. Unter den vorgenannten steht nach Kontext *Zemiennik* im Vokativ, wobei dieser Name bereits von Guagnini und Strykowski verwendet wurde und mit dem Appellativ *žeminykas*, *žemininkas* identifiziert wird (Lasickis 1969: 84). *Dvvargonth* und *Kurvvaiczin Eraiczin* liegen dagegen im Nominativ vor, dabei wird ersteres als *Dvvargantis* gelesen, während sich die Situation für *Kurvvaiczin Eraiczin* etwas komplizierter darstellt. Einerseits ist die Grundlage *karvaitis* ‘Kalb’ und *ėraitis* ‘Lamm’ unumstritten, warum dann aber anhand der Genitivform *karvaičio*, *-ių* o.ä. eine Form mit *-inas* oder *-ynas* gebildet wurde, bleibt unerklärt. Zum Vergleich, zu *ántis* ‘Ente’ hat man *añtinas*, *ántinas* ‘Erpel’ (neben den häufigeren Bezeichnungen *gaigalas*, *zelzinas*) auch *antytis* ‘Entlein’, hingegen *ančiukas* neben *antukas* ‘ds.’. Am wahrscheinlichsten erscheint eine Form **Karvaicziu Eraicziu dievas* oder *dievai*, auch wenn der Originaltext „*Kurvvaiczin Eraiczin agnellorum est deus*“ den Singular verwendet. Die Formen mit *n* statt *u*, modern *u*, wären dann der Verwechslung anhand eines handschriftlichen Textes entsprungen, was durchaus annehmbar ist, da der Druck erst mehrere Jahre nach Lasickis Tode erfolgte. Dann wäre dies aber kein Eigenname, sondern lediglich eine Beschreibung der Funktion. Darauf baut Pabrėžas Namensschöpfung *erayčžyns*, welche als *ėraičynas* oder *ėraičinas* zu normalisieren gewesen wäre.

3. *Pominis, pamienis*

Die beiden Formen *pominis* ‘*Festuca* spp.’ (LBŽ 142), *pamienis* ‘*Dactylis glomerata*’ (LBŽ 115) dürften nur Varianten eines Namens sein, auch wenn sie verschiedene Pflanzen nennen. Beide Namen sind erstmalig bei Ivinskis belegt, womöglich aber unterschiedlicher Herkunft, die indessen im Dunkel bleibt. Künstliche Erschaffung kann wohl ausgeschlossen werden, denn *pamienis* ist nur als Synonym neben dem weit verbreiteten, auch Ivinskis bekannten Namen *šnažolė* gelistet (vgl. Auksoriūtė 2003: 136). Die zweite Nennung des Namens *pamienis* bei Staugaitis dürfte auf Ivinskis zurückgehen, denn es heißt zu dieser Quelle „iš literatūros kruopščiai surankiotas...“ (LBŽ XXVI).

Die Variation von *po-* neben *pa-* ist nicht verwunderlich; synonyme Verwendung hat man beispielsweise bei *pamotė* ‘Stiefmutter’, *patėvis* ‘Stiefvater’, *podukra* ‘Stieftochter’ mit der seltenen Variante *padukra*. Um *-min-* nebst *-mien-* zu erklären bietet sich vor allem ein Anschluss an die Sippe um lit. *minti* ‘stampfen, pressen, treten’, lett. *mīt* ‘ds.’ an, wozu im Litauischen neben den Formen mit *i* auch solche mit *ī* bestehen, wohl ausgehend vom dehnstufigen Präteritum *mýnė*, nämlich *mýnė*, *linamynis* ‘Flachsbrechen’, *mýnė* ‘Morast,

Schwingrasen', *pamyna* neben *pamina* 'Holzteil, das die Füße einer Bank verbindet, Schemel, Stufe; Trift, vom Vieh zertrampelte Stelle' und als Iterativ *mynioti* 'trampeln, beständig treten'.

Da Ivinskis *žiedrājnīs* 'Commelina' (Auksoriūtė 2003: 136) als Bezeichnung der Tagblumen nach der Färbung der Blüten schuf, wird hiermit das selten belegte *žiedras* neben gewöhnlichem *žydras* 'hellblau' vorausgesetzt. Vielleicht kann die Schreibung mit *ie* als *ī* durch deutschen Einfluss erklärt werden? Jedenfalls ist dann neben oder anstatt **pamynīs* auch die Form *pamienīs* möglich. Unmittelbar vergleicht sich dann *pamyna*, *paminia*, *paminios* als Bezeichnung der Trift oder anderer vom Vieh zertrampelter Orte, denn Schwingelarten, insbesondere *F. ovina*, wachsen gerade an solchen Orten besonders gut, da sie resistenter gegen Trittbelastung sind als andere Gräser. Aus eben diesem Grund werden Schwingelarten in Rasen mit hoher Trittbelastung verwendet.

Smoczyński (2007: 403) verweist auf *pamėnai* 'niedergetrampelpes Feld, Getreide', das allerdings nicht in LKŽ belegt ist, welches eine dehnstufige Bildung zur *e*-Stufe sein könnte. In der einschlägigen Literatur werden aber keine Belege für diese Stufe gebracht. Es erscheint möglich und plausibel, hier *priemenė*, *prėmenė*, *prymenė*, *priemėnė*, *priemenà*, *prieminià* u.a. 'Teil des Hauses am Eingang; Vorzimmer, Windfang' nebst *menė* 'Kammer, Schuppen; Stube' und *pamenes* 'dritter Teil des Bootes, Räumlichkeit dort' anzuführen. Dabei wird *menė* als gekürzt aus *priemenė* angesehen (LEW 436), was durchaus möglich ist, dem Vorschlag indessen keinen Abbruch tut. Weiter sei *priemenė* aus balt. **prai-ma-* 'Vorderes, was sich vorne befindet' entstanden, wobei *-ma-* der Charakter eines Suffixes zugesprochen wird; folgend sei dann noch ein Suffix *-en-* (*-in-*) angefügt worden (Smoczyński 2007: 484). Formal lässt sich dann mit *priešas* 'Feind' vergleichen, wo stattdessen der Suffix *-ša-* zur Verwendung kommt (Smoczyński 2007: 485). Daran ist nichts falsches zu entdecken, aber die Deutung als *prie-menė* bzw. *prie-minia*, die unmittelbar mit *minti* 'treten, stampfen' vergleicht, und dabei überwiegend die vermisste *e*-Stufe repräsentiert, ist weniger abstrakt und damit plausibler. Immerhin ist der Platz an der Eingangstür derjenige, der am meisten betreten wird und vor gar nicht langer Zeit bestand mindestens diese Räumlichkeit aus festgestampftem Lehm. *Prieminia* wäre dann die substantivische Entsprechung zu *priminti* 'mit dem Fuß festhalten; stampfen, dabei dreckig machen...' ähnlich wie *priglausti* : *prieglauda*. In Bezug *pamenes* 'dritter Teil des Bootes, Räumlichkeit dort' fehlt zwar der genaue Kontext, aber man kann vermuten, dass es sich um den hinteren Teil des Bootes handelt wo entweder der Rudergänger die Pinne steuert oder aber wo Fischer die Netze ein- und ausholen und deswegen auch stehen bzw. Trittfreiheit benötigen. Auch hier ist dann Anschluss an *men-* 'treten' möglich.

Alternativer Anschluss von *pominis* und *pamienis* an *miñti* 'denken', *min-tis* 'Gedanke' oder *misti*, *miñta* 'nähren', *maistas* 'Nahrung' erscheint hingegen

problematisch. Zwar kann für letzteres auf die Verwendung von *Glyceria fluitans*, ex *Festuca fluitans*, als Nahrungsmittel verwiesen werden, aber hier erscheint das *-n-* nur als Infix im Präsens *miñta* und wurde darüber hinaus nicht verallgemeinert.

Nicht verwandt sind folgende Pflanzennamen in benachbarten slawischen Sprachen: ukr. *metla*, *metłyca*, *mitla* u.a. ‘*Festuca ovina*, *Dactylis glomerata*, *Bromus arvensis*, *B. mollis*...’ (Makowiecki 1936: 64f., 125, 152), pol. *miotła* ‘Besen; Windhalm (*Aper spica-venti*)’, russ. *метла* ‘Besen; Rispel’; die gehören zu prosl. **mesti* ‘werfen’ (Borys 2005: 330), idg. **met-* ‘abmessen’ (LIV 442), bzw. idg. **met-* ‘ernten, mähen; werfen; messen, zielen’ (Smoczyński 2007: 391f.). Semasiologisch lässt sich immerhin der Vergleich mit lit. *šluota* ‘Besen’ gegenüber *šluotelė* ‘Rispel’ ziehen, denn die vorgenannten Pflanzen sind sämtlich Gräser mit Rispen. *Šluotelė* ist bereits bei Szyrwid belegt; ob aber der Eintrag *Miotelkà / scopulà / βluotele* (SD1 81) nur einen kleinen Besen nennt oder auch eine Rispel bleibt unklar.

4. *Salmene*

Neben lett. *salmene* ‘*Festuca* sp.’ (EO 32) gibt es *salmpuķe*, *salmpuķītes*, *salmu puķe*, *salmene* ‘*Helichrysum arenarium*’ (EO 136). Der Begriff *salmene* wird im Lettischen auch als Gattungsname und in Kombinationen *seglapu salmenes*, *dzeltēna s.*, *sārta s.* für andere, sämtlich nichteinheimische Arten der Gattung *Helichrysum* gebraucht – nur die Sandstrohlblume ‘*Helichrysum arenarium*’ ist im Baltikum heimisch.

Let. *salms* ‘Stroh’ hat eine Entsprechung in apr. *salme* ‘Stroh’ (*stro* in Grunau’s Vokabular), weiter dazu sl. **solma*, stellvertretend pol. *stama* ‘Stroh’, germ. **halma-* > d. *Halm*, gr. *κόλαμος* ‘Schilf’, lat. *culmus* ‘Stängel, Stroh’ aus idg. **k’olHm-* (LEV II 150; Mažiulis 1997: 44f.). Die Ableitung der Pflanzennamen von Stroh nach dem Umstand, dass die Pflanze sich im getrockneten Zustand sehr lange ansehnlich hält oder, wie Marzell (2000: II 783) schreibt, nach den strohartigen, gelblichen Köpfchenhüllblättern, was indes für einen Namen, der auch für andere Trockenblumen Verwendung findet allzu konkret ist, ergibt sich in vielen Sprachen: d. *Strohblume*, nl. *stroobloem*, fr. *fleur de paille*, lit. *šiaudinė*, finn. *olkikukka* u.a. (Marzell 2000: II 783). Der normierte litauische Name von *Helichrysum arenarium* lautet *smiltyninis šlamutis*, wobei *smiltyninis* terminologischer Natur ist, übersetzt aus lat. *arenarium* um der binären Nomenklatur zu entsprechen. Die Pflanze ist an geeigneten Standorten relativ häufig, wird als Heil- und Zierpflanze verwendet. Es bestehen verschiedene Volksnamen, von denen *šlamutis* ziemlich verbreitet ist, jetzt wohl auch durch Rückkopplungen aus der Literatur. Etymologisch wurde der Pflanzename nie erörtert. Varianten dazu lauten *šlamukas*, *šlamenė* (LKŽ XIV 1005ff.).

Es erscheint aus semantischer Sicht plausibel, diese Begriffe mit den lettischen Pflanzennamen und der Sippe um *salms* zu verbinden. Karulis argumentiert, dass Entsprechungen zu lett. *salms*, apr. *salme* im Lettischen fehlen wegen der Homophonie mit dem Lehnwort lit. *šalmas* ‘Helm’ (LEW II 150). Es könnte sich hierbei dann um ein Relikt handeln, nur in der konkreten Bedeutung für eine konkrete Pflanze, wo der homophonisch suggerierte volksetymologische Anschluss an *šalmas* durch ebenso volksetymologischen Anschluss an *šlamėti* ‘rauschen, rascheln’ ersetzt wurde, nach dem spezifischen Rascheln der vertrockneten Blumen – sofern diese als Blumenschmuck verwendet wurden. Gritėnienė (2006: 97f.) vertritt hingegen die Ansicht, dass *šlamutis*, *šlamukas* sich tatsächlich etymologisch auf das von der Pflanze verursachte Geräusch beziehen: „...skraistlapai yra labai traškūs, vos pajudinti jie kaip šiaudai šiugžda, šlama“, ähnlich motiviert fügt sie *braškė* und *čiužuliukas* an : *braškėti* ‘knarren’, *čiužėti* ‘rascheln’. Die Beschreibung der Kronblätter trifft aber nur auf *Helichrysum bracteatum* zu, und nur diese Pflanze wird auch explizit bei Gritėnienė genannt. Dabei handelt es sich jedoch um eine eingeschleppte, nur in Gärten angebaute Pflanze, deren womöglich neugeschaffene Namen nicht als Begründung für die Bezeichnung der einheimischen *Helichrysum arenarium* herangezogen werden können.

Andererseits kann man areallinguistisch argumentieren, dass nach dem Muster der slawischen Pleophonie aus **šalmutis* o.ä. *šlamutis* wurde, wie pol. *ślama* < sl. **solma*.

Was nun die Benennung lett. *salmene* ‘*Festuca* sp.’ anbelangt, so ist einerseits zu bemerken, dass die erwähnte Sand-Strohblume vergesellschaftet mit *Festuca*-Arten vorkommt, auf trockenem Boden. Entsprechend trocken und strohig ist die ganze Pflanze. Zudem sind die Blätter der Schwingel recht schmal und der Stängel dominiert, was den trockenen Charakter noch betont. Man vergleiche hier die Namen der Gattung in den slawischen Sprachen: pol. *kostrzewa*, ukr. *кочпуця* die von den Bezeichnungen für Stängel, z.B. ukr. *кочпа*, abgeleitet wurden (Bednars’ka 2007: 13).

5. Anderes

Lett. *auzene* ist die normierte Bezeichnung der Schwingel. Es handelt sich um eine der bei Pflanzennamen sehr verbreiten Ableitung auf *-ene*, hier von *auza* ‘Hafer’ nach der Ähnlichkeit im Habitus.

Ähnlich ist *padirsė* ‘*Festuca* sp.’, von Fiedorowicz bei Ilūkste notiert (LBŽ 142), zu begründen, aufgrund der Ähnlichkeit mit den *dirsi* ‘*Bromus* sp.’ genannten Gräsern, wobei man natürlich keine Klassifizierung in Arten und Gattungen nach heutigem Muster voraussetzen kann. Die meisten Namen der

Gräser dürften Gemeinschaftsnamen mehrerer Arten aus verschiedenen Gattungen sein.

Sinngemäß ist auch *smilga* als Bezeichnung für *Festuca pratensis* (Valiukevičius 1994: 77) einzuschätzen, daneben werden auch *Agrostis* sp., *Poa* sp., *Calamagrostis* sp., *Lolium perenne* u.a. so genannt. Eine treffliche Illustration ist der Eintrag in Szirwids Wörterbuch *kostrzewá / festuca, lolium, ægilops / šmilgas* (SD1 61), die sich in der dritten Auflage bereits so liest *kostrzewá / Panicum sylvestre, Milium agreste / Dirsa* (SD3 124).

Literatur

- Auksoriūtė, Albina. 2003. Individualieji L. Ivinskio Lenkų-žemaičių kalbų ir Prigimtūmenės augalų vardai. *Terminologija* 10, 135–142.
- Bednars'ka, Irina Oleksandrivna. 2007. Беднарська, Ирина Олександрівна. *Рід Festuca L. (Poaceae) у флорі західних регіонів України*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук Інститут екології Карпат. Львів.
- Beresnevičius, Gintaras. 2001. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai.
- Boryś, Wiesław. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wyd. Literackie.
- BRMŠ II Vėlius, Norbertas. (Red.) 2001: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas.
- C Anonymus o.J. (ca. 1680) *Clavis Germanico-Lithvana*, Manuskript. Faksimile in Ivaškevičius, A. et al. (Hrsg.) 1995. *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių lietuvių kalbų žodynas* 1–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. (Paginierung nach dem Faksimile des zweibändigen Originals)
- Dagys, Jonas. 1937. Kaip kun. A. Pabrėža augalų vardyną kūrė. *Gamta*, 231–235.
- Dagys, Jonas. 1972. J. Pabrėžos gyvenimas ir darbai. *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*. Vilnius: Mintis, 8–26.
- E Elbinger Vokabular. Zitiert nach Mažiulis, Vytautas. 1981. *Prūsų kalbos paminklai*. Vilnius: Mokslo, 14–46.
- EO Ēdelmane, Inese, Ārija Ozola. 2003. *Latviešu valodas augu nosaukumi*. Rīga: Augsburgas institūts.
- Genaust, Helmut. 1996. *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Basel, Boston, Berlin: Birkhäuser.
- Gliwa, Bernd. 2008. Apr. *riste*, lit. *rykštė*, lett. *rīkste* und Verwandtschaft. *Acta linguistica lithuanica* 57, 1–15.
- Gritėnienė, Aurelija. 2006. *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*. Vilnius: LKI.
- Hegi, Gustav. 1906. *Illustrierte Flora von Mittel-Europa* I. München: J.F. Lehmann.
- IEW Pokorny, Julius. 1994. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I (3. Aufl.). Tübingen, Basel: Francke.
- KEWA Mayrhofer, Manfred. 1953–1976. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg: Winter.

- Kluge, Friedrich. 1999. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: de Gruyter.
- Koivulehto, Jorma. 1988. Etymologische Deutung von Besen. *Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien. Ludwig Erich Schmitt zum 80. Geburtstag*. Berlin, New York: de Gruyter, 246–252
- Krahe, Hans, Wolfgang Meid. *Germanische Sprachwissenschaft III Wortbildungslehre*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Krünitz, Johann G. 1773–1858. *Oekonomische Encyclopaedie, oder allgemeines System der Staats= Stadt= Haus= und Landwirthschaft*. (Online unter www.kruenitz.uni-trier.de)
- Lasickis, Jonas. 1969 [1615]. *De Diis Samagitarvm*. Faksimile in Lasickis, J. *Apie žemaičių dievus*. Vilnius: Vaga, 35–51.
- LBŽ
Dagys, Jonas (Red.) 1938. *Lietuviškas botanikos žodynas*. Kaunas: L. Vailionis.
- LEV
Karulis, Konstantins. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca I–II*. Rīga: Avots.
- LEW
Fraenkel, Ernst. 1962, 1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Heidelberg/Göttingen: Winter/Vandenhoeck & Ruprecht.
- LF
Minkevičius, A. et al. (Red.) 1959–1980. *Lietuvos TSR flora I–VI*. Vilnius: Mokslas.
- LIV
Rix, Helmut et al. 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. (2. Aufl.) Wiesbaden: Dr. Reichert.
- LKŽ
Lietuvių kalbos žodynas I–XX (1956–2002). Vilnius: Mintis, Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas, LKI.
- Makowiecki, Stefan. 1936. *Slownik botaniczny lacińsko-maloruski*. Kraków.
- Marzell, Heinrich. 2000. *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I–V*. Köln: Parkland. (Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe 1943–1979, Leipzig, Stuttgart)
- Mažiulis, Vytautas. 1997. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas IV – R–Z*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ME
Mühlenbachs, Karl. 1923–1932: *Lettisch-Deutsches Wörterbuch*. Redigiert und fortgesetzt von J. Endzelīns, I–IV. Riga.
- Mylius, Klaus. 2001. *Langenscheidts Handwörterbuch Sanskrit-Deutsch*. Berlin et al.: Langenscheidt.
- Pabrieža, Ambraziejus. 1900. *Botanika arba Taislius Auguminis*. Shenondoah: Dirvos.
- Plinius der Ältere. 79. *Naturalis Historia*. Zitiert nach der Online-Fassung: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html
- Schrijver, Peter. 1991. *The reflexes of the Proto-Indo-European laryngeals in Latin*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.
- SD1
Szyrwid, Constantin. 1621. *Dictionarium trium linguarum*. [1. Auflage] Vilnius: Soc. Jesu. Faksimile in Pakalka, K. 1997. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas.

- SD3 Szyrwid, Constantin 1642. *Dictionarium trium linguarum*. [3. Auflage] Vilnae. Faksimile in: Lyberis, A. et al. (Red.) 1979. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Skardžius, Pranas 1943. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Zitiert nach der identisch paginierten Fassung in: Skardžius, P. 1996: *Rinkiniai raštai 1*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego* Vilnius: VUL.
- Valiukevičius, Gintaras. 1994. *Žolių vardai*. Vilnius: Veja.
- Vilutytė-Rimševičienė, Angelė. 2003. J.A. Pabrėžos sisteminis augalų vardynas "Waarda tayslynece augimiu" (1834). *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*. Vilnius: LKI.
- Wittstein, Georg C. 1852. *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*. Ansbach. Zitiert nach Marzell 2000.

Bernd Gliwa

Baltu valodniecības katedra

Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte

Višvalža iela 4a, LV-1050, Rīga, Latvija

berndgliwa@yahoo.de

Vaclovas Stukonis

Lietuvos žemdirbystės institutas

Instituto al. 1, LT 58344 Akademija

Kėdainių raj., Lietuva

SUMMARY

Etymological Remarks on Names of Fescue (*Festuca* spp.)

Bernd GLIWA, Vaclovas STUKONIS

The article favours the explanation that Lat. *festūca* together with Lat. *ferula* have their origin in IE **bʰes-*. The meaning of IE **bʰes-* is suggested as 'to claw, gnaw' instead of 'to chew' as proposed by LIV. Thus, the plant names *ferula* and *festūca* would have arisen as a result of the plants' use for brooms and switches. Sanskrit *bhas* 'to chew, eat' and PPP *bhasita* 'burnt to ashes' should be connected with *bhas* 'ashes' as well. Among idioms containing fire or ashes one considers e.g. NHG *vom Feuer verzehrt* 'fig. eaten by fire' or Lith. *ugnies praryta* 'swallowed by fire' but not words with a meaning 'to chew'.

The Lithuanian name *eraičinas* for the genus *Festuca* has been proposed by Pabrėža. He created some completely new plant names out of names of pagan deities recorded by Lasickis in the

16th century. It is remarkable that Pabrėža, a Catholic priest, followed the antique model in such a manner. In this case the entry *Kurvvaiczin Eraiczin agnellorum est deus* served as base. *Eraiczin* is likely mistaken for **Eraicziu [dievas]* ‘lambs’ god’ and cognate to modern Lithuanian *ėriukas* ‘lamb’. Because *Festuca ovina* is the gender’s *typus* and other species of the genus are suitable as sheep’s pasture as well, Pabrėža may have chosen a name related to the word for sheep. Therefore, *ėraičinas* instead of *ėraičinas* would be more appropriate.

Lithuanian *pominis* ‘Festuca spp.’ and *pamienis* ‘Dactylis glomerata’ are considered different forms of the same name and related to Lith. *minti* ‘to boot, tramp down’. These plants grow especially where cattle etc. are grazing and tramping on the ground. A new etymology for Lith. *priemenė* ‘hallway, vestibule’ considers *-menė* as belonging to *minti* as well, naming the place next to the entrance which in fact is most tramped on.

Beside Latv. dial. *salmene* ‘Festuca sp.’ there are *salmpuķe*, *salmene* etc. ‘Helichrysum arenarium’. These names are derived from Latv. *salms* with a lot of cognate forms in other languages, e.g. OPr. *salme* ‘straw’, Pol. *slama* ‘straw’, NHG *Halm*. Probably, Lith. *šlamutis* ‘Helichrysum arenarium’ was modified from **šalmutis* by folk etymology on the basis of Lith. *šlamėti* ‘to rustle, to murmur, to make noise’.

Latv. *auzene* is a derivation from *auzas* ‘oats’ referring to their somehow similar habitus. Similar behave Lith. *padirsė* ‘Festuca sp.’ : *diršė* ‘Bromus sp.’ and Lith. *smilga* ‘Agrostis’ but also ‘Poa sp., Lolium sp., Festuca sp.’.

KOPSAVILKUMS

Par auzenes (*Festuca* spp.) nosaukumu etimoloģiju

Bernd GLIWA, Vaclovas STUKONIS

Rakstā aplūkoti auzenes nosaukumi baltu un latīņu valodās. Lat. *festūca* līdz ar *ferula* ir atvedināmi no ide. **b^hes-* ‘grauzt, vilkt’. Liet. *ėraičinas* ‘Festuca’ valodā 18. gs. ieviesa J. Pabrėža, par pamatu ņemot *Kurvvaiczin Eraiczin agnellorum est deus* Lasicka (1615) grāmatā. Svarīgi atzīmēt, ka *Festuca ovina* ir ģints tips; arī citas auzenes ir lopbarība aītām. Tāpēc Pabrėža izvēlējās nosaukumu, kas saistīts ar aītām.

Liet. *pominis* ‘Festuca sp.’ un *pamienis* ‘Dactylis glomerata’ uzskatāmi par viena nosaukuma formām, kas saistītas ar verbu *minti* ‘mīt’. Šie augi īpaši aug tur, kur daudz mīdās lopi. Autori piedāvā arī jaunu etimoloģiju vārdam liet. *priemenė* ‘priekšnams’, kur *-menė* būtu arī refleksis no ide. **menH-* ‘mīt’. Tā ir vieta mājā, kur visi iet un min.

Latv. *salmene* ‘Festuca sp.’ kopā ar *salmpuķe*, *salmene* un citiem ‘Helichrysum arenarium’ ir derivāts no *salms*, kas ir radniecīgs pr. *salme* ‘salms’, pol. *slama* ‘salms’, vāc. *Halm*. Varbūt, ka arī liet. *šlamutis* ‘Helichrysum arenarium’ pieder šai grupai. Atbilstošā forma būtu **šalmutis*, kas tautas etimoloģijas rezultātā pārvērtusies par *šlamutis*, kas semantiski saistāms ar verbu *šlamėti* ‘šalkt’.

Latv. *auzene* ir atvasināts no *auzas* uz augu līdzības pamata. Tāpat arī liet. *padirsė* ‘Festuca sp.’ : *diršė* ‘Bromus sp.’ un liet. *smilga* ‘Agrostis’, ko sauc arī ‘Poa sp., Lolium sp., Festuca sp.’.

PAREIZRAKSTĪBAS JAUTĀJUMU KĀRTOŠANA LATVIJAS BRĪVVALSTS PIRMAJOS GADOS (1918–1922)

Dzintra PAEGLE
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

Ievads

Rakstā aplūkots ortogrāfijas* vēstures periods, kas attiecas uz Latvijas brīvvalsts pirmajiem gadiem, kad turpinās 1908.–1911. gada Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas jaunās ortogrāfijas projekta ieviešana. Īsā laikā rīkojumi ortogrāfijas ieviešanai valsts mērogā tiek pieņemti 3 reizes. Raksta mērķis – noskaidrot, kāpēc tas tā ir noticis.

1918. gada 18. novembrī tiek proklamēta neatkarīgā Latvijas Republika, taču valsts neatkarība jāaizstāv Brīvības cīņās. Jau 1918. gada 22. decembrī sākas sarkanās armijas iebrukums. Gandrīz visu Latviju pārņem P. Stučkas vadītā padomju valdība. Latvijā atrodas divas svešas armijas – gan vācu, gan krievu karaspēks. Tomēr Latvija pamazām tiek atbrīvota. 1919. gada 22. maijā Rīgu atstāj P. Stučkas valdība, 1919. gada 15. oktobrī notiek Rīgas sargu cīņas, Rīga no bermontiešiem tika atbrīvota 11. novembrī, bet visa Latvija pilnībā kļuva brīva tikai 1920. gada janvārī. 1921. gada 26. janvārī starptautiski *de jure* atzīta Latvijas neatkarība.

Pirmais jeb padomju ortogrāfijas rīkojums

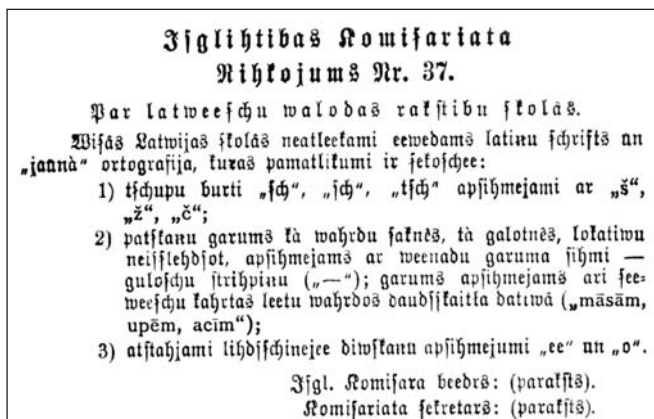
P. Stučkas valdība 1919. gada sākumā pastāv tikai piecus mēnešus Vidzemē, Zemgalē un Kurzemē, bet Latgalē ilgāk – līdz 1920. gada janvārim. Šajā laikā, 1919. gada 21. martā, padomju valdības izglītības komisariāts izdod rīkojumu “Par latviešu valodas rakstību skolās”, kas ir pirmais oficiālais rīkojums par latviešu ortogrāfiju.

Rīkojums “Par latviešu valodas rakstību skolās” (Par latviešu 1919) paredz latīņu burtu ieviešanu un citas rakstības maiņas, kuras pamatlikumi formulēti trīs punktos (skat. 1. att.).

Padomju valdības jaunās ortogrāfijas ieviešanas rīkojuma saturs tikai daļēji saskan ar iepriekš pieņemtajiem Ortogrāfijas komisijas lēmumiem. Tāpat kā vecajā ortogrāfijā patskaņu garuma apzīmēšana noteikta tikai vārdu saknēs un galotnēs, saglabāta vecās ortogrāfijas divskaņa *ee* apzīmēšana, patskanis *o*

* Vārdu ortogrāfija 20. gs. pirmajā pusē līdz 1958. gadam raksta galvenokārt ar īsu *a* vārda celmā – *ortografija*, šāds vārda rakstījums šeit saglabāts citējumos, citur autore tekstā – vārdam mūsdienu rakstība *ortogrāfija*.

un divskanis *uo* apzīmēti ar vienu zīmi – *o*. Rīkojumā ir norādīts par vecās ortogrāfijas čupu burtu aizstāšanu ar *š*, *ž* un *č*, bet nekas nav teikts par citu līdzskaņu rakstību, piem., vai rakstīt *v* vai *w*, kad rakstāms *s* vai *z*, kad – *š* vai *ž*. Tā kā pēc diviem mēnešiem P. Stučkas padomju valdība krita, “1919. gada maijā šis rīkojums zaudēja spēku, nenesot iespieddarbu izdošanas praksē nekādas izmaiņas” (Greitjāne 1993: 59).

1. attēls. Rīkojums “Par latviešu valodas rakstību skolās” (Latvijas Socialistiskās Padomju Valdības Ziņotājs, Nr. 25, 1919. gada 21. martā.)

Diskusijas par ortogrāfiju un otrais ortogrāfijas rīkojums

Arī pēc Latvijas atbrīvošanas ortogrāfijas jukas redzams dažādos iespiestos tekstos, tiek lietota gan fraktūra, gan latīņu raksts, brīžiem juku jukām, atkarībā no tehniskajām iespējām. Skolās trūkst mācību grāmatu, pašu skolotāju, bet esošie ne vienmēr ir pietiekami labi sagatavoti.

Sabiedrībā veidojas diskusija, daļa inteligences vēlas saglabāt vecās ortogrāfijas ieradumus vai ieviest rakstībā kādus jauninājumus. Piemēram, 1920. gada 17. martā žurnālists un grāmatizdevējs Jēkabs Dravnieks (1858–1927) raksta: “Skolā mums arvienu vēl māca, ka uz sieviešu kārtas lietu vārdiem daudzskaitļa datīwā jāliek pusjuntiņš, tātd jāraksta mahtēm, seewām, mahjām, baznižām, waldēm, sehnēm utt. Pie tam atsaucas, ka valodnieki to tā atzinuši par pareizu” (Dravnieks 1920a). Viņš uzskata, ka pusjuntiņš galotnēs atmetams.

Jānis Lauva (1873–1953) atbalsta jauno ortogrāfiju, bet vecās ortogrāfijas tradīcijas saglabāšanu skaidro ar vācu valodas iespaidu mūsu rakstībā un verdzisko pakļaušanos vācu garam. Lauva nav apmierināts, ka jaunajā rakstībā

nešķir šauro *e* no platā *e*; ka netiek šķirtas intonācijas, īpaši stieptā no lauztās, kurām nepieciešama atšķirīga zīme, laužto apzīmējot ar pusjumiņu, stieptajai atstājot strīpiņu (Lauva 1920a, 1920c). Intonāciju apzīmēšanas nepieciešamību balsta arī rakstnieks un skolotājs Kārlis Dziļleja (1891–1963), viņš domā, ja “neapzīmē akcentu dažādību, tad no svītriņām tauta drīz iemācītos izrunāt tikai stiepto akcentu” (Dziļleja 1921).

Kāds Liepājas “Strādnieku Avīzes” lasītājs N.W. uztraucies, ka “daži mūsu laikraksti raksta savādā sakopojumā no krievu, vācu un latviešu vārdiem un nosauc šo maisījumu par latviešu valodu .. pirms kara bija daži filologi, kas centās mūsu valodu tīrīt no dažādām svešām salašņām, bet tagad kaŗš to izklīdinājis pa malu malām” (NW 1920). Laikraksti regulāri nelieto jotēto *r*, bet Liepājas aktieri runā kā kārklu vācieši, sakot *gulet, varet, dels*.

Teodors Zeiferts (1865–1929), iepazīstinot Latvijas sabiedrību ar izcilā valodnieka Jāņa Endzelīna biogrāfiju un zinātnisko veikumu latviešu valodas izpētē, raksta: “Latvijas valstij nodibinoties, latvieši ar savām sabiedriskās dzīves formām pilnā mērā nostājas blakus citām kultūras tautām. .. Jaunās iekārtas uzdevums un vadība prasīja pēc izteiksmes līdzekļiem, kas sniedzās pāri latviešu valodai līdz tam viltajām robežām. Lai apmierinātu prasības pēc latviskiem izteiksmes līdzekļiem, dažādos arodos un valsts dzīves nozarēs nodibinājās sevišķas komisijas, noturēja sēdes. Bet ik uz soļa bija šai darbā sajūtams latviešu valodnieku speciālistu trūkums. Mīlenbahs nepārcieta grūtos kara un bēgļu gadus. Citi mūsu ievērojamie valodnieki bija palikuši aiz Latvijas robežām. Kad 5. jūnijā Rīgā ieradās profesors Endzelīns un docents Plāķis, modās sajūta ne tikai augstskolas aprindās, ka nu tiks apmierināta viena no visnopietnākajām vajadzībām Latvijas valsts dzīvē” (Teodors 1920:557).

1920. gada 5. jūnijā Endzelīns (1873–1961), no Krievijas mājā braucot, Rēzeknē nopērk “Ilustreto Schurnalu”, kura pirmais numurs datēts ar 1920. gada maiju [šādi rakstīts žurnāla nosaukums saglabāts līdz 1920. gada 6. nr., bet 7./8. nr. nosaukums rakstīts bez garumzīmēm – “Ilustretais žurnals”]. Endzelīns ir nepatīkami pārsteigts par žurnāla ortogrāfiju. Žurnāla teksts rakstīts galvenokārt ar latīņu burtiem (atstāts dubultais *w, ee*), bet pareizrakstībā saglabātas vecās ortogrāfijas tradīcijas patskaņu garuma apzīmēšanā, lietoti čupu burti, netiek šķirts *s* no *z, ž* no *š, z* no *c*, piem., *gruhtā senatne wareja isaudsinat [...] latweeschu tautu, kuŗu newareja isnihzinat diwas pasaules armijas, kas wairak kà tschetrus gadus mihdija un postija latwju semi (Ilustrets Schurnals, Nr. 1, 1920).*

Viens no pirmajiem Endzelīna rakstiem pēc atgriešanās Latvijā ir “Par *s* un *z* jaunajā rakstībā” (Endzelīns 1920a). Te viņš izskaidro *s* un *z* lietošanas atšķirības vecajā un jaunajā ortogrāfijā. Endzelīns rāda līdzskaņu lietojumu jaunajā ortogrāfijā nenoteiksmes galotnes *-t* un divdabja *-dams* priekšā, kā arī verbu tagadnes *sto*-celmu pareizrakstību, piem., *lūstu*, un atvasināto substantīvu

rakstību, piem., *lūšana, nešana*, ko vēlāk, 1921. gadā, kopā ar P. Šmitu apraksta rokasgrāmatā “Izrunas un rakstības vadonis” (Endzelīns, Šmits 1921).

J. Lauva rakstā “Jaunākais kropļojums mūsu rakstībā” (Lauva 1920b) aizrāda, ka mūsu iestādes rakstos nešķir *z* un *s*, *ž* un *š* un ka mūsu valodnieki vienaldzīgi uz to nolūkojoties. Un turpat tālāk tajā pašā lappusē “Latvijas Sargā” ir Endzelīna “Piezīme Lauvas kga rakstam “Jaunākais kropļojums mūsu rakstībā”” (Endzelīns 1920b). Endzelīns iebilst, ka valodnieki būtu vienaldzīgi un apraksta savu ierašanos Latvijā un “Ilustrētā Žurnāla” rakstu kultūru:

“Tā vien likās, ka to sarakstījuši kādi igauņi vai sakši, kas vismaz vārda sākumā nespēj izšķirt *s* no *z*. Bet, Rīgā nokļuvušam, bija jāspriež, ka tādu igauņu vai sakšu te Latvijā laikam ļoti daudz; netiku lasījis par “Ilustrēto šurnālu” nevienu pašu atsauksmi, kas protestētu pret viņa rakstību, un to pašu rakstību te sastapu arī citur, piem., Rīgas ielu nosaukumos. Lai nu vēl privātļaudis, kā “Ilustrētā šurnāla” izdevēji raksta, kā tie māk, bet par Rīgas pilsētas valdi gan nodomāju savā prātā, ka tai būtu jāprot pareizi latviski rakstīt, un tāpēc jau taisījos kā Rīgas pilsonis kādā avīzē protestēt pret to, ka, piem., *Zirgu* ielu raksta sākumā ar to pašu *S* burtu kā, piem., *Suvorova* ielu, pie kam šajā gadījumā nevarēja pat atvainoties ar burtu trūkumu. Bet tad pie manis griezās Bleses kgs, kam pilsētas valde bija lūgusi, lai tas redīgē latviešu vārdus ielām, un viņam es tad ieteicu vajadzīgā vietā teikt nopietnu vārdu par šo lietu. Drīz pēc tam dabūju redzēt, ka, piem., iepriekšējā “Sirgu” iela nu laimīgi saucas atkal par *Zirgu* ielu; bet pilsētas valdei nu nāktos no savas kabatas segt liekos izdevumus par divreizēju ielu vārdu krāsošanu” (Endzelīns 1920b).

1920. gada 14. novembrī ir notikusi kāda sabiedrības organizēta ortogrāfijas sapulce, uz kuru daudzi bija ieradušies pēc pašu vēlēšanās. Tur nejauši piedalījies arī prof. Pēteris Šmits (1869–1938). Šīs sapulces kontekstā viņš tajā pašā dienā nosūta vēstuli izglītības ministram, un tā saglabājusies Latvijas Valsts vēstures arhīvā. P. Šmits raksta: “Es šaubos, vai puse no sēdes luocekļiem bija ar vidēju izglītību. Es nedzirdēju nekādu aizrādījumu ne nuo spiestuvju īpašnieku, ne arī nuo burtu lējēju puses. Neviens skuoluotājs nedeva nekādu lietišķu aizrādījumu nuo pedagoģikas vieduokļa. Jautājumi par fonētiku un zinātnisku rakstību debatēs spēlēja tikai blakus lomu, juo visas sarunas griezās ap ieradumu un visādiem individuāliem jauninājumiem ... valuodnieku līdzdalība bija gandrīz paralizēta. Valuodnieki nebija sasaukti uz iepriekšēju aprunāšanuos un vienuošanos. Mēs še nezinām ne Lautenbacha kunga, ne Kauliņa k. duomu. Pie balsuošanas tika vēl piebilsts, ka man, Felsberga k. un Endzelīna k. nevajadzētu ņemt dalības. Bleses kungs izteicās tik divduomīgi, ka es nesapruotu, vai viņš aizstāv *ee* un *o* jeb *ie* un *uo*. .. Visu tuo ievēruojot, es netuŗu ortografijas jautājumu par nuobalsuotu ..” (Šmidts 1920b).

1920. gada rudenī pie Izglītības ministrijas tika izveidota Latvijas Zinātņu komiteja. Jānis Stradiņš šajā sakarā raksta: “Izglītības ministrijas sarakstos

norādīts, ka 1920. gada 1. oktobrī darbā stājies Zinātņu komitejas prezidents J. Endzelīns, sekretārs E. Lejnieks”, ko Ministru kabinets apstiprina 1921. gada 1. oktobrī (Stradiņš 1998: 101). Komiteja ar skolotāju, rakstnieku un grāmatizdevēju līdzdalību pārspriež jau pirms kara pieņemtos ortogrāfijas likumus, par ko ziņo Endzelīns rakstā “Zinātņu komitejas lēmumi par ortogrāfiju” (Endzelīns 1920c). 1920. gada novembra Ortogrāfijas komisijas gala lēmumā jaunums ir divskaņa *o* apzīmēšana ar vienu burtu, nevis *uo*, kur Endzelīns piekāpjas rakstnieku, skolotāju un grāmatizdevēju pārstāvjiem. Toties zinātnieki nepiekāpjas citos jautājumos un neatstāj divskaņa *ie* apzīmēšanā vecās ortogrāfijas *ee*, jo vecās paaudzes vietā stāsies jaunā paaudze, kam būs parasts *ie* divskaņa apzīmēšanai. Plašāka diskusija bijusi par vienādu garumzīmju lietošanu vārdu saknēs, galotnēs un piedēkļos. Zinātnieki neatbalsta tos, kas gribēja paturēt līdzšinējo paražu patskaņu garuma apzīmēšanā, jo vecajā ortogrāfijā nav konsekventi lietoti garuma apzīmējumi pat saknes zilbēs, piem., *Cehsis* un *Rīga*, kā arī tāpēc, ka izlokšņu izruna atšķiras no rakstu valodas, bet “mums taču jācenšas runāt īstā rakstu valodā un tāpēc jāpārzina piedēkļu patskaņu garums un īsums” (Endzelīns 1920c). Par šiem Zinātņu komitejas lēmumiem Endzelīns informē Valsts kanceleju 1920. gada 18. novembrī (Endzelīns 1920d).

Pēc Endzelīna publikācijām lielākajos laikrakstos diskusija par jauno ortogrāfiju turpinās arī 1920. gada decembrī. Jaunajai ortogrāfijai pretoties J. Dravnieks, skatuves mākslas pedagogs Zeltmatis (1868–1961) u.c. J. Dravnieks uzskata, ka garumzīmes ir “lieli raibinājumi”, bet ortogrāfijas komisija “liek priekšā pat *Rīgu* un *Liepaju* rakstīt ar gaŗuma zīmi.” Dravnieks, atzīstot latīņu burtus rakstībā, cenšas pierādīt, ka garumzīmes jāliek tāpat kā vecajā ortogrāfijā, tikai atmetot *h*, kuru vietā jāliek gulus švīka un pusjumtiņš, piebilstot, ka valodnieki vien neveidojot valodu (Dravnieks 1920b). Savus priekšlikumus ortogrāfijā J. Dravnieks sūta valdībai 1920. gada 8. decembrī, rosinot ortogrāfijas reformas jautājumus izšķirt Satversmes sapulcei (Dravnieks 1920c). J. Dravnieku atbalsta skolotājs K. Reiss (1882–?), domādams, ka garumzīmes īstam latvietim nav vajadzīgas, jo viņš tik un tā lasīs pareizi, garumzīmes būtu jāliek tikai tur, kur jāšķir vārda formas, piem., *balta roze* un *baltā roze* (Reiss 1920). Zeltmatis ir pārliecināts, ka jālieto intonāciju zīmes, lai šķirtu vārdu nozīmes, piem., *zīle* ‘putns’ un ‘ozola auglis’ (Zeltmatis 1920). Diskusijā iesaistās arī docents Ernests Blese (1892–1964), kas aizstāv jauno rakstību ar domu, ka tā ir jāizstrādā valodniekiem, noraidot J. Dravnieka u.c. ortogrāfijas pretinieku izteikumus. Mēs taču “gribam būt par pilntiesīgu tautu citu starpā .. nākotne pieder jaunajai paaudzei, jauniem centieniem” (Blese 1920). Pret E. Blesi vēršas “vienkāršs latviešu cilvēks” P. Juraševišķis, kam gribētos “pareizi latviski pašam rakstīt un lai pareizi rakstītu visi tie, kam pareizi latviski jāraksta”. Viņš aizstāv J. Dravnieku un visus nevalodniekus, ku-

rus savulaik ir aicinājis talkā un viņu domas gribējis zināt K. Mīlenbahs un J. Endzelīns. Savu piezīmi Juraševišķis nobeidz ar atziņu: “Nevis docenta diploms piedod cilvēka sabiedriskai vērtībai smagumu, bet vienīgi padarītais darbs” (Juraševišķis 1920).

Sabiedrībā nav vienprātības par jauno ortogrāfiju, bet valodnieki ir pārliecināti par ortogrāfijas likumu pareizību, un Latvijas valstī tiek dots rīkojums par ortogrāfijas reformu 1920. gada 30. decembrī (Rīkojums 1920 – skat. 2. att.).

Rīkojums par ortogrāfijas reformu.

1. Ne vēlāk kā 1921. gada 1. jūlijā visās valdības un komunālās iestādēs un skolās gotu burtu vietā jāievie latīņu burti.

2. Gotu burtu *w, f, ſ, z*, *ſch, ſch, ſch* vietā jālieto *v, s, z, c, š, ž, č, dz, dž*.

3. Mikstinātie *l, r, n, k* — jāraksta *l, r, n, k, ž, š*.

4. Svešvārdos jāizšķir *h* (piem. Hamburga) no *ch* (piem. Čarkava).

5. Saliktā patskaņa „ee” vietā jāraksta „ie”.

6. Patskaņu garumu apzīmēšanai vārdu saknēs, piedēkļos un galotnēs jālieto horizontāla svītriņa (—), pie kam jāapzīmē garums visiem garajiem izrunājamiem patskaņiem un ne tikai dažiem.

Rīgā, 1920. g. 30. decembrī.

Ministru prezidents Ulmanis.

Izglītības ministrs J. Plāķis.

2. attēls. 1920. gada 30. decembra “Rīkojums par ortogrāfijas reformu” (Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1921, Nr. 2, 218.)

Šo rīkojumu turpmāk mēdz saukt arī par Plāča ortogrāfiju, jo to parakstījis valodnieks Juris Plāķis (1869–1942), kas no 1920. gada 19. jūnija līdz 1921. gada 26. aprīlim ir izglītības ministrs.

Stāvoklis pēc otrā ortogrāfijas rīkojuma

Vecās ortogrāfijas atbalstītāji nerimstas arī pēc rīkojuma izsludināšanas. Joprojām tie paši vecie iebildumi pret garuma apzīmēšanu, piem., Zeltmatim. Viņš raksta arī par *ch* un *h* nošķiršanas grūtībām (Zeltmatis 1921a, 1921b).

Kāds ar pseidonīmu *-a-* parakstījies latvietis domā, ka krieviem labāka ortogrāfija, jo rakstot nav jāatceļ roka garumzīmju un punkta likšanai uz *i* (*-a-* 1921). Aktīvi *h* un *ch* šķiršanu aizstāv J. Plāķis rakstos “Par Zeltmaša “Piezīmes pie oficiālās ortografijas” un “Piezīmes pie Zeltmaša raksta “Oficiālās ortografijas lietā”” (Plāķis 1921a, 1921b), norādot, ka *h* rakstos lieto “dvēsmas skaņas” apzīmēšanai, bet ar *ch* apzīmē “augšleju skaņu”. Apsesdēls [Apsītis Augusts] (1880–1932) raksta vairākas atklātas vēstules, lai noskaidrotu, kā izrunā vārdu izskaņas, – ar īsu vai garu patskani *-iba, -at, -et, -it, -āšana, cilvēks* vai *cilvēks, ūdens* vai *ūdenc, ēdejs* vai *ēdējs*, kad lieto *ēdajs*. Apsesdēls ir pret garumu apzīmēšanu, pret Plāča ortogrāfiju (Apsesdēls 1921a, 1921b, 1921c).

P. Šmits mēģina sakarsušos prātus nomierināt, atgādinādams, ka ortogrāfiju mainījušas arī citas tautas – angļi, franči un krievi, ka jautājums nav vienkāršs, jo paši lietpratēji ne katreiz var vienoties. “Bet jautājumus izšķir zinātnieki, ne arodnieku biedrības. Tauta nevar nobalsot zinātnes jautājumus” (Šmits 1921). 1920. gadā jau iznākusi P. Šmita grāmatiņa “Valodas kļūdas un grūtumi”, lai gādātu “par valodas vienību mūsu rakstus” (Šmits 1920: 4).

Kārlis Dziļleja uzskata, ka līdz 1921. gada 1. jūlijam, kā noteikts J. Plāķa rīkojumā, jaunā ortogrāfija dzīvē nav ievadama, jo “valsts un komunalās iestādēs visi papīri un grāmatas drukātas gotu burtiem, skolās lieto grāmatas ar gotu burtiem, rakstāmās mašīnas ar citādu alfabētu nekā to rīkojums prasa utt. Ja pieņemamam, ka visi ierēdņi līdz 1. jūlijam arī iemācītos Plāķa ortogrāfiju un tajā tiešām sāktu rakstīt (drīzāk gan ticams, ka katrs sāks rakstīt 10 ortografijās!), tad – ko darīt ar iestāžu nedzīvo inventāru? Vai 1. jūlijā izmest laukā un palikt bez grāmatām, jo grāmatu latīņu šifrā nav daudz? Un vai pēc 1. jūlija grāmatas vairs nedrukāt, jo tipografijās latīņu burtu vēl nebūs pietiekoši daudz?” K. Dziļleja ir pret visu gari izrunājumu patskaņu apzīmējumu ar horizontālu svītriņu, jo “mums ir dažādi dialekti, kur vienā dialektā patskanis īss, tur otrā garš.” Viņš domā, ka gaidāmā “rokas grāmata” te nelīdzēs, jo daudzi nav studējuši valodniecību, jaunā ortogrāfija nav piemērota praktiskās dzīves vajadzībām (Dziļleja 1921). Viņam pievienojas Līgotņu Jēkabs (1874–1942), kas uzskata, ka jauno ortogrāfiju lai lieto “speciālisti valodnieki savās šaurās sapulcēs” (Līgotnis 1921).

Zinātnieki ir izstrādājuši sīkākus norādījumus jaunās ortogrāfijas lietošanā, tas ir J. Endzelīna un P. Šmita darbs – “Izrunas un rakstības vadonis” (Endzelīns, Šmits 1921), tā iznākusi no 1921. līdz 1930. gadam 8 izdevumos (7. izdevums nav konstatēts), ko Izglītības ministrija adresē visām Latvijas skolām ar speciālu rīkojumu.

1921. gada 29. augusta rīkojumā nr. 2146 “Rīkojums visām skolu valdēm un skolu priekšniekiem” (Rīkojums 1921) teikts, ka galvenie ortogrāfijas noteikumi atrodami profesora Endzelīna un profesora P. Šmita sastādītā un Izglītības ministrijas izdotā grāmatiņā “Izrunas un rakstības vadonis” (skat. 3. att.).

Rīkojums visām skolu valdēm un skolu priekšniekiem.

Ar tekošo 1921./1922. mācības gadu visās skolās ievadama Zinātnu komitejas pieņemtā ortogrāfija, kuŗas galvenie noteikumi atrodami prof. Endzelīna un prof. P. Šmita sastādītā un Izglītības ministrijas izdotā grāmatiņā: „Izrunas un rakstības vadonis“, no kuŗas viens eksemplars tiek piesūtīts ikvienai skolai. Izglītības ministris A. D a u g e.

1921. g. 29. augustā. Skolu departamenta direktors L. A u s ē j s.
N° 2146.

3. attēls. 1921. gada 29. augusta “Rīkojums visām skolu valdēm un skolu priekšniekiem” (Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1921/II, 1004.)

Brīvā, demokrātiskā valstī, kur sabiedrība pati grib piedalīties savas valsts dzīvē, kur ir vārda brīvība, tiek rakstītas arī sūdzības valdībai. Tā Latvijas kultūras veicināšanas biedrība ar 118 pagastu nodaļu parakstiem un ar 201 skolas atbalstu raksta Ministru kabinetam iebildumus pret jauno ortogrāfiju, jo pat paši valodnieki nav savā starpā vienojušies par dažādu veidu garumu apzīmēšanu, jaunā ortogrāfija ir neiemācāma skolās un nav lietojama tautas masās, tāpēc tā būtu jādibina uz līdzšinējās ortogrāfijas un ieviešama pakāpeniski, grūtības ir tipogrāfijām, par valodas jautājumu izšķiršanu talkā jāaicina arī rakstnieku, izdevēju un skolotāju pārstāvji (Ministru kabinetam 1922).

Arī atsevišķi cilvēki, piemēram, skolotājs, Meņģeles pagasta sekretārs R. Neimanis (1890–?) 1921. gada 25. novembrī, būdams izmisis par jauno ortogrāfiju un domādams, ka tā ir valsts slimības pazīme, sūta vēstuli izglītības ministram: “..sakarā ar jaunās pareizrakstības eevēšanu: nerakstam vairs sen novecojušos pagarinājuma apzīmējumu h, bet tā vietā vīrs zināma skaņas apzīmējuma velkam strīpiņu. Un velkam ne tikai h veetā, bet arī pusjumtiņa un jumtiņa veetā un vēl pat tur, kur līdz šim vilkti domat nedomajām. Lai paraugamees tikai uz panākumeem, cik mirdzoši raibi tee: *arī, priekšsēdētājs, piedalījās, pēdējās, vajadzīgās, atvēlētiās, līdzšinējās, grūtājās, pārējā, aprēķināts, toreizējs* u.t.t. (Vārdu rakstība ņemta no “Valdības Vēstneša”.) Šee panākumi apzīlbina acis un apmulsina prātu – tu, cilvēks, kas skaitītees par lasit un rakstīt mācētāju, par tādu vairs nevari būt.” Un viņš ierosina saglabāt garuma svītrojumu tikai vārdu saknēs un galotnēs, atteikties no *ie*, atstāt *ee*, jo “teekšanās *ee* veetā pēc *ie* ir tikpat veltīga, cik veltīga teeksme mācīt latveetim viņa valodā vajadzīgus garinājumus” (Neimanis 1921).

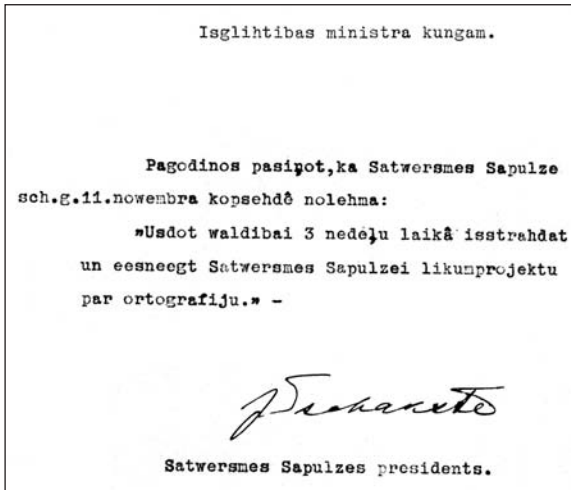
Laikrakstā “Jaunākās Ziņas” J. Dravnieks vērsās pret jauno ortogrāfiju ar zīmīgu raksta nosaukumu “Pareizrakstības sabrukums”. Viņš raksta, ka pret jauno ortogrāfiju ir mūsu laikraksti “Valdības Vēstnesis”, “Latvis”, “Zemkopis” u.c. “Tātad gandrīz visa mūsu intelīgence – skolotāji, redaktori, rakstnieki, dzejnieki u.c. ir neprašas, nejēgas pareizrakstības lietā; vienīgi Endzeliņš un Šmits zin, kas mums šinī ziņā vajadzīgs. .. Pamatskolu skolotājiem šinī ziņā stāvoklis grūtāks, un tie neatstāj vis mierīgām asinīm svarīgā jautājuma izšķiršanu zinātņu komitejai; viņi grib paši spriest līdz, tādēļ ka taisni pie viņiem atrodas smaguma punkts, jauno rakstību ievēdot dzīvē. Nav tas viegls uzdevums. Pie manis nākuši skolotāji, veci pedagogi, lūgdami, lai es uzliktu viņu grāmatās garuma zīmes, jo viņi nezina, kur tās liekamas. Zināms, ar laiku viņi arī to izmācīsies, bet kamdēļ šī pārmācīšanās vajadzīga, tas ir dažu valodnieku noslēpums.” Un Dravnieks vērsās pret *ee* aizstāšanu ar *ie*, jo tā precīzi nepazīmējot šo skaņu, pret daudzajām garumzīmēm, kas visas apzīmējamās ar vienu zīmi, neatkarīgi no tā, vai tās izrunā stiepti, laužti vai grūsti, un viņš iesaka atstāt, kā senāk rakstījām. J. Dravnieks pamanījis, ka “Izrunas un rakstības vadonī” patskaņu garuma apzīmējumus attiecina tikai uz latviešu vārdiem, bet kā tad ar svešvārdiem, kā

nošķirt, kad vārds ir pašu, kad svešvārds. Dravnieks norāda uz skolas grāmatām, “kuras pa lielai daļai iespīestas ne tādā rakstībā, kādu ministrs pavēl iespīest.” Un J. Dravnieks domā, ka pareizrakstības likums atliekams uz vienu gadu un būtu jāizšķir Satversmes sapulcē (Dravnieks 1921).

Juris Plāķis 1921. gada oktobrī analizē vidusskolēnu rakstu darbu kvalitāti pavasara eksāmenes: “Rakstu darbu ortogrāfijā sastopamas vislielākās jukas. Ne vien katra skola lieto savu ortogrāfiju, bet arī vienā un tajā pašā skolā sastopamas divējādas un trejējādas rakstības. Visjaunāko ortogrāfiju ar visu gaŗumu apzīmēšanu ir lietojušas tikai divi skolas, veco turpretī pilnīgi – ne viena. Tikai daži darbi dažādās skolās rakstīti gotu burtiem un ar *h* gaŗuma zīmi. Visvairāk lietota ir vidēji jaunā ortogrāfija ar gaŗuma apzīmēšanu vārdu saknēs un daŗu formu galotnēs; bet te nu sastopams vislielākais jucekļis.” Jucekli radījis dažādu gaŗumzīmju lietojums – gulus svītriņa, gravis vai vispār neapzīmē gaŗumu, netiek šķirts *s* un *z*, *ie* un *ee* lietoti juku jukām, rakstīts gan *w*, gan *v*, daudzi skolotāji nav labojuši rakstības kļūdas (Plāķis 1921c).

Trešā ortogrāfijas likuma sagatavošana un publicēšana

Kaut arī izglītības ministrs izdevis rīkojumu par jaunās ortogrāfijas ieviešanu, tomēr reāli dzīvē tika lietotas dažādas ortogrāfijas un sabiedrībā vēl nav paspējusi jauno ortogrāfiju apgūt un tīri tehniski ieviest. Un Satversmes sapulces prezidents Jānis Čakste (1859–1927) 1921. gada 15. novembrī uzdod Izglītības ministrijai sagatavot trīs nedēļu laikā likumprojektu par ortogrāfiju (Čakste 1921 – skat. 4. att.).

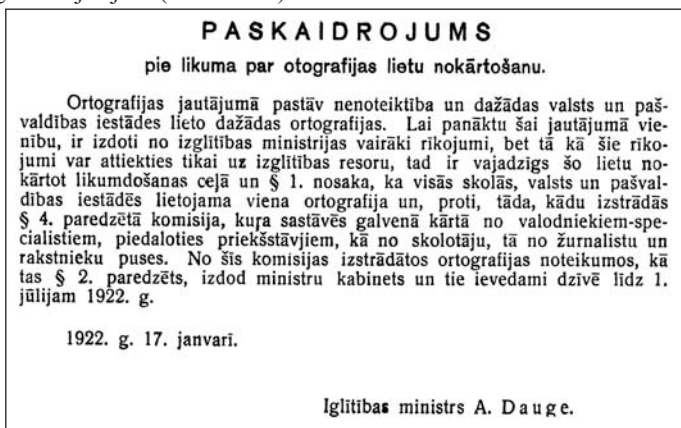

4. attēls. Satversmes sapulces prezidenta Jāņa Čakstes paziņojums izglītības ministram (LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 1. lp.)

Jaunās ortogrāfijas ieviešanā situācija tiešām smaga, arī J. Čakstes rīkojuma rakstībā redzamas jukas.

J. Lauva, kas tolaik strādā Tieslietu ministrijas Kodifikācijas departamentā, starp daudziem ieteikumiem 1921. gada 28. novembrī izsakās, ka rakstība ir “tīri zinātnisks jautājums. Tādēļ arī izšķirt rakstības jautājumu piekrīt tīri zinātniskai iestādei – Zinātņu komitejai, kuras locekļi speciālisti valodnieki.” Rakstības likumam steidzama vajadzība, jo dažādās valsts iestādēs ir nepieciešama vienota rakstība, un viņš norāda uz konkrētām rakstības grūtībām (Lauva 1921).

Izglītības ministrs Aleksandrs Dauge (1868–1937) raksta paskaidrojumu (Dauge 1922), ierosinot – pagarināt jaunās ortogrāfijas ieviešanas laiku līdz 1922. gada 1. jūlijam (skat. 5.att.).

5. attēls. Izglītības ministra Aleksandra Dauges 1922. gada 17. janvāra “Paskaidrojums pie likuma par ortogrāfijas lietu nokārtošanu” (LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 11. lp.)

Tajā pašā dienā, 1922. gada 17. janvārī, ministru prezidents Zigfrīds Meierovics un A. Dauge raksta likumu par Latvijas ortogrāfijas nokārtošanu, kas Izglītības ministrijā reģistrēts 1922. gada 13. februārī ar Nr. 4941 (Likums 1922a – skat. 6. att.).

Likums par ortogrāfijas jautājuma nokārtošanu pieņemts Latvijas Satversmes sapulcē 1922. gada 24. maijā, to parakstījis Satversmes sapulces prezidents J. Čakste. Tajā noteikts, ka visās skolās, valsts un pašvaldības iestādēs lietojama viena latviešu ortogrāfija un ka to nosaka Ortogrāfijas komisija, kurā ietilpst izglītības ministrs, 6 izglītības ministra uzaicināti speciālisti valodnieki, 1 augstskolas priekšstāvis, 1 vidusskolu skolotāju biedrības priekšstāvis, 2 pamatskolu skolotāju priekšstāvji, no kuriem viens – Rīgas latviešu skolotāju savienības priekšstāvis, 2 rakstnieku un žurnālistu aroda biedrības priekšstāvis

un 1 grāmatu rūpnieku biedrības priekštāvja un 1 korektora no grāmatu rūpnieku biedrības. Viņu lēmumus apstiprina Ministru kabinets un noteic laiku, kad lēmumi stājas spēkā. (Likums 1922b).

Likums

par Latviešu ortografijas jautājuma nokārtošanu

1. Visās skolās, valsts un pašvaldības iestādēs lietojama viena latviešu ortografija.
Piezīme. Šis likums neattiecas uz latgaliešu izloksnē lietojamo ortografiju.

2. 1. p. minētās iestādēs lietojamās ortografijas noteikumus izdod ministru kabinets.

3. Ortografijas izstrādāšanai pie izglītības ministrijas nodibinama īpaša komisija no: izglītības ministra, 6 izglītības ministrijas uzaicinātiem specialistiem-valodniekiem, 1 augstskolas deleģēta priekštāvja, 1 vidusskolu skolotāju biedrības priekštāvja, 2 pamatskolu skolotāju priekštāvjiem, no kuriem viens — Rīgas latviešu skolotāju savienības priekštāvis un viens — Latvijas skolotāju savienības priekštāvis, 2 rakstnieku un žurnalistu arodu biedrības priekštāvjiem.

4. Noteikumi par ortografiju izstrādājami un izvedami dzīvē ne vēlāk par 1. jūliju 1922. g.

1922. g. 17. janvārī.

Ministru prezidents **Z. meierovics.**

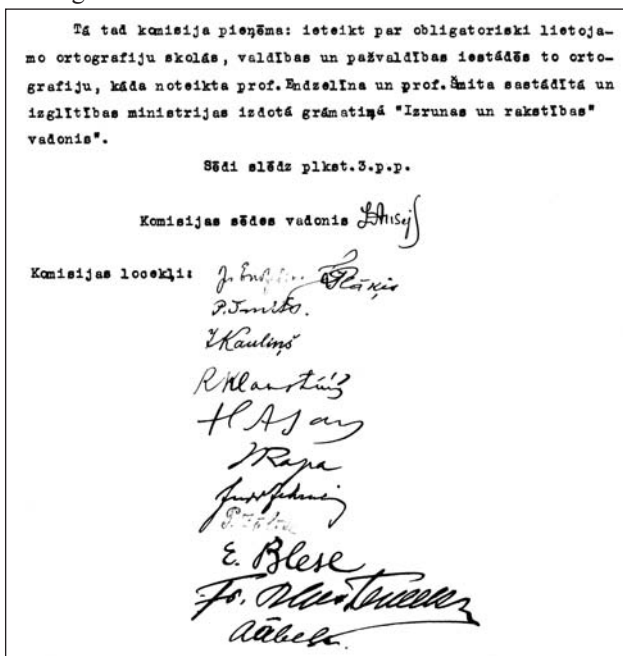
Izglītības ministrs **A. Daugē.**

6. attēls. 1922. gada 17. janvāra “Likums par Latviešu ortografijas jautājuma nokārtošanu” (LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 11. lp.)

Latvijas Valsts vēstures arhīvā rodami dokumenti, kas liecina, ka Ortogrāfijas komisija tikusi izveidota un sasaukta uz apspriedi 1922. gada 16. jūnijā. Sēdē piedalījušies: izglītības ministra vietā skolu departamenta direktors Longins Ausējs, Izglītības ministrijas uzaicinātie 6 speciālisti – valodnieki prof. Jānis Endzelīns, prof. Pēteris Šmits, prof. Juris Plāķis, doc. Jānis Kauliņš, doc. Ernests Blese, Anna Ābele, Latvijas Universitātes pārstāvis prof. Pēteris Zālīte, vidusskolu skolotāju biedrības pārstāvis Roberts Klaustiņš, Rīgas latviešu skolotāju savienības pārstāvis Indriķis Cīrulis, rakstnieku un žurnālistu aroda biedrības pārstāvis Hermanis Asars, latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrības pārstāvis Jānis Rapa un grāmatrūpniecības aronnieciskās savienības pārstāvis korektors Fridrihs Plosteniķis.

Sēdi vada L. Ausējs, un nepilnu trīs stundu laikā ortogrāfijas komisija, uzklauzījusi arī skolotāju apliecinājumu, ka bērni jauno ortogrāfiju viegli piesavinās, un izskatījusi vēlreiz cauri pa paragrāfiem J. Endzelīna un P. Šmita “Izrunas un rakstības vadoni” pieņem lēmumu “ieteikt par obligatoriski

lietojamo ortogrāfiju skolās, valdības un pašvaldības iestādēs to ortogrāfiju, kāda noteikta prof. Endzelīna un prof. Šmita sastādītā un izglītības ministrijas izdotā grāmatiņā "Izrunas un rakstības vadonis" (Ortogrāfijas komisija 1922 – sk. 7. att.), t.i., to pašu ortogrāfiju, kas jau ieviesta ar 1920. gada 30. decembra rīkojumu. Izglītības ministrija lūdz ieviest šo ortogrāfiju obligātā lietošanā no 1922. gada 1. augusta.

7. attēls. Ortogrāfijas komisijas 1922. gada 16. jūnija sēdes protokola fragments (LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 26., 27. lp.)

Top atkārtots rīkojums 1922. gada 18. jūlijā ar ministru prezidenta Z. Meierovica un izglītības ministra A. Dauges parakstiem (Noteikumi 1922). Noteikumi par latviešu ortogrāfiju balstīti uz 1922. gada 24. maija likuma par ortogrāfijas jautājuma nokārtošanu, ka jaunā ortogrāfija ieviešama ar 1922. gada 1. augustu skolās, bet ar 1923. gada 1. janvāri valsts un pašvaldības iestādēs (skat. 8. att.).

Noteikumi par latviešu ortogrāfiju

1. Pamatojoties uz 1922. g. 24. maija likuma par ortogrāfijas jautājuma nokārtošanu, ortogrāfijas komisija pie Izglītības ministrijas noteikusi sekošu latviešu ortogrāfiju, kuŗa lietojama visās skolās, valsts un pašvaldības iestādēs;

- a) gotu burtu vietā jāievēd latīņu burti;
- b) gotu burtu w, f, ſ, 3, ſch, ſch, tſch, ds, dsch, vietā jālieto v, s, z, c, š, ž, č, dz, dž;
- c) mikstinātie l, r, n, k, g — jāraksta l, r, ņ, ķ, ģ;
- d) svešvārdos jāizšķir h (piem. Hamburga) no ch piem. Čaŗkava);
- e) saliktā patskaņa „ee“ vietā jāraksta „ie“;
- f) patskaņu garumu apzīmēšanai vārdu saknēs, piedēkļos un galtnēs jālieto horizontāla svītriņa (—), pie kam jāapzīmē garums visiem garī izrunājamiem patskaņiem un ne tikai dažiem.

2. Pārveidotā ortogrāfija obligatoriski ievēdama visās skolās sākot ar 1922. g. 1. augustu, bet valsts un pašvaldības iestādēs sākot ar 1923. g. 1. janvāri.

Rīgā, 1922. g. 18. jūlijā.
(V. V. № 157.)

Ministru prezidents Z. Meierovics.
Izglītības ministris A. Daugē.

8. attēls. 1922. gada 18. jūlija “Noteikumi par latviešu ortogrāfiju” (Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1922/II, 672.)

Jaunā ortogrāfija tika valstiski nostiprināta Latvijas Republikas valstsvīru un latviešu zinātnieku stingrās pārliecības dēļ par tās piemērotību latviešu valodai. Jauno ortogrāfiju mācās skolās, tā jaunā paaudze tiek pieradināta pie raksta ar latīņu burtiem. “Mācību grāmatu izdošanai, pēc kurām sakarā ar visas izglītības sistēmas reorganizāciju pieprasījums bija milzīgs, grāmatnieki steidzās iegādāties latīņu burtu garnitūras. Viņiem bija ekonomiski izdevīgi tās lietot arī pārējo grāmatu iespiešanai. No 1923. gada latīņu burti arvien vairāk kļuva par noteicošajām rakstu zīmēm visā latviešu grāmatu un grāmatu formāta žurnālu bagātīgajā ražā. Avīžu iespiešanai joprojām lielā mērā tika izmantotas pirmskara tipogrāfiju iekārtas, un to vairākums turpināja lietot fraktūru” (Greitjāne 1993: 60). Turpmākajos gados valodnieki J. Endzelīna vadībā, aktīvi piedaloties inteliģencei, precizē patskaņu garuma apzīmēšanu vārdu piedēkļos, diskutē par svešvārdu rakstību, uzvārdu atveidi, atsevišķu vārdu pareizrakstību, tiek izdotas pareizrakstības vārdnīcas un pareizrakstības rokasgrāmatas. Tomēr daļa sabiedrības nevar pierast pie jaunās ortogrāfijas, turpina noliegt atsevišķus pareizrakstības jautājumus, sūdzas par ortogrāfiju valdībai un publicē noliedzošus rakstus presē, un 1937. gadā valsts līmenī vēlreiz tiek organizēta ortogrāfijas jautājumu apspriešana.

Avoti un literatūra

Nepublicētie

LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs

- Čakste, Jānis. 1921. Izglītības ministra kungam. Latvijas Satversmes Sapulce 1921. gada 15. novembrī. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 1. lp.
- Dauge, Aleksandrs. 1922. Paskaidrojums pie likuma par ortogrāfijas lietu nokārtošanu. 1922. gada 17. janvārī. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 11. lp.
- Dravnieks, Jēkabs. 1920c. Vēstule valdībai. 1920. gada 8. decembrī. LVVA, 1533. f., 1. apr., 406. lieta, 66. lp.
- Endzelīns, Jānis. 1920d. Valsts kancelejai. 1920. gada 18. novembrī. LVVA, 1533. f., 1. apr., 406. lieta, 69., 70. lp.
- Ministru kabinetam. 1922. Ministru kabinetam iebildumi.. Latviešu kultūras veicināšanas biedrība. 1922. gada 13. februārī. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 52., 53. lp.
- Lauva, Jānis. 1921. Izglītības ministra kungam. Priekšlikums rakstības likumprojekta izstrādāšanas lietā 1921. gada 28. nov. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 39.–41. lp.
- Likums 1922a. Likums par latviešu ortogrāfijas jautājuma nokārtošanu 1922. gada 17. janv. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 11. lp. (ar redakcionāliem labojumiem – Likums 1922b).
- Neimanis, R. 1921. Augsti godātam izglītības ministra kungam. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 38. lp.
- Ortogrāfijas komisija 1922. Ortogrāfijas komisijas 1922. gada 16. jūnija sēdes protokols. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 26., 27. lp.
- Šmidts, Pēteris. 1920b. Aizrūna ortogrāfijas lietā 1920. gada 14. nov. LVVA, 1632. f., 2. apr., 795. lieta, 54. lp.

Publicētie

- Likums 1922b. Latvijas Satversmes Sapulces 1922. gada 24. maija kopsēdē pieņemtais Likums par ortogrāfijas jautājuma nokārtošanu. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 121 (arī *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1922/II, 696.)
- Noteikumi 1922. Noteikumi par latviešu ortogrāfiju. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 157. 19. jūl. (arī *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1922/II, 672.)
- Par latviešu 1919. Par latviešu valodas rakstību skolās. *Latvijas Zocialistiskās Padomju Valdības Ziņotājs*, Nr. 25, 21. martā.
- Rīkojums 1920. Rīkojums par ortogrāfijas reformu 1920. gada 30. dec. *Latvijas Pagaidu Valdības Likumu un rīkojumu krājums*, Nr. 5, 55.
- Rīkojums 1921. Rīkojums visām skolu valdēm un skolu priekšniekiem 1921. gada 29. aug. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1921/II, 1004.
- a–. 1921. Piezīmes pie oficiālās ortogrāfijas. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 8, 12. janv.
- Apsēdēls [Apsītis Augusts]. 1921a. Atklāta vēstule “L.V. redakcijai.” *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 48, 1. martā.

- Apsesdēls [Apsītis Augusts]. 1921b. Valoda un rakstība. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 52, 5. martā.
- Apsesdēls [Apsītis Augusts]. 1921c. Vēstule atklātībai. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 56, 10. martā.
- Blese, Ernests. 1920. Dažas piezīmes pie mūsu pareizrakstības jautājuma. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 130, 17. dec.
- Dravnieks, Jēkabs. 1920a. Valodniecības druskas. 5. Mahtem vai mahtēm. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 63, 17. martā.
- Dravnieks, Jēkabs. 1920b. Pareizrakstības reformas priekšvakarā. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 120, 6. dec.
- Dravnieks, Jēkabs. 1921. Pareizrakstības sabrukums. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 225, 227, 230; 4., 6., 10. okt.
- Dziļleja, Kārlis. 1921. Ortografija. *Zocialdemokrats*, Nr. 64, 20. martā.
- Endzelīns, Jānis. 1920a. Par *s* un *z* jaunajā rakstībā. *Latvijas Sargs*, Nr. 195, 29. aug. (arī Jānis Endzelīns. *Darbu izlase* III sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979, 60–61.)
- Endzelīns, Jānis. 1920b. Piezīme Lauvas kga rakstam “Jaunākais kropļojums mūsu rakstībā”. *Latvijas Sargs*, Nr. 213, 19. sept. (arī Jānis Endzelīns. *Darbu izlase*, III sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979, 67.)
- Endzelīns, Jānis. 1920c. Zinātņu komitejas lēmumi par ortografiju. *Latvijas Sargs*, Nr. 270, 26. nov. (arī *Valdības Vēstnesis*, Nr. 278, 4. dec., Jānis Endzelīns. *Darbu izlase*, III sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979, 79–82.)
- Endzelīns, Jānis, Pēteris Šmits. 1921. *Izrunas un rakstības vadonis*. Rīgā: Izglītības ministrija.
- Greitjāne, Regīna. 1993. Ilgais ceļš uz latīņu burtiem. Vēsturnieka ieskats 19. gs. 50. gados – 20. gs. 30. gados. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Nr. 1(6), 46–62.
- Juraševičkis, P. 1920. Arī piezīme pie mūsu pareizrakstības jautājuma. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 134, 22. dec.
- Lauva, Jānis. 1920a. Vācu iespaids mūsu rakstībā. *Brīvā Zeme*. Nr. 44 un 45, 22. un 24. febr.
- Lauva, Jānis. 1920b. Jaunākais kropļojums mūsu rakstībā. *Latvijas Sargs*, Nr. 213, 19. sept.
- Lauva, Jānis. 1920c. Atgādinājums rakstības lietā. *Latvijas Sargs*. Nr. 255, 7. nov.
- Līgotnis [Līgotņu Jēkabs]. 1921. Jaunais izglītības ministrs un ortografijas jautājumi. *Brīvā Zeme*, nr. 154, 12. jūl.
- N.W. 1920. Mūsu tagadējā literatūras valoda. *Strādnieku Avīze*, Nr. 105 (316), 9. maijā.
- Plāķis, Juris. 1921a. Par Zeltmaša “Piezīmes pie oficiālās ortografijas”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 16, 21. janv.
- Plāķis, Juris. 1921b. Piezīmes pie Zeltmaša raksta “Oficiālās ortografijas lietā”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 43, 23. febr.
- Plāķis, Juris. 1921c. Vidusskolas abiturientu rakstu darbi š. g. pavasara eksāmenos. Latviešu valoda. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1921/II, 1086–1089.

- Reiss, K. 1920. Skolotāju kongress un mūsu ortografijas reforma. *Latvijas Sargs*, Nr. 297, 30. dec.
- Stradiņš, Jānis. 1998. *Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtība*. Rīga: Zinātne.
- Šmidts, Pēteris. 1920a. *Valuodas kļūdas un grūtumi*. Rīga: A.Gulbis.
- Šmits, Pēteris. 1921. Par ortografijas jautājumu. *Latvijas Sargs*, Nr. 59, 13. martā.
- Teodors [Zeiferts, Teodors]. 1920. Jānis Endzelīns. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 1, 557–560.
- Zeltmatis. Pareizrūna un pareizrakstība. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 123, 9. dec.
- [Kārklīņš, Ernests]. 1920. Piezīmes pie oficiālās ortografijas. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 8, 12. janv.
- Zeltmatis. [Kārklīņš, Ernests]. 1921a. Oficiālās ortografijas lietā. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 39, 18. febr.
- Zeltmatis. [Kārklīņš, Ernests]. 1921b.

Dzintra Paegle
Baltu valodniecības katedra
Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Višvalža iela 4a, LV-1050, Rīga
dzintrap@latnet.lv

SUMMARY

The Standardization of the Orthography during the First Years of the Republic of Latvia (1918–1922)

Dzintra PAEGLE

The article examines the establishment of the Latvian writing system during the first years of independence. The new orthography in Latvia from 1918 to 1922 was modified three times. The first decree was issued in March of 1919, i.e., it was carried out during the time of P. Stučka's soviet government. The content corresponds only partially with the previous decisions made by the orthographic commission in the years 1908–1911, moreover some problems are not even mentioned. The second decree was published on the 30th of December in 1920 and envisaged the introduction of the new orthography by the 1st of July 1921, but society wasn't ready for it. There was great confusion in the orthography at that time and there did not exist the technical means for the introduction of the new orthography and there was opposition from linguists and non-linguists alike. The introduction of the new orthography was moved up one year. A decree was issued for the third time on the 18th of July, 1922 and that decree ordered that the new orthography should be introduced in the schools by August, 1st, 1922 and in state and municipal offices by January 1st, 1923.

PAREIZRAKSTĪBAS JAUTĀJUMU KĀRTOŠANA LATVIJĀ NO 1937. LĪDZ 1940. GADAM

Dzintra PAEGLE
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

Ievads

Rakstā aplūkota ortogrāfijas vēsture – pareizrakstības jautājumu kārtšanas gaita Latvijā no 1937. līdz 1940. gadam, atspoguļota Pareizrakstības komisijas darbība 20. gs. 30. gadu beigās, kad tika pieņemti divi ortogrāfijas likumi 1938. un 1939. gadā izglītības ministra un Pareizrakstības komisijas priekšsēdētāja vēsturnieka Augusta Tenteļa vadībā un viens – 1940. gadā Pareizrakstības komisijas vicepriekšsēdētāja J. Endzelīna vadībā.

Temata izpētei izmantotas publikācijas tā laika presē – “Valdības Vēstnesī”, “Jaunākajās Ziņās”, “Rītā”, “Brīvajā Zemē” un “Padomju Latvijā”, pētīti materiāli Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk LVVA) u.c.

Latvijas brīvvalstī jaunā ortogrāfija valstiski tika nostiprināta jau divdesmito gadu sākumā.¹ “Likumā par valsts valodu” (1935) jau noteikts, ka latīņu burti lietojami visos izdevumos, sākot ar 1936. gada 15. maiju (Likums 1935). 20. gs. 30. gadu otrajā pusē sabiedrībā vairs nediskutē par latīņu burtu lietderīgumu, bet gan par atsevišķiem pareizrakstības jautājumiem, piem., joprojām par garumzīmju iederību, kā atveidojami un rakstāmi svešvārdi, kā – sieviešu uzvārdi, vai *Jeri* jāraksta ar mīkstināto *ŗ*, vai pareizi ir *Tāivalda pamatskola* vai tomēr *Tāivalža* un tml. Daļu sabiedrības aktīvi piedalās normēšanas procesā un izprot to, bet citus nepārtrauktais rakstu valodas normēšanas process nervozē vai pat liekas nevajadzīgs un aplams, un viņi sūta sūdzības valdībai, publicē pretraktus presē, radot neapmierinātības gaisotni valstī par jauno ortogrāfiju.

Pareizrakstības komisijas nodibinašana

Jaunās ortogrāfijas lietā Latvijas Republikas prezidents un ministru prezidents K. Ulmanis 1937. gadā 17. jūnijā Ministru kabineta vārdā uzdod izglītības ministram Augustam Tentelim nokārtot ortogrāfijas jautājumu, paplašinot pareizrakstības komisijas pilnvaras (Likums 1937).

Ar Izglītības ministra Augusta Tenteļa 272. rīkojumu 1937. gada 14. jūlijā noteikts:

¹ Par to skat. autores rakstu “Pareizrakstības jautājumu kārtošana Latvijas brīvvalsts pirmajos gados (1918–1922)” šai *Baltu filoloģijas* numurā 73.–88. lpp.

“Visās skolās un valsts un pašvaldības iestādēs **lietojamās pareizrakstības noteikšanai un dažādu valodas jautājumu kārtošana** [izcēlums Dz.P.] pie Izglītības ministrijas nodibināta pareizrakstības komisija (lik. par latv. pareizrakstības jautājumu kārošanu – Lik. kr. 1937. g. 113) ar Izglītības ministri kā priekšsēdētāju.

Šajā komisijā ieceļu: kā speciālistus – valodniekus prof. Dr. Jāni Endzelīnu, prof. Dr. Pēteri Šmitu un prof. Dr. Ernestu Blesi; kā vidusskolu skolotāju pārstāvi I. Rīgas pilsētas ģimnāzijas direktoru Jāni Lapiņu; kā pamatskolu skolotāju pārstāvi 25. Rīgas pilsētas pamatskolas pārzini Valdemāru Ozoliņu un kā Latviešu valodas krātuves pārzini cand. phil. Alvilu Augstkalnu.

Par ministriju, iestāžu un organizāciju pārstāvjiem šajā komisijā izraudzītas šādas personas: Iekšlietu ministrijas pārstāvis – iekšlietu ministra sekretārs Oskars Sīlis, Sabiedrisko lietu ministrijas pārstāvis – radiofona direktors Arvīds Smilga, Valsts kancelejas pārstāvis – “Valdības Vēstneša” redakcijas loceklis Jānis Ozols, Latvijas universitātes pārstāvis – prof. Dr. Pēteris Ķiķauka, Latvijas preses biedrības pārstāvis – rakstnieks Jēkabs Aleksandrs Grīns.

Izglītības ministris A. Tentelis
Vispārīgās daļas vadītājs V. Vīgants” (Iecelšanas 1937).

Ziņojumi presē un LVVA materiāli dod ieskatu pirmajās piecās pareizrakstības komisijas darba sēdēs, mazāk informācijas par turpmākajām sēdēm.

Pirmā pareizrakstības komisijas sēde 1937. gada 15. jūlijā

LVVA ir saglabājis protokols par šās sēdes gaitu (LVVA, 1632. f., 2. apr., 792. lieta, 20., 21. lp.).

A. Tentelis, atklājot sēdi, informē, ka “ienākušas ļoti daudzas sūdzības par grūtībām, kādas iestādēm, skolām un privātpersonām radījušas pārāk daudzās un biežās pārgrozības latviešu valodā un tās pareizrakstībā, kuŗas jauninājumiem vairs nespējot izsekot ne iestāžu darbinieki, ne skolotāji un bērnu vecāki. Sūdzībām pievienoti arī ļoti daudzi piemēri un komentāri, bieži vien daudzas lappuses gaŗos tekstos. Šīs sūdzības atraduŗas atbalsi arī presē un sabiedrībā, kur tās pārrunājuŗi gan aicināti, gan neaicināti valodas draugi. Tā kā 1922. gadā dibināta ortografijas komisija vairs nedarbojās un neatbilda laika prasībām, valdība, lai nokārtotu pareizrakstību, uzdevusi izglītības ministrim izstrādāt grozījumus likumā par Latvijas ortogrāfijas nokārtoŗanu, un Ministru Kabinets savā ŗ.g. 17. jūnija sēdē, grozīdams Izglītības ministrijas iepriekŗējos lēmumus, paplaŗina tagad nodibinātas pareizrakstības komisijas kompetences un sastāvu.[...] Ministru Kabinets ir izteicis ŗādas vispārējas vēlēŗanās:

- 1) lai komisija strādātu pēc iespējas ātri, lai drīzāk būtu miers mājās,

- 2) lai atvieglotu rakstību, samazinot gaŗumzīmju skaitu, sevišķi uz svešvārdiem,
- 3) lai samazinātu burtu skaitu mūsu alfabētā, kur tagad jau esot vairāk kā 40 burtu,
- 4) lai neradītu tik daudz jaunu vārdu un mēģinātu ierobežot arī veco vārdu pārgrozīšanu, kā arī nelietot vārdu *jemt*, bet gan *ņemt*.”

Pēc ministra priekšlikuma par Pareizrakstības komisijas sekretāru ievēlē prof. E. Blesi, kas izsakās, ka valodā strauji lūzumi nav vēlami un pēc iespējas mazāk jāatkāpjas no tagadējās rakstības, kas jau esot iegājušies. J. Lapiņš aizrāda, ka nevajagot steigties, lai nepārsteigtos. Uz jautājumu, vai komisijai būs lemjošas tiesības, ministrs atbild, komisijas darbība – permanenta, bet izšķirējs būs Ministru Kabinets, kas apstiprinās komisijas lēmumus un noteiks laiku, kad pareizrakstība un pārveidojumi stājas spēkā.

J. Endzelīns norāda, ka jāsakārto svešvārdu rakstība, jo tās agrākie ortogrāfijas komisijas lēmumi neesot valstiski apstiprināti. Par valodu varot spriest tikai valodnieki, un viņam no vēstures neesot zināmi gadījumi, kad valdība būtu lēmusi par valodu. Pārrunās vēl piedalās P. Ķiķauka un P. Šmits. Nākamajā sēdē apspriedīsot alfabētu.

Otrā sēde 1937. gada 30. jūlijā

Plašs sēdes atreferējums publicēts “Valdības Vēstnesī” (PK 2. sēde 1937). Apspriests latviešu valodas alfabēts, “kāds tas būtu turpmāk lietojams tagad nenoteiktā un dažādās grāmatās dažādi ievietotā alfabeta vietā.” A. Tentelis atsaucas uz 1922. gada ortogrāfijas likumu, kurā noteikta līdzskaņu un divskaņu *ie* rakstība, bet nekas nav minēts par patskaņiem. Ministrs lūdz izteikties par vēlāmām pārgrozībām līdzšinējā alfabētā.

Apspriežot latviešu valodas alfabētu, tiek runāts par alfabēta burtiem svešvārdu rakstības kontekstā, ka varētu būt atšķirīgs alfabēta burtu lietojums svešvārdu atveidei, pret to kategoriski iebilst E. Blese.

Tiek spriest par *h, ch, f, y, õ, ü*, (arī *õ, ü* ar gaŗumzīmēm) arī *w, ŀ* un gaŗo patskaņu *ā, ē, ī, ū, ō, â*, par *o*, kas apzīmē trīs skaņas, tāpēc neder, bet *ie* daži iesaka atveidot ar vienu burtu.

J. Lapiņš ieteic papildināt alfabētu ar *h, ch, f* un *y* (latgaļu rakstībā), bet šaubās par *õ, ü* un *w* nepieciešamību.

P. Ķiķauka – pret *õ, ü*, iesaka divskani *o* apzīmēt ar *ua*, lai to nošķirtu no patskaņa *o* (vārdā *oktõbris*), bet nevēlas ierosināt jaunu burtu ieviešanu.

P. Šmits – par *õ, ü* izņemšanu, kā arī jāšķir vācu uzvārdu atveide ar *c* vai *t*, piem., *Kurc* vai *Kurtz*, abos gadījumos nevajadzētu atveidot ar *ts* – *Kurts*.

J. Endzelīns par *y* ne tikai latgaļu, bet arī krievu un poļu vārdos.

A. Tentelis ir pret jaunu burtu likšanu alfabētā, ir par alfabēta burtu skaita samazināšanu un noraida visus ieteikumus, jo nevēlas svešu tautu un svešu vārdu alfabētu. Viņš ir pret *ch*, *ö*, *ü* (*ö*, *ü* varētu palikt svešvārdu vārdnīcās), un alfabētā nav jāuzņem garie patskaņi *ā*, *ē*, *ī*, *ū*.

J. Endzelīns saka, ja alfabētā sankcionēti *f*, *h* un *ch*, tad tur var būt arī *ö*, *ü*, un izskaidro *h* un *ch* atšķirību.

Redaktors J. Ozols – ir par latvisku alfabētu, informē, ka burtu skaits alfabētā arvien pieaug: Ed. Ozoliņa sastādītās (prof. J. Endzelīna rediģētās) “Latviešu pareizrakstības vārdnīcās” 1. izd. 1924. – ir 38 burti, 2. izd. 1929. – 39 burti ar *o* un *ö*, bet 1936. gadā 4. izdevumā alfabētā jau 43 burti, bet vārdnīcas priekšvārdā vēl lietots burts *ā*, tātad 44 burti ar *ö*, *ü*, (arī *ö*, *ü* ar garumzīmēm). Pret traucējošām *ö*, *ü* ar garumzīmēm, kuru trīs stāvu augstuma dēļ nevar ievietot ar parasto rindu attālumu, ir pret *y*, divskaņa *o* apzīmēšanu ar diviem burtiem, pret *ch*, *ç*, *ö*, *ü* un garajiem patskaņiem *ā*, *ē*, *ī*, *ō*, par *ie* apzīmēšanu ar vienu burtu, iesaka atstāt latviešu alfabētā 32 burtus *a*, *b*, *c*, *č*, *d*, *dz*, *dž*, *e*, *f*, *g*, *ģ*, *h*, *i*, *ie*, *j*, *k*, *ķ*, *l*, *ļ*, *m*, *n*, *ņ*, *o*, *p*, *r*, *s*, *t*, *u*, *v*, *z*, *ž*.

E. Blese – par *ch* saglabāšanu alfabētā, bet pret *ö*, *ü*, (arī pret *ö*, *ü* ar garumzīmēm).

J. Lapiņš – pret divskaņa *o* rakstīšanu ar divām zīmēm, bet šaubās par *y*.

A. Tentelis – kategoriski pret *y*, J. Lapiņš piekrīt un atsakās no sava priekšlikuma par *y*.

P. Šmits šaubās, vai vajadzētu izmest no alfabēta *ch*, *ö*, *ü*, jo latvieši izsenis tos protot lasīt un pareizi lietot.

V. Ozoliņš – pret *ch*, *y*, *ö*, *ü*, (arī *ö*, *ü* ar garumzīmēm).

A. Smilga – pret *ch*, *ö*, *ü* un *ç*, ko daudzi nemaz neprotot izrunāt.

J. Ozols – vēlreiz pret *ch* un *h* šķiršanu, pret *ç*.

Komisija nobalso par J. Ozola ieteiktajiem 32 burtiem un *ç* kā 33. burtu: *a*, *b*, *c*, *č*, *d*, *dz*, *dž*, *e*, *f*, *g*, *ģ*, *h*, *i*, *ie*, *j*, *k*, *ķ*, *l*, *ļ*, *m*, *n*, *ņ*, *o*, *p*, *r*, *s*, *t*, *u*, *v*, *z*, *ž*, bet *ch* atstāj Ministru kabineta izlemšanai. Alfabētā nebūs *y*, *ö*, *ü*, (arī *ö*, *ü* ar garumzīmēm), *ā*, *ē*, *ī*, *ō*, *â*, lai gan jautājums par garumzīmju lietojumu nav vēl izlemts, arī *ie* paliks pa vecam [tekstā aizmirsts *ū* – Dz.P.].

P. Šmits iesaka atzīmēt protokolā personu balsojumu par šīm pārmaiņām, lai redzētu “kādas personas ko aizstāvējušas”.

A. Tentelis norāda, ka tas nav vajadzīgs, jo “Ministru Kabinets, izlemjot lietu, vadoties nevis no atsevišķo personu uzskatu un iestāšanās viedokļiem, bet gan no valsts un lietderības interesēm”.

Trešā sēde 1937. gada 14. augustā

Komisija A. Tenteļa vadībā pārrunā iepriekš pieņemto lēmumu (PK 3. sēde 1937), A. Tentelis iebilst pret *ch* atstāšanu alfabētā, jo tā ir burtu kopa. Redaktors J. Ozols lūdz izņemt no alfabēta divskani *ie* un burtu kopas *dz, dž*, jo latviešu valodā ir daudz divskaņu un *ie* uzņemšana nav attaisnojama. Daži gribēja paturēt minētos burtus alfabētā, bet pēc pārrunām vienotās *ch, ie, dz, dž* alfabētā neuzņemt. Alfabētā paliek visi mīkstinātie līdzskaņi *č, ķ, l, ņ, ŀ, š, ž*, netiek uzņemti ar garumzīmi apzīmētie patskaņi *ā, ē, ī, ō* un *ö, ü*, (arī *ō, ū* ar garumzīmēm).

Pārrunā jautājumu par garumu apzīmēšanu latviešu vārdu rakstībā. A. Smilga pret patskaņu garumu apzīmēšanu, jo katrs jau zinot, ka *jānāk, jādara* pirmais balsiens ir garš, tas aizņem laiku, apgrūtina.

Piebalso J. Ozols, ka garuma vilkšana saraustot rakstītāja domāšanu, kavējot loģiskas domāšanas attīstību.

Valodnieki un skolotāji tam nepiekrīt – visu garumu atzīmēšana ar strīpiņām jāpatur.

A. Tentelis – varbūt tomēr atmet garuma apzīmēšanu dažu darbības vārdu tagadnes 1. un 2. personu galotnēs, piem., vārdos: *zinām, zināt, darām, darāt* u. c., viņam piebalso skolotājs V. Ozoliņš un direktors J. Lapiņš.

J. Endzelīns un P. Šmits šajos jautājumos nepiekāpjas. Galīgi tos izlems nākamā sēdē.

Ceturtnā sēde 1937. gada 18. septembrī

Pārrunāja mīkstinātā *ŗ* rakstību. “Komisija principā pieņēma Dr. J. Endzelīna priekšlikumu, ka mīkstināto *ŗ* lietos tikai tur, kur to prasa morfoloģiskā sistēma, piem., vārdā *garš*, vārdos, kas beidzas ar *–ris*, piem., *strūris*, kā arī dažos darbības vārdu formās, piem., no vārda *dzert, spert* utt. Burts *ŗ* nav jāmīkstina rakstot *jūra, grava, barot*.”

Vēlreiz runā ar verbu tagadnes ā-celma rakstību, kur netiek atbalstīts valodnieku viedoklis par garuma saglabāšanu un īsais *a* esot jāraksta *darams*, ne *darāms, zinams*, ne *zināms, skatas*, ne *skatās*.

Tiek ierosināts atmet garuma apzīmējumu svešvārdos, kas cēlušies no grieķu un latīņu vārdiem, bet vārdiem, kam ir vācu un angļu sakne, garums būtu jāliek. Endzelīns šim viedoklim nepiekrīt un ierosina saglabāt līdzšinējo stāvokli., t.i., rakstīt vārdus ar visiem garumiem, kādus prasa oriģinālrakstība, to uzrādītu vārdnīcas.

Ir iebildums, ka tad vārdnīcām būtu filoloģiska, bet ne praktiska ortogrāfiska nozīme.

Pārrunā vēl par patskaņu garuma samazināšanu rakstos un dubultniekiem svešvārdos (PK 4. sēde 1937).

Piektā sēde 1937. gada 25. septembrī

Komisija pārrunājusi dubultnieku *ll, rr, mm, nn* lietošanu svešvārdos. Komisija esot atzinusi, ka dubultnieki svešvārdos nav lietojami. Galīgo lēmumu vēl nepieņem, to izšķirs nākamajā sēdē.

Pārrunā vēlreiz par patskaņu garumu lietošanu latviešu valodas darbības vārdū dažādās formās, arī piedēķļos (PK 5. sēde 1937).

Pareizrakstības komisijas turpmākā darbība 1937. un 1938. gadā

Latvijas Valsts vēstures arhīvā ir pārskata tabula (sk. tabulu) par Pareizrakstības komisijas sēžu sasaukšanas laiku un to apmeklējumu no 1937. gada 15. jūlija līdz 1938. gada 26. martam, kas gan neaptver visu laiku līdz atzinumu pieņemšanai 1938. gada 30. augustā.

Tabula.

Pārskats par Pareizrakstības komisijas sēdēm no 1937. gada 15. jūlija līdz 1938. gada 26. martam (LVVA, 1632. f., 2. apr., 797. lieta, 18. un 19. lp.)

Nr. p.k.	Datums	Komisijas dalībnieki	Raksta autores piezīmes
1.	1937. g. 15. jūl.	A. Tentelis, J. Endzelīns, P. Šmits, E. Blese, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, A. Augstkalns, O. Sīlis, A. Smilga, J. Ozols, P. Ķiķauka. J. A. Grīns. [12]	Minēti visi tādā kārtībā, kā norādīts pavēlē
2.	1937. g. 30. jūl.	A. Tentelis, J. Endzelīns, P. Šmits, E. Blese, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozols, P. Ķiķauka [10]	Trūkst O. Sīlis, J. A. Grīns
3.	1937. g. 14. aug.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozols, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka. P. Šmits, E. Blese [10]	Trūkst O. Sīlis, J. A. Grīns
4.	1937. g. 18. sept.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, O. Sīlis, A. Smilga, J. A. Grīns. J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [10]	Trūkst P. Šmits, J. Ozols
5.	1937. g. 25. sept.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, O. Sīlis, A. Smilga, J. Ozols, J. Lapiņš, J. A. Grīns, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [11]	Trūkst P. Šmits

6.	1937. g. 2. okt.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozols, J. Ozoliņš, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, J. A. Grīns, P. Ķiķauka, E. Blese [11]	Trūkst P. Šmits, bet no jauna Jānis Ozoliņš
7.	1937. g. 16. okt.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozols, J. A. Grīns, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [10]	Trūkst P. Šmits, O. Sīlis, J. Ozoliņš
8.	1937. g. 23. okt.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozoliņš, J. Ozols, A. Grīns, V. Ozoliņš, J. Lapiņš, P. Ķiķauka, E. Blese [11]	Trūkst P. Šmits, O. Sīlis
9.	1937. g. 30. okt.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [10]	Trūkst P. Šmits, J. A. Grīns
10.	1937. g. 13. nov.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. A. Grīns, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [11]	Trūkst P. Šmits
11.	1937. g. 20. nov.	A. Tentelis, J. Endzelīns, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [10]	Trūkst P. Šmits, J. A. Grīns
12.	1937. g. 27. nov.	A. Tentelis, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozols, J. Ozoliņš, J. A. Grīns, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [10]	Trūkst P. Šmits, J. Endzelīns
13.	1937. g. 11. dec.	A. Tentelis, A. Augstkalns, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. A. Grīns, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [8]	Trūkst P. Šmits, J. Endzelīns, A. Smilga, J. Lapiņš
14.	1938. g. 29. janv.	A. Tentelis, A. Augstkalns, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. A. Grīns, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [9]	Trūkst P. Šmits, J. Endzelīns, A. Smilga (Komisi- jas uzdevumi esot izpildīti)
15.	1938. g. 12. martā	A. Tentelis, A. Augstkalns, J. Ozols, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, A. Smilga, E. Blese [8]	Trūkst P. Šmits J. Endzelīns, J. Ozoliņš, J. A. Grīns
16.	1938. g. 19. martā	A. Tentelis, A. Augstkalns, A. Smilga, J. Ozoliņš, J. Ozols, J. Lapiņš, V. Ozoliņš, P. Ķiķauka, E. Blese [9]	Trūkst P. Šmits, J. Endzelīns, J. A. Grīns
17.	1938. g. 26. martā	A. Tentelis, A. Augstkalns, A. Smilga J. Ozoliņš, J. Ozols, J. Lapiņš, P. Ķiķauka, E. Blese [8]	Trūkst P. Šmits, J. Endzelīns, V. Ozoliņš, J. A. Grīns

Līdz Ministru kabineta sēdei 1938. gada 30. augustā notikušas vēl kādas PK sēdes, bet par to līdz šim raksta autore nav atradusi apliecinājumu tā laika presē un skatītajos LVVA dokumentos. Sēdes ir notikušas sestdienās (vēlāk, kad tās vada J. Auškāps, tās notiek pirmdienās), tās visas ir apmeklējis A. Augstkalns, P. Čiķauka, E. Blese, A. Tentelis.

J. Endzelīns apmeklēja 11 Pareizrakstības komisijas sēdes līdz 1937. gada 20. novembrim, jo viņš 1937. gada 25. novembrī ir rakstījis lūgumu atbrīvot viņu no pareizrakstības komisijas locekļa pienākumiem, ko gan apstiprina tikai pēc gada, 1938. gada 2. septembrī (LVVA, f. 1632., 2. apr., 793. lieta, 82. lp.). Dažus mēnešus vēlāk, “Jaunākajās Ziņās” ir informācija, ka “Latviešu pareizrakstības komisijā jau no pagājušā gada decembra principiālu domstarpību dēļ vairs nepiedalās prof. J. Endzelīns” (PK 1938 marts). Profesors P. Šmits ir bijis tikai uz pirmajām trim sēdēm, jo slimības dēļ nav varējis tajās piedalīties, viņš tā arī nav atlabis un miris 1938. gada 5. jūnijā. Ar 1937. gada oktobri komisiju papildina Jānis Ozoliņš, kas ir dzelzceļa policijas priekšnieks, domājams O. Sīļa vietā (komisijā jau ir Valdemārs Ozoliņš, Jānis Ozols un Jānis Lapiņš).

Preses materiālos – “Jaunākajās Ziņās”, “Rītā” un “Brīvajā Zemē”, kā arī LVVA 1632. fonda, 2. aprakstā lietās par latviešu valodas pareizrakstību ir daži plaši apraksti, bet biežāk to nav. Arī presē tikai dažās rindās ir atspoguļota pareizrakstības komisijas darba gaita, reizēm informācijas par to nav vispār. 1942. gadā J. Endzelīns, komentējot svešvārdu pareizrakstības normēšanas grūtības, piemin pareizrakstības komisijas darba stilu, atklājot “principiālo domstarpību” saturu. J. Endzelīns raksta: “Un tāpēc jau labi sen kāda ministrijas iecelta komisija ir izteikusies par gaŗumu apzīmēšanu arī svešvārdos, atzīstot pie tam dažos vārdos tagadējo izrunu, citos pieslienoties oriģinālam. Bet tad radās pret to reakcija. Bija daži kungi, kam bija šāda vai tāda noteikšana un kas negribēja atteikties no savām izrunas un rakstības paražām un aizmirsa, ka paši nedzīvos mūžīgi ..” (Endzelīns 1942: 14). Iespējams, viens no kungiem ir bijis Komisijas priekšsēdētājs A. Tentelis, kas mērķtiecīgi virzījis lēmumus pēc saviem ieskatiem; ja pirmajā reizē neizdodas, atgriežas pie jautājuma atkal un atkal. A. Tenteli aktīvi atbalsta “Valdības Vēstneša” redaktors J. Ozols, radiofona direktors A. Smilga, bieži arī P. Čiķauka, E. Blese. Tā A. Tentelis panāk *ch*, *ŗ* atcelšanu, garumzīmju nelietošanu darbības vārdu piedēkļos un ā-celmu verbu galotnēs, arī svešvārdos. A. Tenteļa dzimtā puse ir Vidriži, Vidzemes lībiskās izloksnes, kurām raksturīgs mīkstinātā *ŗ* trūkums, saīsināts piedēkļu un gala-zilbju patskaņu garums. Jāpiekrīt Endzelīnam (1942: 14), ka daži kungi negrib atteikties “no savām izrunas un rakstības paražām”, jo “jāraksta ar garumzīmi visi **vidus dialektā** gaŗi runājami patskaņi”. Tā tiek grozīti latviešu ortogrāfijas pamatlikumi. Kā raksta 1940. gadā A. Augstkalns: “Reāls darbs šinīs jautājumos nesekmējās, tādēļ ka starpā vienādi nāca jau nokārtotu ortogrāfijas pamatlietu

gāšana (no vienas) un glābšana (no otras puses)”, un A. Augstkalns (1940) to dēvē par “tīri negatīvu aktu”.

Pareizrakstības komisijas 1938. gada atzinumi un to sekas

1938. gada 18. augustā, pirms pareizrakstības likuma pieņemšanas, prof. A. Tentelis lūdz atbrīvot viņu no izglītības ministra pienākumiem ar š. g. 22. augustu, turpmāk par izglītības ministru ieceļ Jūliju Auškāpu (LVVA, 1632. f., 2. apr., 125. lieta 125, 195. lp.). 1938. gada 25. augustā ir pirmā Ministru kabineta sēde, kurā piedalās J. Auškāps. Ir zināms, ka 1938. gada augusta beigās notiks Pareizrakstības komisijas sēde.

Arhīvā ir J. Endzelīna vēstule ministram īsi pirms likuma apstiprināšanas, kas datēta ar 29.08.38., kurā viņš brīdina, ka apstiprināt paredzamais likums būs pret dzimto valodu un zinātni, pret valodnieku gribu un neatbilst latviešu valodas garam (LVVA, 1632. f., 2. apr., 793. lieta, 75. lp.).

Tomēr komisijas vicepriekšsēdētājs A. Tentelis neņem vērā J. Endzelīna domas, un Ministru kabineta 30. augusta sēdē apstiprina Izglītības ministrijas Pareizrakstības komisijas atzinumus par latviešu valodas pareizrakstības un dažu valodas gramatisko formu pārveidojumiem, nosakot tā spēkā stāšanos laiku ar 1938. gada 9. septembri (LVVA, 1632. f., 2. apr., 125. lieta, 200. lp.; arī PK atzinumi 1938). Tos parakstījis izglītības ministrs J. Auškāps un Pareizrakstības komisijas vicepriekšsēdētājs A. Tentelis.

1938. gada Pareizrakstības komisijas atzinumi precizē alfabētu, tajā netiek iekļauts mīkstinātais *ŗ*, burtkopas *dz* un *dž*, divskaņi un garie patskaņi. Otrajā pantā norādīts par *dz* un *dž*, divskaņu un garo patskaņu esību. 3. panta atzinumi nosaka nelietot garus patskaņus darbības vārdu piedēkļos un galotnēs, rakstot, piemēram, *medijam*, *medijums*, *zinam*, *daram*, nenošķirot ar atšķirīgām galotnēm pavēles izteiksmes un nākotnes daudzskaitļa II personas formas (12. pants). 4. pantā mīkstinātais *ŗ* noraidīts vispār, kaut lēmuma projektā bijuši divi varianti – rakstīt *ŗ* latviešu vārdos tikai tur, kur to prasa gramatiskā sistēma un otrs variants – *r* nemīkstināt. (LVVA, 1632. f., 2. apr., 797. lieta, 22. lp.). Svešvārdi jāraksta bez garumzīmēm, citādi nekā to iedibinājis J. Endzelīns. Par *ch* lietošanu vispār nekas nav teikts.

1938. gada 3. septembrī E. Blese (1938) rakstā “Jaunā pareizrakstības reforma” “Jaunākajās Ziņās” atzinīgi izsakās par pareizrakstības reformu, bet norāda arī uz nekonsekvencēm par *ch*, jo runa esot par dzimtās valodas vārdiem, kur *ch* neesot; verbu *ā*-celmu formu lietošana ar īsu *a* esot jāsamierinās praktisku iemeslu dēļ, tāpat ar īsiem patskaņiem citu verbu piedēkļu formās; par garuma apzīmēšanu svešvārdos norāda, ka garums jāatstāj tur, kur to runā, bet divskaņu lietošana un līdzskaņu dubultošana svešvārdos grūtības nerādīšot.

Jau 1938. gada 6. septembrī A. Augstkalns informē ministru, ka iespiests pareizrakstības noteikumu teksts atšķiras no tā projekta, kas bija Jūsu

rokās iepriekšējās apspriedēs, ka konsekventi atmestās garumzīmes īpašvārdos komisijā nav spriestas un ka likums radīs apjukumu” (LVVA, 1632. f., 2. apr., 792. lieta, 50. lp.).

Ar jaunajiem atzinumiem skolotājuursos īpaši tiek informēti latviešu valodas skolotāji. Kursi notiek 1938. gadā no 19. līdz 23. septembrim, skolās mācības nenotiek, jo Latvijā plosās bērnu trieka. Kursos piedalās 230 skolotāju, par pareizrakstību referē E. Blese. Latviešu valodas skolotāji ir neizpratnē par atzinumiem, un raksta protesta vēstuli Valsts prezidentam un izglītības ministram. Referents E. Blese “tik tikko netika izsvilpots”, 22. septembrī raksta vēstulē L. Bernhards ministra kungam (LVVA, 1632. f., 2. apr., 793. lieta, 89. lp.), bet jau nākamajā dienā pēc E. Blese uzstāšanās, 23. septembrī, top oficiāls latviešu valodas skolotāju protests 1938. gada ortogrāfijai ar 70 parakstiem – Z. Birzniece, cand. filol. O. Vilāns, Aleksis Kalniņš u. c. (LVVA, 1632. f., 2. apr., 793. lieta, 90., 91. lp.).

1938. gada 3. oktobrī E. Blese raksta atlūgumu, ka turpmāk nepiedalīsies komisijas darbā (LVVA, 1632. f., 2. apr., 793. lieta, 107. lp.). Pēc skolotāju protesta seko latviešu rakstnieku protests, saņemts 1938. gada 9. novembrī (LVVA, 1632. f., 2. apr., 793. lieta, 141., 142. lp.), 1939. gada 18. janvārī LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes studentu iebildumi pret šo likumu ar 294 parakstiem (LVVA, 1632. f., 2. apr., 798. lieta, 1.–30. lp.), 1939. gada 5. aprīlī Latvijas valdībā saņemts Filologu biedrības iesniegums, tas prasa, lai pareizrakstības likums tiktu grozīts, to parakstījis tās priekšnieks E. Blese [!] un citi. 1939. gada 10. maijā izglītības ministram un Valsts prezidentam iesniegts plašs inteliģences protests pret pareizrakstības atzinumiem ar valodniecisku pamatojumu par šā likuma aplamībām, ir pievienoti 1004 paraksti, pirmais protestu parakstījis Aleksis Kalniņš, cand. philol., Jelgavas valsts ģimnāzijas skolotājs. Protestu parakstījuši skolotāji, LU profesori un studenti, Latviešu folkloras krātuves darbinieki, rakstnieki, mākslinieki, kultūras darbinieki, filologi u.c.

Kaut arī A. Tentelis vairs nav izglītības ministrs, viņu ar 1938. gada 2. septembra. 345. rīkojuma 4. paragrāfu ieceļ par Pareizrakstības komisijas vicepriekšsēdētāju ar 1. septembri, tāpat arī Voldemāru Dāvidu, Kodifikācijas departamenta direktoru, pārējie komisijas locekļi paliek tie paši. J. Endzelīns komisijā vairs nepiedalās kopš 1937. gada 23. novembra, P. Šmits jau miris 1938. g. 5. jūnijā.

Pareizrakstības komisijas sēdes notiek 1938. gada 26. septembrī, 1938. gada 1. oktobrī, par to saturu raksta autorei ziņu nav.

1938. gada 8. oktobra sēdē nolemj, ka “*ch* paliek arī uz priekšu” un Valodas krātuvei jāizveido priekšlikumi par pareizrakstības vārdnīcas izdošanu. Norādīts, ka paliek spēkā garumzīmju likšana uz svešvārdiem, piem., *Parīze*, *Ēģipte* (PK 1938 oktobris). Laikrakstā “Rīts” *Galvaspilsētas ziņās* ir īsa informācija par pareizrakstības komisijas sēdēm: 1938. gada 15. oktobra sēdē Alvilis

Augstkalns iepazīstina ar Pareizrakstības vārdnīcas izstrādes priekšlikumiem. 1938. gada 26. novembra sēdē – pārrunā pareizrakstības vārdnīcas izdošanu. Galīgi par pareizrakstības vārdnīcas iekārtu pārrunās vēl nākošās sēdēs. Sēde notiek arī 1939. gada 21. janvārī.

Pareizrakstības komisijas darbība 1939. gadā

1939. gada 23. janvārī ministrs J. Auškāps lūdz J. Endzelīnu “piedalīties valodnieku speciālistu komisijas darbā, kas nodibināta pie Izglītības ministrijas pareizrakstības komisijas. Šīs komisijas uzdevums dot atsauksmes un ieteikumus par jautājumiem, kas paceļas pareizrakstības komisijā sakarā ar tās uzdevumiem, pie kam tuvākais darbs – praktiskas pareizrakstības vārdnīcas sastādīšana.” Viņš informē, ka “valodnieku komisijas sastāvā bez Jums ieiet vēl valodnieki, kas darbojas galvenā komisijā, pašreiz prof. E. Blese, prof. P. Ķīkauka un A. Augstkalns” (LVVA, 1632. f., 2. apr., 197. lieta, 37. lp.). Tātad pie Pareizrakstības komisijas izveidota apakškomisija ar prof. J. Endzelīnu, kam pievienojas jau komisijā esošie valodas speciālisti.

“1939. gada 6. februārī lems par pareizrakstības vārdnīcas iznākšanu, priekšdarbus kārtu Latviešu valodas krātuves pārzinis Alvilis Augstkalns,” ziņo laikraksti, 1939. gada 20. februārī sēde par pareizrakstības vārdnīcu. Sēdes vēl notiek 1939. gada 5. martā, 1939. gada 13. martā, 1939. gada 17. aprīlī, 1939. gada 5. jūnijā, 1939. g. 12. jūnijā.

Ministru kabinets pieņem jaunus Pareizrakstības komisijas atzinumus par latviešu pareizrakstību, nosakot spēkā stāšanos ar 1939. gada 1. augustu. Likumu parakstījis izglītības ministrs J. Auškāps (PK atzinumi 1939). Atzinumi nostiprina *ch* lietošanu, bet pieļauj brīvu izvēli “strīdīgos jautājumos” – darbības vārdu formās garuma apzīmējumos, mīkstinātā *r* lietošanā, ar piebildi, ka skolās valodas sistēmas labā tas mācāms. “Grūti normējami it īpaši svešvārdu rakstības jautājumi pārnesti uz pareizrakstības vārdnīcu.” (Paskaidrojumi pie izglītības ministrijas pareizrakstības komisijas atzinumiem 1939. g. 5. jūlijā. – LVVA, 1632. f., 2. apr., 798. lieta, 105., 106. lp.). A. Augstkalns šajā sakarā raksta: “Tādēļ 1939. gada atzinumus varēja uzņemt kā lielu ieguvumu: svarīgi pareizrakstības pamatprasījumi te bija pielaisti vismaz līdzās otrai līdztiesīgai formai, un vēl vairāk – skolām atkal bija nosacīts turēties pie pareizākas formas. .. Rakstības divējādībai bija stipri sajūtamas ļaunās puses. Kā 1938. gadā laikrakstiem bija pavēlēts pieņemt sagrozīto rakstību, tā tie inerces dēļ to paturēja, kad bija atļauta ir viena, ir otra rakstība” (Augstkalns 1940).

Pareizrakstības komisijas darbība 1940. gadā

Pareizrakstības jautājumi ar 1939. gada atzinumiem tomēr nebija sakārtoti, un 1940. gada 20. februārī Ministru kabinets ieceļ jaunu pareizrakstības

komisiju, kuras “priekšsēdētājs izglītības ministrs Jūlijs Auškāps, vice-priekšsēdētājs ir prof. Dr. Jānis Endzelīns, komisijas locekļi mag. phil. Alvilis Augstkalns, Latviešu valodas krātuves pārzinis, mag. iur. Voldemārs Dāvids, Tieslietu min. Kodifikācijas departamenta direktors, mag. oec. Alberts Zalts, S.T.R.K. ģeneralsekretars, inž. Miķelis Tamužs, Vagonu daļas vadītājs, mag. phil. Heronims Tichovskis, I.M. Tautskolu direktora b. rakstnieks Jēkabs Roze-Līgotnis, direktors Jānis Rapa, skolotājs Mārtiņš Gaide, mag. philol. Rudolfs Grabe” (LVVA, 1632. f., 2. apr., 797. lieta, 277. lp.). Pirmā sēde notiek 1940. gada 26. februārī.

Šis komisijas darba rezultāts ir Izglītības ministrijas Pareizrakstības komisijas atzinumi par latviešu pareizrakstību. Ministru kabinets 1940. gada 29. jūlija sēdē apstiprinājis šos atzinumus, nosakot to spēkā stāšanos ar 1940. gada 1. augustu. Šo likumu parakstījis izglītības ministrs P[aulis] Lejiņš Rīgā, 1940. g. 25. jūlijā (PK atzinumi 1940). A. Augstkalns komentē šos 1940. gada pareizrakstības atzinumus, atzīstot, ka “jaunpieņemto tagad spēkā esošo noteikumu svarīgākā nozīme ir tā, ka nu šī liekā likumīgā divējādība ir atcelta.” Viņš sīki paskaidro mīkstinātā *r* iedarīgumu latviešu rakstu valodā, patskaņu garumu darbības vārdos – piedēkļu zīlbēs, galotnēs. Gramatikas jautājumi, piemēram, darbības vārdu nākotnes formu paralēllietojums, pavēles un īstenības izteiksmes šķiršana atzinumos nav ievietoti, jo tas ir gramatikas mācības uzdevums. “Tāpat drīzāk spēkā palikuši nekā pēc būtības atcelti ir tie 1939. g. atzinumu panti, kur runa par dažām lietvārdu formām – daudzsk. ģen. *pasu* u.c. *rīkšu*, ģen. *Ata*, *Tālivalža* u.c. Par garuma apzīmēšanu svešvārdos – derīgi tie pieradumi, kādi bijuši līdz 1938. gadam, atbildi dod pareizrakstības vārdnīca, kas iznāks pāra mēneša laikā. Nekad nav bijis taisnība, ka vislabākā būtu bijusi [svešvārdu] rakstība ar visvairāk garumzīmēm.” (Augstkalns 1940)

Vēlāk, 1970. gadā, Edīte Hauzenberga-Šturma par 1940. gada ortogrāfijas likumu Jānim Rudzītim raksta: “Un, kad padomju okupācijas gadā ar J[āņa]Liekņa pūlēm atcēla Tenteļa ortografiju un atjaunoja Endzelīna, tad mēs bijām ļoti apmierināti un labprāt šo soli turējām par “oficiālu.”” (Hauzenberga-Šturma 1991: 459) No 1940. gada 2. jūlija izglītības ministrs bija prof. Paulis Lejiņš, bet ministra biedrs Jānis Lieknis.

Tas tomēr nebija pēdējais ortogrāfijas likums Latvijā 20. gadsimta vidū, vēl sekoja Noteikumi par latviešu pareizrakstību, kas pieņemti padomju Latvijā 1946. gada 5. jūnijā.

Avoti un literatūra

Nepublicētie

LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīva 1632. fonds.

Publicētie

- Iecelšanas 1937. Iecelšanas un atvaļinājumi. 272. rīkojums. *Valdības Vēstnesis*, Nr.154, 14. jūl.
- Likums 1935. Likums par valsts valodu. *Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums*. 1. burtnīca, 28. janv.
- Likums 1937. Likums par latviešu pareizrakstības jautājumu kārtošanu. *Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1937. gads*. Rīgā: Kodifikācijas izdevums, 1937, 923–924.
- PK 2. sēde 1937. O.[Jānis Ozoliņš] Pareizrakstības komisijas 2. sēde. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 170, 2. aug.
- PK 3. sēde 1937. O. Iekšzemes ziņas. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 183, 17. aug.
- PK 4. sēde 1937. Pareizrakstības komisijas lēmumi. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 212, 20. sept.
- PK 5. sēde 1937. Vietējās ziņas. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 218, 27. sept.
- PK 1938 marts. Latviešu valodas pareizrakstības komisijas sēde. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 59, 14. martā.
- PK 1938 oktobris. Valsts galvas pilsētā. *Rīts*, Nr. 279, 9. okt.
- PK atzinumi 1938. Izglītības ministrijas Pareizrakstības komisijas atzinumi par latviešu pareizrakstības un dažu valodas gramatisko formu pārveidojumiem. Atzinumi apstiprināti 1938. gada 30. augusta sēdē, nosakot spēkā stāšanos ar 1938. gada 9. septembri. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 200, 5. sept.
- PK atzinumi 1939. Izglītības ministrijas Pareizrakstības komisijas atzinumi par latviešu pareizrakstību. Atzinumi apstiprināti Ministru kabineta 1939. gada 13. jūlijā, nosakot spēkā stāšanos ar 1939. gada 1. augustu. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 163, 24. jūl.
- PK atzinumi 1940. Izglītības ministrijas Pareizrakstības komisijas atzinumi par latviešu pareizrakstību. Atzinumi apstiprināti 1940. gada 29. jūlijā, nosakot to spēkā stāšanos ar 1940. gada 1. augustu. *Valdības Vēstnesis*, Nr. 171, 31. jūl.
- Augstkalns, Alvils. 1940. Atjaunotā latviešu pareizrakstība. *Padomju Latvija*. Nr. 1, 10. aug.
- Blese, Ernests. 1938. Jaunā pareizrakstības reforma. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 199, 3. sept.
- Endzelīns, Jānis. 1942. Oficiālu pareizrakstības vārdnīcu klajā laižot. *Izglītības Mēnešraksts*, Nr. 1, 14–15.
- Hauzenberga-Šturma, Edīte. 1991. Edītes Hauzenbergas-Šturmas vēstules Jānim Rudzītim 1946–1970. ASV: Ramave.

Dzintra Paegle

Baltu valodniecības katedra

Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4a, LV-1050, Rīga

dzintrap@latnet.lv

SUMMARY

**The Standardization of the Orthography in Latvia
from 1937 to 1940**

Dzintra PAEGLE

The article investigates the work of the Orthographic Commission at the end of the thirties in the 20th century, when two orthographic statutes were adopted in 1938 and 1939, one under the chairmanship of the historian Augusts Tentelis, minister of education and president of the Orthographic Commission and the second in 1940 under the chairmanship of the vice-president of the Orthographic Commission Jānis Endzelīns.

The new orthography of the Latvian independent state was officially reinforced at the beginning of the twentieth century. In the 1935 'Law concerning the official language' it was already decreed that Latin letters are to be used in all publications beginning with the 15th of May, 1936. After that society no longer discussed the suitability of Latin letters, but rather specific problems of orthography, e.g., markers of length (macrons), the rendering of foreign names and writing. The new Orthographic Commission began its work in 1937 with the organization of the Latvian alphabet, and diverse opinions about the orthography of foreign names, the use of the macrons in verb forms, the exclusion of soft *r* and *ch* from Latvian orthography disarrayed the fundamental formulations in Latvian orthography worked out by K. Mīlenbahs, P. Šmits and J. Endzelīns. The orthographic reform of 1938 evoked wide spread protests from society, so in 1939 a partial restoration of the preceding orthography was put in place, but the orthography was modernized completely only in 1940.

A FEW REMARKS ON THE *-i STEM DATIVE SINGULAR

William R. SCHMALSTIEG
State College, Pennsylvania

I begin with the assumption that unrecorded linguistic developments within the history of the Proto-Indo-European language had *parallels* in linguistic developments recorded in other languages. In other words I subscribe to the hypothesis that types of prehistoric linguistic changes were not much, if at all, different from those observed in historical times. I mention here some phonological and morphological linguistic developments recorded in the history of the Baltic languages.

Zinkevičius (1980: 70–71) notes that the Lithuanian mixed diphthong *in* remained as such before stop consonants, but passed to *i* before all continuant consonants and in word-final position. One notes, however, that the prefix/preposition *i(-)* has sometimes been extended to position before stop consonants, where it originally had been retained as *in-*. We encounter then such forms as the infinitive *įdėti* ‘to put into’ (with the new analogical distribution) as opposed to *in-dėlis* ‘contribution’ retaining the original /n/ before the dental stop. Thus a short vowel plus nasal has passed to a long vowel which now contrasts phonemically with the older short vowel plus nasal. The loss of a word-final etymological vowel following a nasal consonant has created a similar contrast in word-final position. The illative case, e.g., derives from the addition of *-n(a)* to the accusative case and ordinarily denotes motion towards the place denoted by the case, e.g. *krislas įkrito akiñ* ‘the crumb fell into the eye’ (Zinkevičius 1980: 254–255). Thus the word-final *-in* comes to contrast phonemically with the word-final long vowel encountered in the acc. sg. *āk-i* <*-*in*.

I should like also to call attention to Vanags’ (1994: 125) suggestion that in Latvian the combination of vowel with a following *n* developed to a long vowel in the locative singular: *-*an* > *-ā*, *-*en* > **-ē*, *-*in* > *-ī*, *-*un* > **-ū*. Rosinas (2001: 221) has objected that the pronoun *tan* should have passed to **tā* and that contaminated forms such as *tanī* and *tamī* would have been impossible. I suggest, however, that Vanags’ proposed rule, somewhat similarly to what I propose for Proto-Indo-European and to the attested development in Lithuanian may have originally taken place only in preconsonantal sandhi position or in utterance final position, leaving the original vowel plus nasal consonant in etymological prevocalic position. The later redistribution of the variants led to the historically attested situation with the retention of the original nasal in the pronoun *tan*, which, at least typically, would not occur in utterance final position. The attested Lithuanian phonological/morphological developments and Vanags’ proposed scenario offer interesting partial parallels to my proposed

prehistoric Indo-European scenario, in which I suggest that the word-final sequence **-im* (mostly accusative, but sometimes also dative and instrumental) derives from the prevocalic sandhi variant, viz., *<*-im + vowel* (i.e., retention of the original sequence of two phonemes), whereas **-ī* (dative-instrumental-locative) derives from the preconsonantal sandhi variant, viz. *<*-im + consonant*.

An example of the morphologization of original sandhi variants is furnished by the English pairs *my/mine*, *thy/thine*, *no/none* where the original difference had been purely phonological, the forms with final /n/ occurring before vowels and the forms without final /n/ occurring in utterance final position and before consonants as, indeed, we find today with some morphemes, e.g., *an apple* vs. *a book*. According to Strang (1970: 139): ‘The now familiar difference of use, +/n/ pronominal, -/n/ attributive, develops from this matrix at the end of the 16c; though in attributive use the old phonological distinction continued in use for some time.’ Nowadays we find, e.g., the attributive use in the sequence *my book*, but the pronominal use in *the book is mine*.

In several earlier articles (Schmalstieg 2004 and 2008) I proposed that the **-o* and **-u* stem dative, accusative, instrumental and locative cases all had a common origin. Apparently differing from the majority view I propose that the Indo-European case system developed gradually from the addition of postpositional particles with various locative meanings to various nominal stems. In the course of time these originally more or less independent postpositions came to be tightly bound to the preceding noun and formed the declensional system as we know it.

I would draw a parallel to the study of the verbal paradigm. Kiparsky (1974: 337) points out that when in 1860 and 1870 Friedrich Müller published articles in which he argued that the Indo-European secondary endings *-m*, *-s* and *-t* were more original than the primary endings *-mi*, *-si* and *-ti* and that the augment was originally not part of the past tense inflection this was a ‘startling and paradoxical idea.’ According to Kiparsky (1974: 337–338) Georg Curtius replied to this by saying that it is a basic and hardly disputable assumption underlying all comparative grammar that the full forms are prior to the weaker forms. Curtius’ view still seems to hold sway in the analysis of the case endings, possibly partially because of the extreme difficulty in assigning meaning to the minimorphemes **-m(-)*, **-i(-)*, **-u(-)*, **-s(-)* which appear in the case endings and to the chronology of the accretions. In fact, however, I think it might be fair to question how the case endings, morphophonemic monsters, came to exist at all if not through the accretion of minimorphemes. Usually it is thought that morphology has its origin in an earlier syntax.

I call attention here to the recorded history of the Baltic languages, in which new cases developed from the addition of postpositions to the existing

case endings. Thus the already mentioned illative case in addition to direction may also denote time, manner, goal or condition, cf. the Lithuanian examples: *kelintōn dienōn jīs atēina?* ‘what day is he coming?’; *vařlēs vienaņ balsāņ kuřkia* ‘the frogs croak with a single voice’; *pas jį Jōnas svečiūosna išvažiāvo* ‘Jonas departed for his place as a guest’; *visūs kvietkeliūs pavērs šīēnan* ‘... will turn all the little flowers into hay’ (Zinkevičius 1980: 254–255). In dialects the morphological illative may also be used even with locative meaning: *buvaĩ miēstan* ‘I was in the city’; *tuřgun pirkaĩ obuoliũ* ‘I bought some apples at the market’ (Zinkevičius 1966: 201). Similar examples of the different uses of the illative are encountered in early Latvian texts: (illative proper) *bafniczan negays* ‘didn’t go to church’; (condition or manner) *Cziwo exkan Mere vnd wēnan pratan* ‘live in peace and unanimity’; (place) *Wueffes, kattre Czetumman gir* ‘everybody who is in prison’; (time) *tan nactin* ‘in that night’ (Vanags 1992: 388). The examples show not only the manner of formation of the new case, but the possible variety of meanings expressed thereby.

Evidence of the original identity of the dative, accusative, instrumental and locative cases is the fact that very similar or identical meanings can be expressed by different cases in many otherwise similar collocations. These collocations are relics from a time before the case meanings and forms were relatively clearly differentiated. This phenomenon has been characterized in the following way by Hopper (1991: 23): ‘The Principle of Layering refers to the prominent fact that very often more than one technique is available to serve similar or even identical functions. This formal diversity comes about because when a form or a set of forms emerges in a functional domain, it does not immediately (and may never) replace an already existing set of functionally equivalent forms, but rather that the two sets of forms co-exist.’

Mažiulis (1970: 165, fn. 2) gives examples of variation in case usage with similar or identical meanings from the classical languages, e.g., Lat. *it rusticus Romam* (acc. sg. object of motion) ‘the rustic goes to Rome’ vs. *it caelo* (dat. sg. object of motion) *clamor* ‘the shout goes to heaven’. Delbrück (1893: 177) gives the Old Indic example: *grāmaṃ* (acc.) *gacchati* vs. *grāmāya* (dat.) *gacchati* ‘he goes to the village’. According to Ambrazas (2006: 247) in older writings with verbs of motion the dative of purpose corresponds with the object of motion, e.g., *Piktas dienas mums* (dat. pl.) *ateia* ‘Evil days have come to us’ (Mažvydas 53₉). Mažiulis (loc. cit.) also gives such Lithuanian examples as *ši kar̃tą* (acc. sg.) *užtėks* vs. *šiām kar̃tui* (dat. sg.) *užtėks* ‘that will be enough (for) this time’, *tā kar̃tą* (acc. sg.) = *tuō kartū* (instr. sg.) ‘that time’, *laũką (pievą)* (acc. sg.) *ėjo = laukū (pieva)* (instr. sg.) *ėjo* ‘he went by way of the field (meadow)’, *vākarą* (acc. sg.) = *vakarė* (loc. sg.) = *vakariė* (adverb < old loc. sg.) = *vākaro* (gen. sg.) ‘in the evening’.

Essentially the dative, accusative, instrumental and locative cases of the *-i stem noun are formed with (1) the simple *-i itself or (2) *-im or (3) the etymological sandhi variant *-ī < **-im + consonant). The animate accusative case shows only *-im, the neuter being without any ending, cf., e.g., Old Indic *vāri* ‘water’, Lat. *mare* ‘sea’ etc.

The simple *-i itself is encountered in the dative singular with the form *-(e/o)i-, cf., e.g., Goth. fem. *anstái* ‘favor’, perhaps Lat. dat.-abl. sg. *ign-ī* (< *-ei). It is customary on the basis of inscriptional evidence to assume an etymological *-ei (see Leumann 1977: 435), although in principle Lat. -ī could just as well derive from Indo-European *-ī < *-im (+ consonant). Old Indic also shows evidence of *-(e/o)i- as in the dat. sg. Old Indic fem. *mát-āye* ‘thought’, masc. *agn-āye* ‘fire’ with reduplication of the ending *-(e/o)i-. The dative sg. *mát-yai* is formed following the model of the *-ī stems according to Thumb-Hauschild (1959: 57).

The form *-im is attested in the accusative singular, cf., e.g., Old Indic *agn-im*, Lith. *ùgn-i*, Slavic *огн-ь*, Lat. *ign-im* ‘fire’, Goth. (masc.) *gast* ‘guest’, (acc. pl.) *gast-in-s*, (fem.) *anst* ‘favor’, (acc. pl.) *anst-in-s*, Gk. *πόλι-ν* ‘city’, Hittite *ḫa-al-ki-in* ‘grain’, etc.

In addition to the accusative case the sequence *-im is also attested in the Balto-Slavic instrumental forms which have been extended in the singular by *-i, thus Lith. *ugn-im-i* ‘fire’, Slavic *огн-ьм-ь*. The Balto-Slavic dative and instrumental plural forms also show the element *-m with various additional particles, thus Lith. dat. pl. *ugn-ìm-s*, Slavic *огн-ьм-ь*, and instr. pl. Lith. *ugn-im-ìs*, and Slavic *огн-ьм-у*.

The Goth. dat. pl. *anst-im*, reflects an apparent ending *-imiz or *-imz (Guxman 1963: 191). I suggest the possibility that an alternative dative singular might have been *-im.

Indo-Iranian has three possible *-i stem instrumental singular endings: 1. -ī, 2. -(i)yā, 3. -in-ā (Wackernagel-Debrunner 1975: 145). In my view type no. 1 -ī, represents the etymological *-ī < **-im and is attested, e.g., in Old Indic *ū-t-ī* ‘(with) aid’ (Rig Veda 10.15.4), *acitt-ī* ‘(through) want of thought, thoughtlessness’ (Rig Veda 4.54.3, 7.89.5). Type no. 2 attested in Old Indic *mát-yā* ‘thought’ derives from the addition of the etymological *-o stem ending -ā (attested in Vedic *yajñā* ‘sacrifice’ [Thumb-Hauschild 1959: 32]) to the stem vowel *-i-. Type no. 3, represented in the Old Indic masculine *-i stem instr. sg. *agn-in-ā* ‘fire’, derives from a contamination of the ending *-im- (attested in the acc. sg. *agn-im*) plus the etymological *-o stem ending -ā mentioned above. The bilabial nasal of *-im-ā was then replaced by the dental nasal of the attested -in-ā under the influence of the pronominal masc. instr. sg. ending -ena ‘that’ (which was replacing the *-o stem instrumental singular ending -ā as in, e.g., *dev-ena* ‘god’). Osthoff (1881: 385) connects the ending of Gk. *κόβι*, etc. with

the Old Indic type 1 instrumental ending given above. He cites the examples ἐν κόνι ἐκτανύσας ‘stretched out in the dust’ (Iliad ω [24] 18) and ἐν κόνι ἄγκι πυρός ‘in the ashes by the fire’ (Odyssey λ [11] 191; translation from Murray 1976: 399). Osthoff writes: ‘die kürze *-ĩ* vor folgendem sonantem unbestreitbar das aequivalent einer länge *-ī* vor consonant ist...hier ist in einer den indischen sandhi-gesetzen gemässen weise eigentlich *κόνι ἐκτανύσας, *κόνι ἄγκι mit „spaltung von *-ī* „ zu sehen...’ One might compare, e.g., Old Indic nom. sg. *dhī-h* ‘thought, insight’ vs. the acc. sg. *dhīy-am* (Thumb-Hauschild 1958: 227; Thumb-Hauschild 1959: 61).

Also deriving from Indo-European *-ī* < **-im* is Old Irish dat. sg. masc. *fáith* ‘prophet’, neut. *muir* ‘sea’ (Lewis and Pedersen 1961: 172). It is customary to derive the Slavic **-i* stem dat. sg. ending *-i* as in masc. *poť-i* ‘path’, fem. *kost-i* ‘bone’ from **-ei*, but it could just as well derive from **-ī* < ***-im*.

Sturtevant (1951: 97) writes that the Hittite *i*-stems form their datives in *-i*, *-ai*, *-iya* or *-aya*, the first ending being limited to adjectives and neuter substantives, e.g., *ḫa-an-te-iz-zi* from *ḫa-an-te-iz-zi-iš* ‘first’ and probably corresponds to the Gk. dat. sg. *πόλ-ι*.

The modern Lithuanian **-i* stem dat. sg. endings, (fem.) *āviai* ‘(to the) sheep’ and *vāgiui* ‘(to the) thief’ are new, the older forms being *āvie* and *vāgie* or *āvi* and *vāgi* (Zinkevičius 1980: 223). According to Zinkevičius (1966: 230) the ending *-ij* of earlier writings (Daniel Klein wrote *-y*) is not found in contemporary dialects. I quote Klein here: ‘Das ander **i** ist das lange **i**/ oder ein langer Vocalis, und wird also geschrieben **y**...Zum Exempel: **myļu** ich liebe/ **sakyti** sagen/ **ryszyš** ein Band. Bissweilen wird es gesetzt an statt da **in** oder **i**: **yraszau** ich schreibe ein/ fuer **inraszau** / **ysakau** ich sage an fuer **insakau**/ **y miesta**/ **y kiema**/ fuer **in miesta**/ **ing kiema**.’ (Kruopas 1957: 287 [in Klein’s original, p. 7]). Klein gives such *i*-stem dative singular forms as ‘**Aky** dem Auge’ and ‘**Wiešpaty** dem Herren’ (Kruopas 1957: 308–309 [in Klein’s original, pp. 28–29]).

Gerullis (1923: 63) writes: ‘F. W. Haack, Kurzgefasste Litthauische Grammatic 1730, kennt auffallender Weise nur den Dativ *Akij* und *Awij* S. 251. Auch für die Maskulina gibt er denselben Dativ an, S. 252. Das *ij* ist unzweifelhaft = *ī*...’ Possibly the orthographic *-iy* encountered in Willent’s *deschintiy* ‘(to) ten’ and *Wieschpatiy* ‘(to) the Lord’ and the orthographic *-ii* in Daukša’s *Wiešpatii* ‘(for) the Lord’ should be interpreted as *-ī* (Gerullis 1923: 59). Gerullis (1923: 77) writes: ‘Da nun der Dativ in der Lautgestalt und Intonation mit dem Lokativ übereinstimmt und ein Lokativ *sīrdī* auf **sīrdīje* über **sīrdij* zurückgeht, ist dieser Dativ ein alter Lokativ...’ In principle I agree with Gerullis’ assessment of the relationship of the two cases, but I would say rather that originally the single case **-ī* had a vague adverbial meaning which could be interpreted as dative, instrumental or locative. Later in the course of the history of the Baltic

languages *-je* was added to this ending to sharpen the locative meaning. In the Slavic languages, however, the identity of the dative and locative singular *-i stem nouns was retained, cf., e.g., Old Ch. Slav. fem. *kost-i* 'bone', masc. *poť-i* 'road'.

With regard to the Latvian evidence one should first take into consideration the fact that in Indo-European apparently [j] and [i] did not present a clear phonemic contrast and were usually automatic variants with the vowel [i] in preconsonantal position and the consonant [j] in prevocalic position. This can be illustrated with the Indo-European root *-i- 'to go' which occurs as a vowel in the preconsonantal variant *i-* in the Old Indic 1st pl. pres. *i-mas* 'we go' but as a consonant in the prevocalic variant in the 3rd pl. pres. *y-anti* 'they go'. Cf. also the preconsonantal form of the same root (with the vowel *-i-* as the second element of the diphthong) in the Lith. infinitive *ei-ti* 'to go' vs. the consonantal realization of the root (in prevocalic position) in the 3rd pret. *ėj-o* 'went'. Rudzīte (1993: 283) wrote: 'Domā, ka ne ide. pirmvalodā, ne baltu pirmvalodā vēl nav bijis īsta berzeņa, kā tagad runājam *j*, bet bijusi nezilbiska *ġ*-skaņa... Šāds *ġ* runāts starp patskaņiem un patskaņu priekšā, bet līdzskaņu priekšā un starp līdzskaņiem runāts patskanis *i*...' Concerning the *-i* stem dative singular Endzelīns wrote (1951: 428): 'Galotni *-ij* (kā mēdz rakstīt) resp. *-ī* (nemākslotā izrunā *-ij* skan kā *-ī*, tā, piem., Kabilē) sastop Rucavā, lielākajā Kurzemes vidienes izlokšņu daļā, (rietumu un vidienes) Vidzemes izlokšnēs... un dažās augšz. izlokšnēs...' I propose then that the Latv. dat. sg. *av-ī* had this phonetic variant in pre-consonantal sandhi position (i.e. if the following word began with a consonant), but the phonetic variant *av-ij* in prevocalic sandhi position (i.e., if the following word began with a vowel). The etymological locative singular **avīje* (similar to that of Lithuanian) with loss of the final **-je* passed to *avī* creating the possibility of a contrast with the dative sandhi variant *av-ij*, although perhaps sometimes the dative sandhi variant *avī* was retained (with a long vowel under the influence of the form *av-ij*). The alternation of *-ij* and *-ī* can be compared with Osthoff's comments on Greek and the Old Indic alternation noted above.

According to Vanags (1992: 389): 'In Latvian, starting with G. Mancelius until the present day, as well as in the dialects, mainly the locative corresponds to the illative of the earliest writings: 1. in the meaning of direction, e.g., *Marčs meta akmentiņus ūdenī* 'Marčs was casting little stones into the water'.' Since, in my view, the locative is derived from the dative case, I suggest that here *ūdenī* may merely retain an etymological dative borrowed from the *i-* stem nouns with object of motion meaning (as attested in other Indo-European languages, e.g., Old Indic, Latin, Lithuanian, etc.).

According to Gerullis (1923: 77): 'Dem baltischen Lokativ auf **-ī* entspricht nämlich der vedische Lokativ *védī* und der Dativ *ūī*'. Wackernagel and

Debrunner (1975: 155) claim that *védī* (Rig Veda 6.1.10c) is instrumental rather than locative. Griffith (1889: 595) translates *védī* as ‘with altar’, whereas Elizarenkova (1995: 91) as ‘на алтаре’ and Geldner (1951) ‘auf dem Altar’. The translations of Elizarenkova and Geldner would seem to me to support a locative meaning, in my view perhaps confirming the notion that in earlier times the case meanings were not so clearly distinguished and only in the course of time came to be more or less differentiated.

In this regard Wackernagel and Debrunner (1975: 149–150) write also: ‘Die Formen auf *-ī* und *-i* sind wohl nur vereinzelte Übergriffe des Instr. auf den Dat; weil in Sätzen wie *ácchā yó gántā nādhāmānam ūī* RV. 4, 29, 4^a „der zum Schutzfliehenden mit Hilfe kommt“ *ūī* auch dativisch „zur Hilfe“ aufgefasst werden konnte, wurde auch gesagt... *no bhavativ indra ūī* „nobis sit I. auxilio“ 1, 100, 1–15, vgl. auch...*no... avamó bhavoī* „sei uns nahe mit Hilfe“ oder „... zur Hilfe“ 4, 1, 5^a... ; keine verwandte Sprache verlangt Ansatz eines ig. Dat. auf *-ī*. In the light of the clear evidence adduced by Gerullis for a Baltic dative in *-ī* it is hard to understand the view that no related languages would support an Indo-European dative in **-ī*. Apparently Wackernagel and Debrunner were aware of Gerullis’ article, since they mention it on the same page (1975: 150) as the statement quoted.

The dative in *-ī* vs. accusative in *-im* patterns well with the dative in *-ō* vs. the accusative in *-om* (represented, e.g., in Lat. *serv-o/-um*).

In my view the Latin ablative singular in *-ū* was not originally different from the dative singular in *-ū*, represented e.g., in neuter nouns and occasionally in masculine and feminine, cf. masc. Lat. *ūsū* ‘to the use’ (Plautus), fem. *manū* ‘to the hand’, see Baldi (1999: 331). The patterning of the *u*-stem dat.-abl. sg. *-ū* vs. the acc. sg. *-um* is similar to that of the patterning of the **-o* and **-i* stem nouns mentioned above. In spite of Kazlauskas’ (1968: 223–224) specific statement that there is no need to relate such Lith. dialect *u*-stem instrumental singular forms as *turg-ū* ‘market’, *sūn-u* ‘son’ to the Avestan instrumental singular in *-ū*, it seems to me that this would be possible. The etymological **-ū* is attested in Avestan instr. sg. *xra-tū* ‘mental power, intention, etc.’ (Sims-Williams 1998: 142; Reichelt 1909: 194) and may be encountered in Rig Veda 10.102.1 *mīthū-kṛtam* ‘nach beiden Seiten wirksam’ (Wackernagel & Debrunner 1975: 145, 147), ‘that works on either side’ (Griffith 1889: 585). I would connect also the Low Lith. *u*-stem loc. sg. *dangūjė* ‘in heaven’ (Senn 1966: 133) which I would see as formed with the addition of *-je* to an earlier dative **dangū* just as *akųjė* ‘in the eye’ was formed on the earlier dative *aky* (*Akij*). Probably Latv. loc. sg. *alū* originally was formed the same way (Endzelīns 1951: 443–444).

I see reason to believe then that there existed at one time an Indo-European **-i* stem dative-instrumental-locative ending in **-ī*, an ending which I would derive from an earlier **-im*.

References

- Baldi, Philip. 1999. *The foundations of Latin = Trends in linguistics, Studies and monographs*. Berlin: New York: de Gruyter.
- Curtius, Georg. 1871. Zur Erklärung der Personalendungen. *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik* 4, 211–233.
- Delbrück, Berthold. 1893. *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Erster Theil*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Elizarenkova, Tat'jana Ja. (ed.). 1995. *Rigveda, Mandaly V-VIII*. Moskva: Nauka.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Geldner, Karl Friedrich. 1951. *Der Rig-Veda. Aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt...* (Harvard Oriental Series, 33-36, Bd. 1-3.) (Here taken from <http://www.sanskritweb.net/rigveda/rvfinder.pdf>.)
- Gerullis, Georg. 1923. Herkunft der Dat. Sing. der *i*-Stämme im Baltischen. *Archiv für slavische Philologie* 38, 55–82.
- Griffith, Ralph T.H. 1987. *Hymns of the Rig Veda. Vol. I*. New Delhi: Munshiran Manoharlal Publishers. (Reprint of 1889 edition.)
- Guxman, Mirra M. et al. 1963. *Sravnitel'naja grammatika germanskix jazykov. Tom III*. Moskva: Akademija Nauk SSSR.
- Kazlauskas, Jonas. 1968. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Kiparsky, Paul. 1974. From paleogrammarians to neogrammarians. Dell H. Hymes (ed.), *Studies in the history of linguistics*. Bloomington and London: Indiana University Press, 331–335.
- Kruopas, Jonas (red.). 1957. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Leumann, Manu, Johann Baptist Hofmann, Anton Szantyr. 1977. *Lateinische Laut- und Formenlehre. Vol. I. Lateinische Grammatik*. München: C.H. Beck.
- Lewis, Henry, Holger Pedersen. 1961. *A concise comparative Celtic grammar*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LKŽX = *Lietuvių kalbos žodynas*, X tomas. Vilnius: Mokslas, 1976.
- Mažiulis, Vytautas. 1970. *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*. Vilnius: Mintis.
- Müller, Friedrich. 1860. Zur Suffixlehre des indogermanischen Verbums. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 34, 8–16.
- Müller, Friedrich. 1870. Zur Suffixlehre des indogermanischen Verbums II. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 66, 193–212.
- Murray, Augustus T. (ed.). 1976. *Homer, the Odyssey*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Osthoff, Hermann, Karl Brugmann. 1881. *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Vierter Theil*. Leipzig: Verlag S. Hirzel. (Quoted here from 1974 reprint by Georg Olms Verlag: Hildesheim, New York).

- Reichelt, Hans. 1909. *Awestisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Rosinas, Albertas. 2001. Dēļ latviņu seniju tekstų vienaskaitos lokatyvo. *Baltistica* XXXVI(2), 219–222.
- Rudzīte, Marta. 1993. *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne.
- Schmalstieg, William R. 2004. The common origin of the *-o stem dative, accusative and instrumental cases. *Baltistica* XXXIX(1), 5–11.
- Schmalstieg, William R. 2008. A similar phonological development in the Lithuanian optative and the Latin supine. *Archivum Lithuanicum* X, 157–161.
- Senn, Alfred. 1966. *Handbuch der litauischen Sprache. Band I*: Heidelberg: Carl Winter.
- Sims-Williams, Nicholas. 1998. The Iranian languages. Anna Giacalone Ramat, Paolo Ramat (eds.), *The Indo-European languages*. London, New York: Routledge, 125–153.
- Strang, Barbara M.H. 1970. *A history of English*. London: Methuen and Co.
- Sturtevant, Edgar. 1951. *A comparative grammar of the Hittite language*. New Haven: Yale University Press.
- Thumb, Albert, Richard Hauschild. 1958. *Handbuch des Sanskrit. I. Teil: Grammatik I. Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg: Carl Winter.
- Thumb, Albert, Richard Hauschild. 1959. *Handbuch des Sanskrit. II. Teil: Formenlehre*. Heidelberg: Carl Winter.
- Vanags, Pēteris. 1992. Locative in the earliest Latvian writings. *Journal of Baltic Studies* 23(4), 387–393.
- Vanags, Pēteris. 1994. Die Entwicklungstendenzen der Kasusendungen in den ältesten lettischen Sprachdenkmälern. *Linguistica Baltica* 3, 121–130.
- Wackernagel, Jakob, Albert Debrunner. 1975. *Altindische Grammatik, Band III. Nominalflexion, Zahlwort, Pronomen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Zinkevičius, Zigmās. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmās. 1980. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika. I*. Vilnius: Mokslas.

William R. Schmalstieg
 814 Cornwall Rd
 State College, PA 16 803
 USA
 emily@leanonemily.com

KOPSAVILKUMS

Dažas piezīmes par *-i-celma vienskaitļa datīvu

William R. SCHMALSTIEG

Ide. pirmvalodas agrīnajā posmā pozīcijā pirms līdzskaņa notika savienojuma – īsais patskanis + nazālais līdzskanis – denazalizācija un pagarinājums, līdzīgi kā tas vērojams baltu valodu vēsturē, proti, ***-im+C > *-ī-C*. Šāda pārmaiņa nenotika pozīcijā pirms vokālisma ***-im+V > *-im-V*. Vārda absolūtās beigās šādi sākotnēji automātiski varianti var tikt morfoloģizēti, sal. piemēram, funkcionālo atšķirību starp angl. *my* un *mine*, kas sākotnēji bija automātiski atkarīga no tā, vai nākamais vārds sākas ar līdzskani vai patskani (kā tas joprojām ir ar nenoteikto artikulu, piemēram, *an apple*, bet *a book*). Ide. pirmvalodas ***-im* sākotnēji bija izplūdusi adverbiāla nozīme, bet tā pakāpeniski sadalījās vēsturiski fiksētās datīva, akuzatīva, instrumentāļa un lokatīva nozīmēs. Variants **-ī* nostiprinājās vsk. datīvā un lokatīvā. Latv. vsk. dat. galotne *(ac)-ij* ir sākotnēji variants pirms vokāļa no *(ac)-ī*, kas atrodams vsk. lok., kur zudis gala **-je*, sal. liet. *akye*.

SALIKTEŅU FORMAS IZVĒLE UN RAKSTĪBA MANCEĻA VĀRDNĪCĀ LETTUS UN KRĀJUMĀ PHRASEOLOGIA LETTICA

Valentīna SKUJIŅA
*Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts*

Latvijas Valsts universitātes 20. gadsimta 50.–60. gadu profesora Artura Ozola skatījumā Georgs Mancelis ir nozīmīgākais autors, kas 17. gadsimtā pārvarējis 16. gadsimta latvisko tekstu haotisko rakstību, ieviesdams kaut cik noteiktas normas, par latviešu valodas pamatu nostiprinot vidus dialekta zemgaliskās izloksnes (Ozols 1965: 152). Pirmos latviešu valodas rakstības normalizācijas principus G. Mancelis izstrādāja, lai latviešu valodas nepratēji un mazpratēji varētu vieglāk latviski rakstīto izlasīt un kaut cik pareizi izrunāt. G. Manceļa izstrādātie principi latviešu valodā pastāvēja vairāk nekā 200 gadu, un G. Manceli uzskata par tā saucamās vecās ortogrāfijas nodibinātāju (Karulis 1956: 66).

Pēc Manceļa ieviestajām rakstības normām ir iespējams drošāk spriest arī par seniskajām gramatiskajām formām, kas saglabājušās viņa darbos (Ozols 1965: 152), kuros viņš lielā mērā īstenojis paša izstrādātos rakstības principus.

Veclatviešu rakstu valodu pētījuši daudzi latviešu valodnieki, tostarp Pēteris Šmits, Jānis Endzelīns, Ernests Blese, un, kā uzsver A. Ozols (1965: 19), it īpaši Alvilis Augstkalns, Johans Zēvers un Jānis Straubergs. A. Ozols G. Manceli pozitīvi vērtē tieši kā latviešu sadzīves valodas atspoguļotāju un atgādina Friča Brīvzemnieka vārdus, ka “tautai ir divas rakstniecības. Tā viena no tām uz papīra rakstīta un rakstos iespiesta, tā otra tautas prātā, tautas garā ierakstīta. Šī pēdējā būs tā pirmākā...” (Brīvzemnieks 1881: 4). Tātad A. Ozols augstu vērtē tautas valodu, arī G. Manceļa apgūto latviešu valodu, tomēr nav vienisprātis ar formulējumu, ka Georgs Mancelis latviešu literatūras vēsturē būtu saucams par “latviešu runātā vārda lielmeistaru”.

Ir grūti spriest par to, vai G. Mancelis ar savu runas prasmi ir bijis “latviešu runātā vārda lielmeistars”, savukārt par to, ka G. Mancelis ļoti rūpīgi ieklausījies pašu latviešu runātajā valodā un varēja mācīties latviešu tautas valodu tiešās sarunās ar latviešiem, šaubu nav. Par to uzskatāmi liecina arī G. Manceļa vārdnīcā sakopotā leksika un frazeoloģismu krājums, kur G. Mancelis centās katram vācu valodas vārdam dot atbilstošu vārdu latviešu valodā un parādīt vai komentēt tā lietojumu (Migla 2000: 150). Par to netieši liecina arī biedruzīmes (=) lietojums starp vārdiem, kur acīmredzot pēc dzirdes vien daudzos gadījumos nevarēja droši noteikt, vai saklausītā valodas vienība rakstāma vienā vai divos vārdos. Šajā rakstā analizēti sintaktiski darinātie lietvārda salikteņi, kā arī

defiskopas, *salikteņa* jēdzienā ietverot arī ar biedruzīmi saistītos vārdus (tehniku iemeslu dēļ biedruzīmes vietā lietota vienlīdzības zīme).

20. gadsimta 60. gados profesora A. Ozola vadībā Latvijas Valsts universitātē tika veikti vairāki 17. gadsimta tekstu pētījumi, viens no tiem – šī raksta autores diplomdarbs “Salikteņi G. Manceļa vārdnīcā *Lettus* un krājumā *Phraseologia Lettica*”, kas ir pamatā tāda paša nosaukuma grāmatai (Skujiņa 2006). Turpmāk abi G. Manceļa krājumi kopā saukti par Manceļa vārdnīcu.

Ekscerpējot un izanalizējot pilnīgi visus abās šajās G. Manceļa publikācijās iekļautos latviešu valodas salikteņus, arī ar biedruzīmi rakstītos, t. i., kopskaitā pāri par 800 leksēmu, izdarīti secinājumi par salikteņu formas izvēli, nedaudz skarot G. Manceļa rakstības principu īstenošanu viņa darbā.

Manceļa vārdnīcā sastopami visu vārdšķiru salikteņi: *Seenalaix; pußplix; astonpadeßmitt; ickweens; nohstbehkt; ittnu; liedspatt; aisto; ka=tad* (sk. 1. tabulu).

I. tabula.

Pārskats par dažādu vārdšķiru salikteņiem Manceļa vārdnīcā skaitliskā un procentuālā izteiksmē

Vārdšķira	Leksēmu skaits	Procentuālā attiecība pret leksēmu kopskaitu
lietvārds	684	84,34 %
īpašības vārds	10	1,23 %
skaitļa vārds	33	4,07 %
vietniekvārds	4	0,49 %
darbības vārds	48	5,92 %
apstākļa vārds	28	3,45 %
saiklis	2	0,25 %
partikula	1	0,125%
prievārds	1	0,125 %

Turpmāk analizēti lietvārda salikteņi, kuru kopskaits ir pietiekami liels, lai varētu izdarīt kādus secinājumus par konsekvenci to formas izvēlē un rakstībā.

Tāpat kā mūsdienās arī Manceļa vārdnīcā visproduktīvākais lietvārda salikteņu veids ir ar lietvārda formu (602 leksēmas), īpaši ar lietvārda ģenitīvu (472 leksēmas) pirmajā komponentā, turklāt biežāk – ar vienskaitļa ģenitīva formu. Vienskaitļa un daudzskaitļa ģenitīva skaitliskā attiecība ir 405 : 67, bet no 70 koprakstījuma (resp. bez biedruzīmes) dotajiem lietvārda salikteņiem 51 lietvārda saliktenim pirmajā komponentā ir bezgalotnes forma.

Pēc salikteņu materiāla kopumā var secināt, ka G. Mancelis lielā mērā centies ievērot konsekvenci vienādu vai līdzīgu formu rakstībā. Jau Emīlija Lāme

(1933: 104–110) ir atzīmējusi, piemēram, ka lietvārdu vienskaitļa akuzatīvā un instrumentālī ir vispārināta galotne *-u*, bet daudzskaitļa ģenitīvā G. Mancelis konsekvēnti rakstījis galotni *-o*. Manceļa vārdnīcas salikteņu analīze liecina, ka 1. un 4. deklinācijas lietvārdiem akuzatīvā un instrumentālī lietota galotne *-u*, bet 2. deklinācijas lietvārdiem – *-i*. (*Vppes*=*vhdeni*, *Widdu*=*ghaweni*; otrajā piemērā locījuma forma ir neskaidra, jo saliktenis dots bez konteksta). Savukārt daudzskaitļa ģenitīvā konsekvēnti lietota galotne *-o*, izņemot vienu gadījumu, kad lietota galotne *-u*: *Thāwu*=*Semm* (bet: *Tāhwo*=*Tāhwi*) (sk. 2. tabulu).

2. tabula.

**Konsekvēnti lietotās formas
Manceļa vārdnīcas salikteņu rakstībā**

Galotne <i>-o</i> dsk. ģen. visu deklināciju lietvārdos (pirmajā komponentā)	Galotne <i>-u</i> vsk. ak. (otrajā komponentā)		Galotne <i>-i</i> vsk. ak. 2. dekl. lietvārdos (otrajā komponentā)
	1. dekl. lietvārdos	4. dekl. lietvārdos	
<i>Kattlokalleis</i>	<i>Brandawienu dādsenaht</i>	<i>Maises</i> = <i>Abbru eeneß</i>	<i>skalloht ar Vppes</i> = <i>vhdeni</i>
<i>dußmopuhkis</i>	<i>Deewa</i> = <i>wahrdu šatziet</i>	<i>maja</i> = <i>weetu doht</i>	<i>Widdu</i> = <i>ghaweni</i> (?)
<i>Spahro</i> = <i>laix</i>	<i>pußrietu ehst</i>	<i>Sallsch</i> = <i>Ahdu eß attraddu</i>	
<i>Welßolaix</i>	<i>Sällta</i> = <i>ghabbalu ißmiet</i>		
<i>wirsśo</i> = <i>raxts</i>			

Tā kā lietvārdiem daudzskaitļa ģenitīvā G. Mancelis ir vispārinājis galotni *-o*, salikteņa pirmā komponenta piederību noteiktai deklinācijai vislabāk rāda vienskaitļa ģenitīva forma un tā liecina, ka pirmajā komponentā izmantotas visu sešu deklināciju vienskaitļa ģenitīva galotnes formas, piemēram, *Deewa*=*Maise* (pirmajā komponentā 1. deklinācijas lietvārds), *Ahscha*=*Tauki* (pirmajā komponentā 2. deklinācijas lietvārds), *Widdus*=*nackts* (pirmajā komponentā 3. deklinācijas lietvārds), *Ghallwas*=*śahpe* (pirmajā komponentā 4. deklinācijas vārds), *Elles*=*gharri* (pirmajā komponentā 5. deklinācijas lietvārds), *Nackts*(=)*widdus* (pirmajā komponentā 6. deklinācijas lietvārds) (sk. 3. tabulu).

Deklināciju formas
Manceļa vārdnīcas lietvārda salikteņu pirmajā komponentā

1. dekl.	2. dekl.	3. dekl.
<i>Ammata=Wiers</i>	<i>Allckschnakohx</i>	<i>Ghaddus=kahrta</i>
<i>Darrbadeena</i>	<i>Ghaiġalaix</i>	<i>Lāddus=Tappa</i>
<i>Kallnamuischa</i>	<i>Ruddens=willa</i>	<i>Tirrgus=deena</i>
<i>Kattlakalleiß</i>	<i>Sehġapils</i>	<i>Widdus=nackts</i>
<i>Krustapills</i>	<i>Suŋŋa=tahrps</i>	
<i>rietapusē</i>	<i>Vdenspuhβlis</i>	
<i>Seenalaix</i>	<i>Werschakuhts</i>	
4. dekl.	5. dekl.	6. dekl.
<i>Zuhkasārri</i>	<i>Autzesmuischa</i>	<i>Dsells=Ruhśa</i>
<i>Eewaskohx</i>	<i>Bendeskalps</i>	<i>Nackts(=)widdus</i>
<i>Muischaskunx</i>	<i>Maiseskurrwis</i>	<i>Pillskungs</i>
<i>Nārrātaspills</i>	<i>Sabelesmuischa</i>	<i>Pirtzpallax</i>
<i>Rohkasdarrbs</i>	<i>Sauleskarstums</i>	<i>Rahtskunx</i>
<i>Runnaskungs</i>	<i>Tirrsespills</i>	<i>Vggunsweeta</i>
<i>Seewas=Mitze</i>	<i>Semmesghabbals</i>	

Tomēr ne vienmēr viens un tas pats lietvārds salikteņa pirmajā komponentā konsekventi lietots vienā un tai pašā formā, piemēram, lietvārds *acs* salikteņos izmantots četrās dažādās formās: *Atz(=)raugs*, *Atza(=)mircklis*, *Atzas=Rauds*, *Atzis=dohbe*. Gan vienskaitļa ģenitīvā, gan celma formā salikteņu pirmajā komponentā lietots 3. deklinācijas lietvārds *vidus*: *Widdus=nackts*, *Widdu=ghaweni*.

Vairākos gadījumos atšķirīgās pirmā komponenta lietvārda formas saistītas ar svārstībām attiecīgā lietvārda piederībā pie noteiktas deklinācijas. Šai ziņā visvairāk svārstību konstatēts attiecīgo lietvārdu piederībā pie 1. un 2., 1. un 4., 1. un 6., 4. un 5. deklinācijas (sk. 4. tabulu).

4. tabula.

**Deklināciju formas svārstības
Manceļa vārdnīcas salikteņu pirmajā komponentā**

Deklinācijas	Piemēri		
1./2.	<i>Abohlakohx</i> <i>Ahboļa=sahle</i>	<i>Iggauna=semme</i> <i>Iggauna=Semme</i>	<i>Ruddena=Jährs</i> <i>Ruddens=willa</i>
1./4.	<i>Riekapuhrs</i> <i>Riekas=autz</i>	<i>rietapusē</i> <i>rietas=wehsh</i>	--- <i>Packawas=Nagglis</i>
1./6.	<i>Dsällsa=kräcklis</i> <i>Dsells=Ruhśsa</i>	<i>Krahßna=pohds</i> <i>Krahß(=)preekscha</i>	<i>Ghohwa=peenß</i> ---
4./5.	<i>Sahnas=miextums</i> <i>Sahnas=śahpes</i>	<i>Preedas=kohx</i> ---	

Daži svārstību gadījumi raksturojami kā individuāli (sk. 5. tabulu), jo katrs no tiem konstatēts tikai vienā piemērā.

5. tabula.

Individuāli deklināciju formas svārstību gadījumi

Deklinācija	1./3.	1./5.	2./5.	3./4.	5./6.
Piemēri	<i>Kläppa=</i> <i>=sahles</i> ---	<i>Wiega=</i> <i>=Kohx</i> <i>Wiegeskohx</i>	--- <i>Paeggles=</i> <i>=Oghi</i>	<i>Ghaddus=</i> <i>=kahrtā</i> <i>Ghaddas=</i> <i>=kahrtz</i>	<i>Rahteskungs</i> <i>Rahtskunx</i>

1./2./4./6. dekl.: *Atza(=)wahx* / *Atzis=dohbe* / *Atzas=Rauds* / *Atz(=)raugs*

J. Endzelīns (1938: 72; 1951: 258), runājot par sava laika salikteņu formu, min “celmu salikteņus” un konstatē, ka salikteņi ar veco celma formu pirmajā

komponentā, tādi kā *dabravecis* ‘krietns cilvēks’, *nagadauzis* ‘acu ārsts’, *abrākasis* ‘rīks mīklas palieku sakasīšanai no abras’, atšķirībā no lietuviešu valodas, kur šādi salikteņi “ir diezgan labi paglābušies”, latviešu valodā sastopami vairs tikai atsevišķos gadījumos (Endzelīns 1951: 258–259).

Manceļa vārdnīcā no 405 salikteņu leksēmām ar lietvārda vienskaitļa ģenitīvu vai celma formu pirmajā komponentā celma salikteņu ir samērā daudz – 57 leksēmas. Tiesa, parasti tā ir saīsināta 4. deklinācijas lietvārda celma forma kā, piemēram, salikteņos *Addata=Atz*, *Naudakalleis*, bet nesaīsināta forma – *Rohkā(=)dohbums* ‘delna’. Vienā saliktenī pirmajā komponentā ir 3. deklinācijas lietvārda celma forma: *Widdu=ghaweni*.

Salīdzinot Manceļa vārdnīcas celma salikteņus ar atbilstošām mūsdienās lietojamām formām, var secināt, ka laika gaitā celma salikteņi vai nu pārveidojušies par locījuma salikteņiem vai par salikteņiem ar bezgaltnes formu pirmajā komponentā, vai arī to vietā patlaban lietojam vārdkopas vai vispār citus vārdus, piemēram, *Ghallwa=sahpe* → *galvassāpes*, *Muggurakauls* → *mugurkauls*, *Kasa=peenβ* → *kazas piens*.

Problemātisks formas ziņā ir tā sauktais analogijas ģenitīvs. Tas attiecināts uz gadījumiem, kad 5. un 6. deklinācijas lietvārdiem salikteņa pirmajā komponentā ir 1. deklinācijas lietvārdiem analoga forma ar *-a* (Skujiņa 2006: 20), piemēram, salikteņos *Apsa(=)mallka*, *Asša=Mallka*, *Ghohwa=peenβ* (tāpat kā salikteņos *Abohlakohx*, *Āllkadeewiba*, *Karrawiers*). Šāds analogijas ģenitīvs var liecināt vai nu par G. Manceļa nekonekvenci attiecīgās deklinācijas lietvārdu vienskaitļa ģenitīva formas lietošanā (vai saklausīšanā), vai arī par tendenci vispārināt vienskaitļa ģenitīvā *-a*, kā tas jau darīts, daudzskaitļa ģenitīvā vispārinot *-o*. Tā kā šoreiz runa ir par patskani *-a* salikteņu pirmā komponenta beigās, iespējams arī, ka tas lietots vispārināta savienotājpatskaņa funkcijā.

Tādējādi Manceļa vārdnīcā līdztekus salikteņu pirmā komponenta formai, kas atbilst attiecīgās deklinācijas lietvārdu vienskaitļa formai (sk. 3. tabulu), ir konstatējams arī patskaņa *a* vispārinājums gandrīz visu deklināciju lietvārdu formās salikteņu pirmajā komponentā: vai nu tā ir vienskaitļa ģenitīva galotne (1. deklinācijā un vienā 2. deklinācijas apakštipā), vai celma beigu patskanis (4. deklinācijā), vai analogijas ģenitīva forma (5. un 6. deklinācijā). Manceļa vārdnīcā ir arī 3. deklinācijas lietvārda *klepus* vienskaitļa ģenitīva forma ar *-a* saliktenī *Klāppa=sahles*, tomēr tas visticamāk ir nevis analogijas ģenitīvs, bet gan vārda *klepus* paralēlformas *kleps* (resp. 1. deklinācijas vārda) ģenitīvs (sk. 6. tabulu).

6. tabula.

Formas ar -a
Manceļa vārdnīcas lietvārda salikteņu pirmajā komponentā

1. dekl. lietvārdu vsk. ģen.	2. dekl. lietvārdu vsk. ģen. (vienā apakštipā)	4. dekl. lietvārdu celma forma	5., 6. dekl. lietvārdu analoģijas ģen.
<i>Darrbadeena</i>	<i>Allekschnakohx</i>	<i>Addata=Atz</i>	<i>Apsa(=)mallka</i>
<i>Kallnamuischa</i>	<i>Sehļapils</i>	<i>Ghallwawirß</i>	<i>Atza(=)wahx</i>
<i>Krustapills</i>	<i>Wehrschakuhts</i>	<i>Naudakalleis</i>	<i>Ghohwa=peenß</i>
<i>Seenalaix</i>			<i>Krahßna=pohds</i>

Secinājumi

Analizējot Manceļa vārdnīcas lietvārda salikteņus, konstatēta konsekvence noteiktas formas izvēlē salikteņu pirmajā komponentā. Tāpat kā mūsdienās arī Manceļa vārdnīcā visvairāk lietvārda salikteņu ir ar lietvārda ģenitīvu pirmajā komponentā, turklāt visbiežāk – ar vienskaitļa ģenitīva formu, par ko liecina pirmajā komponentā izmantotās visu sešu deklināciju lietvārdu vienskaitļa ģenitīva galotnes formas (sk. 3. tabulu).

Lietvārda salikteņu pirmā komponenta daudzskaitļa ģenitīva formās G. Mancelis konsekvēti (izņemot vienu gadījumu) lietojis galotni *-o*.

Tā saucamais analoģijas ģenitīvs ar *-a* 5. un 6. deklinācijas lietvārdiem un saīsinātās celma formas ar *-a* 4. deklinācijas lietvārdiem līdztekus 1. deklinācijas un arī 2. deklinācijas pirmā apakštipa vienskaitļa ģenitīva formai rosina domāt par G. Manceļa iespējamo vēlēšanos vispārināt patskani *-a* (varbūt – savienotājpataskaņa funkcijā) gandrīz visu (izņemot 3. deklināciju) atkarīgo komponentu vienskaitļa ģenitīva formās (sk. 6. tabulu).

Kaut arī atsevišķos gadījumos vērojamas salikteņu formas svārstības (piemēram, vārda *acs* formās salikteņu pirmajā komponentā), tomēr kopumā G. Mancelis paša izvirzītās rakstības resp. rakstu valodas normas ir centies īstenot un arī īstenojis praksē.

Literatūra

- Brīvzemnieks, Fricis. 1881. Kādi vārdi jaunajam latv. tautas mantu krājumam par pavadoņiem. *Balsis*, 24. nr. (17./29. jūn.), 2–4.
- Endzelīns, Jānis. 1938. *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Karulis, Konstantīns. 1956. *Senie un mūsdienu raksti*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Lāme, Emīlija. 1933. Loģiskais princips Glikā rakstībā. *Filoloģijas materiāli*. Rīga: Rāmave, 104–110.
- Migla, Ilga. 2000. Frazeoloģismi G. Manceļa vārdnīcā “*Lettus*”. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 4. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 150–158.
- Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- Skujiņa, Valentīna. 2006. *Salikteņi G. Manceļa vārdnīcā “Lettus” un krājumā “Phraseologia Lettica”*. Rīga: LU aģentūra LU Latviešu valodas institūts.

Valentīna Skujiņa
Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, LV 1050 Rīga, Latvija
vaska@lza.lv

SUMMARY

Choice of Form and Spelling of Compounds in G. Mancelius Dictionary *Lettus* and Collected Phrases *Phraseologia Lettica*

Valentīna SKUJIŅA

The paper deals with only some of the form and spelling issues, mainly those that are inherent in compounds excerpted from G. Mancelius' dictionaries.

G. Mancelius was a German pastor who acquired the Latvian language in direct communication with Latvians by hearing Latvian speech. G. Mancelius noticed the peculiarity that Latvian substantives have the same ending in the genitive plural form and consequently he rendered it with *-o*. At the same time, G. Mancelius noticed also the differences of the Latvian substantives in the genitive singular forms and rendered them with different endings according to the six declensions of Latvian substantives. Besides, perhaps due to some inconsistencies, or with an intentional attempt to unify forms of the genitive singular we can find the ending *-a* not only in substantives of the first and in one type of the second declension, but also in the fourth, fifth and sixth declensions (in these cases there is a problem connected with the so-called “old stem forms”, or the “analogical genitive”). So, the main conclusion is: G. Mancelius not only proposed the main principles and norms for the Latvian orthography but also successfully implemented them in his own practice.

THE MARKING OF TONE ON MIXED DIPHTHONGS IN OLD PRUSSIAN: A LITHUANIAN PARALLEL

Steven YOUNG

University of Maryland Baltimore County

The use of a macron-like mark over a vowel character in Abel Will's translation of Luther's Enchiridion into Old Prussian reflects, by Will's own account, vowel length,¹ but only in a stressed syllable (Fortunatov 1897: 153). More controversial is the function of the macron when it appears on a diphthong, in particular a vowel plus tautosyllabic resonant sequence ("mixed diphthong"). Fortunatov was the first to suggest that the position of the macron here reflects (along with place of stress) rising and falling tonal contours (1897: 158f.): a macron over the first element of a diphthong or a vowel plus resonant sequence refers to a falling tone, representing Baltic circumflex: OPr. *ēit* = Lith. *eīti* (standard *eīna*) 'go, 3sg/pl.', OPr. *rānkan* = Lith. *rañka* 'hand, acc. sg.', while a macron over the second element of a diphthong reflects a rising tone (Baltic acute): OPr. *pogaūt* = Lith. (*pa*)*gáuti* 'to catch'.

Mixed diphthongs under Baltic acute, however, never show the expected macron on the second (resonant) element. In most cases, there is no macron on the diphthong at all: OPr. *pilnan* = Lith. *pilna* 'full, acc. sg.',² while in other cases the macron appears on the vowel element, as it does for circumflex stems: OPr. *wertīngs* = Lith. *vertīngas* (with acute) 'worthy, nom. sg. masc.', OPr. *pogāibenikan* 'saviour, acc. sg.' (Fortunatov 1897: 159 treats this as a mistake): Lith. *pagābininkas* (with acute) 'helper'. Nevertheless, Fortunatov argues that acute mixed diphthongs in the Enchiridion were just as "rising" as regular diphthongs (1897: 174). The present paper offers, against the background of Fortunatov's theory, an explanation for Abel Will's unusual treatment of acute mixed diphthongs, suggested by the representation of tone in Lithuanian by the 19th-century Indo-Europeanist August Schleicher.

Before taking up Schleicher's treatment of Lithuanian tone, we will first review the evidence for tone in Old Prussian (see Derksen 1998 for a more detailed account). Although there is no direct marking of tone on long vowels in the Enchiridion, high vowels representing Baltic acute show a strong tendency toward diphthongization, with the second element of the diphthong often bearing the macron and thus suggesting rising tone (Fortunatov 1897: 161, 177). Most examples involve acute *ū*, represented graphically as *oū/ou*, less often

¹ "Die Fünff Vocales gemeiniglich durch eine lange Pronunciation außgesprochen werden / Derwegen solche buchstaben jhre sondere zeychen haben müssen . . ." Mažiulis 1981: 105.

² The lack of a macron here is not a unique indicator of acute: stressed circumflex mixed diphthongs may also go unmarked: *dessimt-* (3x) 'tenth' alongside (expected) *dessimt-* (3x); *gem-ton* 'to give birth' (if with initial stress) = Lith. *gimti*, Latv. *dzimt* 'to be born'.

aū/au: *baū-/boū-* ‘to be’ (Lith. *būti*); *iaū-/ioū-* ‘you/your’ (Lith. *jūsū*); *naū-/noū-* ‘we/our’ (Lith. *mūsū*); *poū-* ‘to drink’ (IE **poH₃-*); *saūn-/soūn-* ‘son’ (Lith. *sūn-*); *toū* ‘you’ (Lith. *tū* < **tū*); *toūl-* ‘more/much’ (Lith. *tūlas* ‘many a’). It is significant that there are no instances in the Enchiridion of graphic *ōu*, and no instances of *āu* represent a diphthongization of *ū*.³

A parallel diphthongization of acute *ī* to *eī* is less well represented: *geīwans* ‘alive [the living], acc. pl. masc.’ (alongside *gijw-*, *geiw-*, *geyw-*); *geīwan* ‘life, acc. sg. ntr.’ and *geijwas* ‘life, gen. sg. ntr.’ (*-ij-* is mentioned by Abel Will as an allograph of *ī*), alongside *gīw-/gijw-* (compare Lith. *gýv-*).⁴ To these we can add (following Derksen 1998: 46) *debeīkan* ‘large’ (alongside *deb(b)īk-*, *debijk-*), assuming an original acute suffix *-īk-* comparable to that in Slvc. **velīk-*; and *etneīwings* ‘merciful, kind’ (alongside *etnīwing-* and *etnijwing-*), assuming for the root an acute **nī-* found in Lith. *nýtis* ‘thread’ (PKEŽ 1: 297f.). Unclear is *malneijkans* ‘child, acc. pl. masc.’ (usually *malnijk-*, also *malnīk-*, *malnik-* < **maldenīkas* [*mald++enīkas*] PKEŽ 3: 107), which, on the basis of the above patterning shows an acute suffixal syllable (again, assuming *-ij-* as an allograph of *ī*). The corresponding Lithuanian suffix (dial.) *-enīkas*, *-inīkas* (standard *-iniīkas*) is circumflex, like Slavic *-ьnīk-* (cf. Ru. *должник*, gen. sg. *должника* ‘debtor’), although Latv. *-iniēks* shows acute. Finally, we have *weijsewingi* ‘fruitful’, whose apparent acute is at odds with *wēisin* ‘fruit’ = Lith. *vaisius*; Latv. *vàislīgs* ‘fruitful’ confirms a circumflex.

Among regular diphthongs there are a significant number of instances with a macron on the first element. These regularly reflect Baltic circumflex and include *gēide* ‘wishes’ (Lith. *geĩdžia*), *lāiku* ‘holds to’ (Lith. *laiko* ‘holds’), *āusins* ‘ear, acc. pl.’ (Latv. *āusis*).⁵ Occasional examples of a lengthened first element of a circumflex diphthong (presumably under stress) are also found outside of the Enchiridion: Mažiulis (PKEŽ 3: 215; 2004: 14) treats the *aey* of *pallapsaey* (nom. pl. of **palaipsas* ‘commandment’) in Catechisms I and II as equivalent to the Enchiridion’s *āi*; the “e” functions here as a marker of length under stress: “parašymas *aey* atspindi cirkumfleksiškai *pailgintā* (vadinasi, *kirčiuotā!*) pr. *-āi*.” Catechism I offers *laeims* ‘rich’ (a mistranslation of German “Reich”) to Lith. dial. *laīmas* ‘fortunate’, *laīmē* ‘good fortune’ (with unexplained acute in

³ Less certain cases of acute include *daūs-/doūs-* ‘soul’ (Latvian acute *dūša*, but Lith. *dūšiq*, with circumflex); Mažiulis (PKEŽ I 241) considers it a borrowing from Slavic; and *salaūb-* ‘marriage’, where there is not enough information to establish the original tone. According to Fortunatov (1897: 162), the frequent *schlūsitwei* ‘to serve’ and related forms never show the diphthongization of the *ū*; from this he concludes that the root had a different tone, i.e., circumflex, like Lithuanian *slūžyti*; this is also true of *waldūns*, *waldūnai*, *draugi-waldūnen*, which are therefore presumably circumflex.

⁴ Note, however, *gēīwan*, with unexpected *-ēi-*. Another case of unexpected *-ēi-* < *ī* is *dēigi* ‘also’, for the much more usual *dijgi*, *dēgi*.

⁵ A lack of correspondence is found in *nosēilis* ‘spirit’ and Lith. *siela*, ‘soul’, Slvc. **sīla*. Regarding *lāiskas* ‘book’ as not formally comparable to Lith. *lāiskas* ‘letter’ see PKEŽ 3: 28.

Lith. *lāimė*, Latv. *laīme*). The Elbing Vocabulary, representing a different dialect (and time depth) of Old Prussian, offers similar examples of a lengthened first element of a circumflex diphthong (Fortunatov 1897: 172), in this case with the second element disappearing (an areal feature with parallels in the Lithuanian of East Prussia, see below): *roaban* (**rāib-*) ‘variegated, striped’ (Lith. *raibas* ‘motley’), *moasis* (**māiz-*) ‘barley’ (Lith. *miėžis*), *moasis* (**māis-*) ‘bellows’ (Lith. *maišas*), *lopis* (**lāipis*) ‘flame’ (Lith. *liėpsnā*, acc. sg.), and *seamis* (**zēim-*) ‘Winterkorn’ (Lith. *žiėmā* ‘winter, acc. sg.’).

The Enchiridion has a handful of regular diphthongs with a macron on the second element; these correspond to Lithuanian acutes: *kaūlins* ‘bone, acc. pl.’ (Lith. *kāulas*); *pogaūt* ‘to receive’ (Lith. *pagāuti* ‘to catch’), with a mismatch in *pogāunai*; *aīnan* ‘one, acc. sg. fem.’ (Lith. *vienas*); *pertraūki* ‘covered, closed up’ (Lith. *trāuk-* ‘draw, drag’); *rickaūsnan* ‘government, acc. sg. fem.’ (Lith. *rykāuti* ‘to govern’); *aulauūsins* (for *aulaūsins*) ‘the dead, acc. pl.’ (Lith. *liāutis* ‘to cease’), with a mismatch in *aulāut* ‘to die’. Problematic is *teiks* ‘give (imper.)’: one would expect **tēiks*, matching Lith. *teikti* ‘give, offer, render’.

Among mixed diphthongs, there are again quite a few circumflex bases marked with a macron on the first element, including *ālgas* ‘wage, gen. sg.’ (Lith. *alḡa* acc. sg., Latv. *ālga* ‘salary’); *āntran* ‘second’ (Lith. *aītras*); *rānkan* ‘arm, acc. sg.’ and acc. pl. *rānkans* (Lith. *raīnkā* acc. sg.); *mārtin* ‘bride’ (Lith. *maīčiā* acc. sg.); *mērgan* ‘girl’ (Lith. *meīḡa* acc. sg.); *newīns* ‘ninth’ (Lith. *deviīntas*); *dessīms* ‘tenth’ (Lith. *dešiīmtas*); *īmt* ‘to take’ (Lith. *iīmti*); *tēmpran* ‘expensive, 1sg. fem.’ (Lith. *teīpti* ‘pull; stretch’); *kūmpinna* ‘hinder, 3sg./pl.’ and *etkūmps* ‘again’ (Lith. *kuīp-* ‘to bend’); *senrīnka*⁶ ‘gather, 3sg./pl.’; *kīrdeiti* ‘to hear’ and *kīrdimai* ‘hear, 1pl.’ (Lith. *gīrd-*); *wīrst-* ‘to become’, also *wīrst-*, *wīrst-* (Lith. *viīrsta* ‘become, 3sg./pl.’); *wīrds* ‘word, nom. sg. masc.’ (Lith. *vaīrdas* ‘name’); *wāldnikans* ‘king, acc. pl.’ and *sendraugiwēldnikai* ‘co-heirs’ to Lith. *valdo* (*valdyti*), Latv. *vāldo* (*vāldīt*) ‘govern, rule (IE **uélH-d^he-* LIV² 676), with unexplained acute in Lith. *vėldi* (*veldėti*) ‘rules; inherits’; *skellānts* ‘owing, indebted, nom. sg. masc. pres. act. part.’ = Lith. (*suk*)*ā*s. An example of circumflex in a borrowing is *sacramēnts* ‘sacrament’ (Lith. *sakrameīntas*). Outside of the Enchiridion, we have first-element lengthening in *nienbāenden* Catechism II = Enchiridion *ni enbāndan* ‘not in vain’ and in *doalgis* ‘scythe’ (Elbing Vocabulary 546) = Lith. *dalḡis* (Mažiulis 2004: 14).

Mixed diphthongs under Baltic acute are represented in the Enchiridion either with no macron at all: *pilnan* ‘full, acc. sg. fem.’ (Lith. *pīlnas*, Latv. *pīlns*), *unds* ‘water’ (Latv. *ūdens*), *girtwei* ‘to praise’ (= Lith. *gīrti*), *kurpi* ‘shoe, nom. sg. fem.’ (= Lith. *kūrpė*, Latv. *kuīrpe*), *amsin* ‘people, acc. sg.’ (Lith. *āmzis* ‘an

⁶ The note to *senrīnka* “Im Apr. unklarer Akut” in LIV² (506, s.v. **renk-*) is as puzzling to me as it is to Smoczyński (2005: 331, fn. 758). From the standpoint of Fortunatov’s theory, *senrīnka* reflects Baltic circumflex.

age'), *reddewingi* 'falsely'; or else the macron appears, contrary to expectations, on the first element: *pogālbēnikan* 'saviour, acc. sg.' (with no macron: *pogalbenix*, nom. sg.; cf. Lith. *pagālbīninkas* 'helper'); *īnsan* 'short, acc. pl.' (Lith. *įsas*, Latv. *īss*); *pīrmonnis* 'first, nom. sg. masc.' (for this reading see Girdenis 2000: 321; Lith. *pīrmas*); *kārtai* 'bitter, nom. pl. masc.' (Lith. *kārtūs* 'bitter, nom. pl. masc.'). The forms *enwāngiskan* 'finally' and *wīngriskan* 'cunning (noun), acc. sg. fem.' are both compared by Mažiulis (PKEŽ 1: 279; 4: 219, 242) with Lith. *vėngti* 'avoid' (< ?**ueng-* '(sich) krümmen': LIV²: 682), which has its acute by Winter's law. Also here are several examples of the infinitival suffix *-īnt* (Lith. *-inti*): *kakīnt* 'to attain'; *polasīnsnan* 'chapter, acc. sg. fem.' (also *polasinsnan*, to **polasīnt*); *polaiipīnsnan* 'order, acc. sg. fem.' (to **polaiipīnt*); *mukīnsnan* 'teaching, doctrine, acc. sg. fem.' (to **mukīnt*); and adjectival bases in *-īng(isk)-*, *-ewīng(isk)-*:⁷ (*ni*)*druwīng-* '(un)faithful', (*wisse*)*musīng-* 'omnipotent', *labbīng-* 'good', *labbatīng-* 'haughty', *isspretīngi* 'namely', *teisīng-* 'modestly', (*ni*)*wertīng-* 'worthy' (Lith. *vertingas* 'valuable'), *prewerīngiskan* 'necessity, acc. sg. fem.', *naunīngs* 'novice, nom. sg. masc.', *lāusīngiskan* 'humility, acc. sg. fem.', *ginnewīngiskan* 'in a friendly way', *pareīngiskai* 'in the future'.

The Enchiridion's occasionally ambivalent or even contradictory evidence of macron placement with regard to tones, especially the acute of mixed diphthongs, has led a number of scholars to reject Fortunatov's theory in favor of other interpretations of Will's macron notation. Rysiewicz (1938-40: 143 and *passim*) argues that the macron simply marks a long vowel or a diphthong under stress, typically in a non-initial syllable, where a German-speaking reader would not expect stress. Smoczyński (2005: 330-31, fn. 758) and Ostrowski (1994: 164) also consider the macron a marker of stress, without reference to tone. Girdenis 2000 rejects Fortunatov in reviving Bezenberger's view that it is the Žemaitic dialect of Lithuanian that in fact offers the best point of comparison for the graphic representation of the Old Prussian tonal oppositions: in Žemaitic (as opposed to Aukštaitic), the first element of a circumflex diphthong is lengthened, while the first element of an acute diphthong, while still stressed, is shorter than in Aukštaitic. Thus the closest match for OPr. graphic *āu*, *ān* etc. is Žemaitic *ā'u*, *ā'n* rather than Aukštaitic *aũ*, *añ*, and the closest match for OPr. *āu/au*, *ān/an* (acute) is Žemaitic *áu/āu*, *án/ān*, where the initial vowel is shorter than in Aukštaitic *á.u*, *á.n*. In this approach, both acute and circumflex tones would be represented in Old Prussian forms by a macron on the first element.

But as Schmalstieg (2001: 144) notes with regard to these approaches, we cannot overlook the impressive regularity in the recording of cases such as *boūt*, *geīw-* (for *būt-*, *gīw-*), which affects only acute syllables and suggests

⁷ The lack of tonal correspondence between *-īng-* and Lith. *-ing-*, Latv. *-ig-* was noted by Fortunatov 1897: 154, who treats it as an exception.

(following Fortunatov) a rising tonal contour. Nor can we disregard the opposition of tone on regular diphthongs, even if the instances of acute are few: circumflex *āusins* ‘ear, acc. pl.’, but acute *kaūlins* ‘bone, acc. pl.’, and the sporadic recording of a lengthened element in circumflex—but never acute—regular and mixed diphthongs outside of the Enchiridion. If we also take into account an expected parallel prosodic behavior for both regular and mixed diphthongs, it becomes difficult to deny that Old Prussian (like the other Baltic languages) distinguished tone on all long stressed syllabics and that this fact is graphically represented (if inconsistently) in the Enchiridion through the marking of an allophonic lengthening of the first or second element of a diphthong, as Fortunatov had argued.

In an attempt to reconcile the notation of tone on mixed diphthongs with Fortunatov’s theory, Derksen 1998, who takes the Enchiridion text as an accurate reflection of the state of affairs in Old Prussian,⁸ accounts for the unexpected first-element stresses of acute mixed diphthongs by positing a metatony from acute to circumflex in connection with a progressive stress shift from a preceding short syllable (“Kortlandt’s hypothesis”). Derksen assumes for example that forms such as *druwīngs*, *labbīngs*, (*wisse*)*musīng-*, *labbatīngs*, *isspretīngi* (and also *pogālbenikan*) originally had stress on the syllable preceding the one with the macron. As he himself indicates, however, *teisīngi* and (*ni*)*wertīngs* (to these we can add *naunīngs*) would be counterexamples, since they do not have the preceding short vowel required by Kortlandt’s hypothesis (the shift does not operate in *grēnsings*, *etnēiwings*, etc.), and yet they show the apparent metatony. I do not believe that Derksen’s appeal to metatony in these cases can be maintained, based as it is on an acceptance of Kortlandt’s hypothesis, which I have argued against (Young 1999).

If an explanation for counterexamples to Fortunatov’s theory, such as *-īng-*, is not to be found within the system of the language itself, then we must assume contextual issues which interfered with an accurate reflection of the prosodic system described by Fortunatov. For example, Trautmann 1910: 194 suggests that it may have been difficult for the typesetter to place a macron over the resonant element of an acute mixed diphthong. In such cases, the macron was, according to Schmalstieg (2001: 145), “a kind of “default” orthographic device. If it was typographically difficult to render the correct intonation, it was at least possible to show which syllable in the word was stressed.”

A more likely factor, however, given the overall uneven quality of the Enchiridion as a translation, may have been Abel Will’s inability to distinguish

⁸ Derksen (1998: 50, fn. 4) notes Van Wijk’s statement „denn, ob wir den Text für etwas besser oder etwas schlechter halten, auf jeden Fall müssen wir denselben, so wie er überliefert ist, zugrundelegen; und keiner Theorie zuliebe dürfen wir Übersetzungs- oder Druckfehler annehmen.“ I would argue, however, that social and cultural context should also be taken into account in evaluating textual data.

tone on mixed diphthongs. Schmalstieg (1974: 23) suggests that Will's "German ear" did not dispose him to hear allophonic length on the second (resonant) element of stressed mixed diphthongs,⁹ although he noticed and marked the feature on regular diphthongs. We find a striking parallel to this situation in August Schleicher's treatment of Lithuanian tone in his 1856-57 *Handbuch der litauischen Sprache*. Like Will (with his Old Prussian-speaking assistant, Paul Megott), August Schleicher was a native speaker of German attempting to record the prosodic properties of a Baltic language with the help of a native speaker (in this case, a certain Kumutát: 1856: vii). Schleicher, in his field work among the Lithuanian communities of former East Prussia, had the benefit of a linguistic background and the availability of previous descriptions of the language; he singles out Friedrich Kurschat's 1849 *Laut- und Tonlere der litauischen Sprache* for special praise, calling it his guide to Lithuanian prosody, without which he would have long remained in the dark (1856: ix).

Nevertheless, Schleicher, like Will for Old Prussian, fails to distinguish tone on stressed long monophthongs, which he invariably marks with a the diacritic "˘": *pónas* 'mister' (circumflex base), *lóva* 'bed' (acute base). Schleicher in fact reproaches Kurschat, a native speaker of Lithuanian, for presenting in his *Tonlehre* "eine alzu subtile Unterscheidung" between "gestossener" and "geschliffener" tones on long monophthongs (1856: 11). Schleicher suggests that Kurschat was unduly influenced by the presence of tonal distinctions on regular diphthongs and by back-formations, as it were, from the corresponding accentual paradigms (i.e., *lōšti* 'to play' is "circumflex" because it has the same accentual curve as *praūsti* 'to wash').

Again like Abel Will, Schleicher does distinguish tone on regular diphthongs: acute diphthongs are marked by a "˘" (used for stressed length) on the (allophonically lengthened) first element of the diphthong (*gáus*, *táu*), while circumflex diphthongs are similarly marked on the (allophonically lengthened) second element (*daúg*, *vaikas*) (1856: 12ff.). Schleicher says of the acutes (falling contour) that the first element is so strongly emphasized that the second element is often not heard; in Ragnit, *áiszkus*, *jáutis*, *svéikinu* become *ászkus*, *játis*, *svékinu* (1856: 13), and near Pilkallen, he notes *játis* (*jáutis*), *gánu* (*gáunu*), *lédžu* (*lédžiu*), *sutákyt* (*sutáikyt*), along with *dá'kts*, *vé'das*, *á'ksinas* (1856: 33).

Unlike regular diphthongs, mixed diphthongs (with a stressed non-high vowel) are treated by Schleicher as sequences of an ordinary vowel (long or short) plus consonant: the vowel of acute sequences is marked with the diacritic "˘", while the vowel of circumflex sequences is (unlike regular diphthongs)

⁹ One is reminded of Kurschat's reaction (1883: viii) to Schleicher's failure to distinguish tone on long monophthongs in Lithuanian: „Dieser berühmte Gelehrte scheint wohl nicht erkannt zu haben, dass ein fränkisches Ohr wenig geeinigt sein dürfte, littauische Laute ganz richtig zu vernehmen.“

marked with “˘”, otherwise used for stressed short vowels: compare *vārpa* ‘ear of grain’ (acute) and *vārpas* (i.e. *vařpas*) ‘bell’ (circumflex). In fact, Schleicher was unaware of mixed diphthongs as a pattern parallel to regular diphthongs: the notion of the mixed diphthong was first clearly laid out for Lithuanian two decades later by Kurschat,¹⁰ who was also the first to propose using a tone mark on the resonant for circumflex (i.e., rising-tone) syllables.

In these stressed mixed diphthongs, moreover, Schleicher had difficulty discerning vowel length (as a concomitant feature of tone): in discussing the stress pattern of *mergà* ‘girl’ (circumflex stem *meřg-*) he gives the barytonic forms *mérq̄*, *mérgai*, etc. (1856: 178), as if acute, with the footnote „Der vocal der ersten silbe ist zweifelhaft, wie in vilen ähnlichen worten vor zwei consonanten, doch wol aber eher lang als kurz zu sprechen.“¹¹ On the other hand, he errs in presenting the lengthened first element in *ántis* ‘duck’ (acute) as a short vowel (*ántis* 1856: 189), as if a circumflex syllable; the corrected form appears in the corrigenda (1856: 342). Schleicher reiterates his uncertainty regarding vowel length in the appendix to the grammar (1857: 245): „Vocale (*e*, *a*) von zweifelhafter quantität finden sich höchstens vor zwei consonanten, von denen der erste eine liquida ist [i.e., mixed diphthongs]; so glaubt man z. b. bald *mérq̄*, bald *mèrq̄* . . . zu hören.“

For stressed high-vowel mixed diphthongs, in which vowel length would not be an issue, Schleicher does not distinguish acute and circumflex bases at all: circumflex *vilkas*, *kuñpis*, *tuřgus*, *iñti*, *kĩpti*, *puřvas*, *riñkti*, *tuřtas* are represented as *vilkas*, *kũmpis*, *tũrgus*, *imti*, *kĩrpti*, *pũrvas*, *riñkti*, *tũrtas*, in the same way as the acute *pilkas*, *kũrmis*, *rimti*, *dirbti*, *kũrpè*, *mĩnksztas*, *kũrtas*. Nor does Schleicher distinguish tone on the high-vowel diphthong *-ui-*, recording both acute and circumflex as *-ũi-*: *lũinas* for *lũinas*, *-à* (1856: 12). In effect, the grave diacritic here takes on the value of a general stress mark, without regard for tone.

From the perspective of Schleicher’s representation of tone in Lithuanian, the notation of acute mixed diphthongs in the Enchiridion can be seen as resulting not so much from a typographical inability to place a macron over a resonant – the notion of a mixed diphthong as a prosodic unit would not have existed at the time. Rather, it seems that Abel Will had difficulty distinguishing allophonic length in these combinations: just as Schleicher misrepresents vowel

¹⁰ “Obgleich sonst in grammatischen Sprachdarstellungen von Semidiphthongen [i.e., mixed diphthongs] nie gesprochen wird, so sehe ich mich doch zu klarerer Darstellung der Betonung genöthigt, mich dieser Benennung zu bedienen. Darunter verstehe ich die diphthongartigen Lautverbindungen von irgend einem der kurzen Aussprache fähigen Vocale mit einem der Semivocalen *l*, *m*, *n*, *r* . . . Bedingung dabei ist nur, dass die beiden verbundenen Laute, Vocal und Semivocal, zu einer und derselben Sylbe gehören“ (Kurschat 1876: 21).

¹¹ Kurschat, referring to Schleicher’s treatment of *meřq̄*, notes that the mixed diphthongs in general caused Schleicher “unlösbaeren Schwierigkeiten” (1876: 63).

length in Lithuanian *meřgq*, Will records unexpected vowel length in the above-mentioned *pogālbenikan*, *kārtai*, and *enwāngiskan*, all rising-tone (acute) bases. And just as Schleicher fails to distinguish tone in high mixed diphthongs, using a single diacritic on the vowel to indicate stress, Will marks the stressed vowel with a macron (apparently overgeneralizing length in these cases as well) in *īnsan*, *pīrmonnis*, *wīngriskan* and the various forms with infinitival suffix *-īnt* and the derivational affix *-īng-* (all rising tone), just as for the circumflex bases *dessīmts*, *kīrdeiti*, *kūmpinna*, etc. In effect, the macron on mixed diphthongs (as opposed to regular diphthongs) in the Enchiridion functions simply as a marker of stress.

References

- Derksen, Rick. 1998. The Distribution of the Old Prussian tones. *Colloquium Pruthenicum Secundum*, Kraków: Universitas, 45-51.
- Fortunatov, Filipp F. 1897. Über accent und länge in den baltischen sprachen. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 22, 153–188. [Translation into German by Felix Solmsen of Fortunatov, F. F. 1895. Обь ударения и долготъ в балтійскихъ языкахъ. I. Ударение въ прусско-мъ языкѣ. *Русскій филологическій вѣстникъ* 33, 252–297.]
- Girdenis, Aleksas. 2000. Западнолитовские и древнепрусские слоговые акценты. *Kalbotyros darbai* I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 318-321.
- Kurschat, Friedrich. 1849. *Beiträge zur kunde der littauischen sprache 2: Laut- und Tonlehre der littauischen Sprache*. Königsberg: Hartungsche Hofbuchdruckerei.
- Kurschat, Friedrich. 1876. *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Kurschat, Friedrich. 1883. *Littauisch-Deutsches Wörterbuch*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- LIV²: Rix, H. (ed.). 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und Ihre Primärstambildungen*. 2nd ed. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Mažiulis, Vytautas. 1981. *Prūsų kalbos paminklai*. Vol. 2. Vilnius: Mokslas.
- Mažiulis, Vytautas. 2004. *Prūsų kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ostrowski, Norbert. 1994. Die Verbalstämme im altpreußischen Enchiridion. *Linguistica Baltica* 3, 163-176.
- PKEŽ: Mažiulis, Vytautas. 1988-97. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 4 vols. Vilnius: Mokslas/Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Rysiewicz, Zygmunt. 1938-40. L'accentazione dell'antico prussiano. *Studi baltici* 7, 88–147.
- Schleicher, August. 1856. *Handbuch der litauischen Sprache: Grammatik*. Prague: J. G. Calve.
- Schleicher, August. 1857. *Handbuch der litauischen Sprache: Lesebuch und Glossar*. Prague: J. G. Calve.

- Schmalstieg, William. 1974. *An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Schmalstieg, William. 1976. *Studies in Old Prussian*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Schmalstieg, William. 2001. The accentuation of mixed diphthongs in Old Prussian. *Linguistica Baltica* 9, 143-46.
- Trautmann, Reinhold. 1910. *Die Altpreussischen Sprachdenkmäler*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Young, Steven. 1999. ‚Kortlandt’s Hypothesis‘ and Old Prussian Stress. *Baltistica* 34(1), 5-15.

Steven Young
 Department of Modern Languages & Linguistics
 University of Maryland Baltimore County
 1000 Hilltop Circle
 Baltimore, Maryland 21250
 USA
 young@umbc.edu

KOPSAVILKUMS

Toņa apzīmējums jauktajos diftongos prūšu valodā: lietuviešu paralēles

Steven YOUNG

Ir vispāratzīts, ka Abels Vils savā prūšu Enhiridija tulkojumā lietojis gulus svītru virs patskaņa burta, lai apzīmētu gan patskaņa garumu, gan uzsvāra vietu. Saskaņā ar Fortunatova viedokli arī diftongos var spriest par toņa kontūru – kāpjošu vai krītošu – atkarībā no svītras novietojuma virs pirmā vai otrā elementa. Tomēr jauktajos diftongos svītra nekad nav lietota virs otrā elementa: vai nu svītras vispār nav, vai tā ir virs patskaņa. Pēdējā gadījumā tās ir etimoloģiski cirkumflektētas (prūšu valodas krītošā intonācija) saknes, kā jau to varētu sagaidīt. Bet pretēji gaidītajam ir sastopami arī piemēri ar baltu akūtu (prūšu kāpjošo intonāciju). Rakstā analizētas dažādas šī fakta interpretācijas, kā arī izvirzīta hipotēze, ka iemesls var slēpties tajā, ka Abels Vils, kam dzimtā bija vācu valoda, nespējā atšķirt toņus jauktajos diftongos. Kā zīmīga paralēle aplūkots Augusta Šleihera apjukums, apzīmējot toņus jauktajos diftongos lietuviešu valodā viņa klasiskajā *Handbuch der litauischen Sprache*. Savā darbā Šleihers norāda uz grūtībām atšķirt toņus jauktajos diftongos ar zema pacēluma patskani. Viņš vispār nav apzinājies, ka šāda opozīcija ir arī jauktajiem diftongiem ar augsta pacēluma patskani.

ETIMOĻĪSKĀS NORĀDES KRISTOFORA FĪREKERA LATVIEŠU-VĀCU VĀRDNĪCAS OTRAJĀ MANUSKRĪPTĀ (17. GS. 2. PUSE)

Anta TRUMPA
Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts

0. Kristofora Fīrekera vārdnīcas manuskripti ir izraisījuši pētnieku interesi jau vairākkārt to bagātīgās leksikas, frazeoloģijas, dzīvo un izteiksmīgo latviešu valodas piemēru dēļ. 20. gadsimta pirmajā pusē K. Fīrekera personībai un darbiem, tajā skaitā abiem vārdnīcas manuskriptiem, ir pievērsies Ludis Bērziņš (1928), tos savā grāmatā „Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)“ aplūkojusi arī Daina Zemzare (1961). Abus K. Fīrekera vārdnīcas manuskriptus sagatavojis izdošanai, komentējis un pētījis Trevors G. Fennels (1998, 2000). K. Fīrekera devumam leksikogrāfijā vairākus rakstus ir veltījusi Ilga Jansone (1999, 2004) u. c.

K. Fīrekera vārdnīcas manuskriptos daļai vārdu ir sniegtas norādes uz citiem latviešu valodas vārdiem, vairākiem vācu valodas vārdiem, no kuriem attiecīgais latviešu valodas vārds cēlies, kā arī dažiem lietuviešu valodas vārdiem. Šajā rakstā aplūkots tikai K. Fīrekera vārdnīcas 2. manuskripts (Fuer1650_70_2ms), jo tas ir plašāks (1. manuskriptā ir 320 lpp., bet otrajā – 562 lpp.), arī cilmes norāžu otrajā manuskriptā ir vairāk nekā pirmajā. Materiāls rakstam savākts, izmantojot Latviešu valodas seno tekstu korpusā (<http://www.ailab.lv/SENIE/>) piedāvātās meklēšanas iespējas.

K. Fīrekera vārdnīca ir tulkojoša divvalodu vārdnīca, un šī tipa darbu galvenais uzdevums, protams, ir sniegt vārdu tulkojumus un valodas piemērus, nevis norādīt uz šo vārdu cilmi, tādēļ arī saprotams, ka autors etimoloģiskās norādes ir sniedzis tikai daļai vārdnīcā ietvertu vārdu, kopā 143 vārdiem – 82 iespējamās latviskas cilmes vārdiem, 56 ģermānismiem un 5 lituānismiem¹. Ja ģermānismus un lituānismus K. Fīrkers acīmredzot atzīmējis visus, kurus par tādiem uzskatījis, tad latvisko vārdu cilmes skaidrojumā viņš, visticamāk, ir rīkojies pēc brīvas izvēles, dodams etimoloģiskas norādes tikai tiem vārdiem, kas pašam šķituši interesanti. Turklāt manuskripts cilmes norāžu ziņā nav viendabīgs – to koncentrācija ir blīvāka manuskripta vidusdaļā, savukārt sākumā un beigās norāžu ir mazāk.

Šī raksta uzdevums, bez šaubām, nav recenzēt 300 gadus vecu vārdnīcu, taču šķita lietderīgi K. Fīrekera etimoloģijas aplūkot sīkāk pa grupām, –

¹ Šajā skaitā nav ietvertas un rakstā nav aplūktas tās deviņas norādes, kuras manuskriptam ir pierakstītas vēlāk divos citos rokrakstos (mantotajiem vārdiem: *usmiņna*, *Abbra=kahšis*, *Pagubbu*, *puschkains*, *šmelgsinaht*, *Kwehle*, *Ehdeno=gahds*, ģermānismam *Misseht* un lituānismam *Buddelis*).

kur etimoloģijas noteiktas pārsteidzoši precīzi, kur K. Fīrekers ir alojies, piedāvādams nepareizus saistījumus vai pseidoetimoloģijas, vai un kā viņa darbs ietekmējis vēlāko laiku autoru vārdnīcas.

1. K. Fīreka vārdnīcā sastopams ne mazums gadījumu, kad pie kāda latviešu valodas vārda sniegta norāde *à* vai *á* uz citu latviešu valodas vārdu. Tā kā latīņu valodā *a* nozīmē ‘no’, tad tās, visticamāk, ir nevis salīdzinošās norādes uz iespējamiem radniecīgiem vārdiem, bet tieši cilmes norādes; atsevišķos gadījumos sniegta šīs pašas norādes vāciskā atbilde *von* ‘no’. K. Fīrekers šajos gadījumos sniedz norādi tikai uz to latviešu valodas vārdu, no kura attiecīgais vārds, viņaprāt, cēlies.

Vārdus, kuriem cilme meklēta latviešu valodas ietvaros, nosacīti varētu iedalīt divās lielās grupās: 1) vārdi, kuru vārddarināšanas pamatā ir mantotā patskaņu mija jeb alternācija, un 2) vārdi, kuru saknes patskanis palicis tāds pats, taču tie lielākoties atvasināti ar sufiksiem un prefiksiem, kā arī salikteņi.

1.1. Pirmajā grupā ietilpst 42 vārdi. Jāteic, ka mantoto patskaņu miju K. Fīrekers ir saskatījis ar apbrīnojamu precizitāti, pamanīdams gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās patskaņu mijas gadījumus. Turklāt atzīmēdams ne tikai tādus vārdus, kuros semantiskā saistība starp vārdiem ir nepārprotama, kā, piemēram, iteratīvajiem verbiem un pamatverbiem (*dzenāt* no *dzīt*, *graizīt* no *griezt*, *cilāt* no *celt*, *valstīt* no *velt*, *vārstīt* no *vērt* u. c.), bet arī gadījumus, kuros šī semantiskā saikne pirmajā mirklī nemaz nešķiet tik acīmredzama (piemēram, *lišķis* no *laizīt*, *pamats* no *mest* vai *pamest*, *skalģans* no *šķelt*, *brasls* no *brist*). Visi šie iepriekšminētie piemēri, kā arī pārējie gadījumi, kas ietverti 1. tabulā, līdzīgi tiek skaidroti arī Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā, un var apgalvot, ka starp K. Fīreka pamanītajiem mantotās patskaņu mijas piemēriem lielākā daļa sakrīt ar Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā minētajiem šo vārdu etimoloģijas skaidrojumiem. Parasti iteratīvs verbs ir atvasināts no pamatverba, lietvārds no verba, adjektīvs no verba.

1. tabula.

K. Fireka sniegtās etimoloģiskās norādes vārdiem, kuros vērojama mantotā patskaņu mija²

Atmatta , Dreesch.5 <i>à</i> mest . (25 ₁₂)
Brasls von Brist waten flache, Seichte, flott (76 ₁₅)
Daglis , <i>à</i> degt . ein feur=Schwam. (95 ₁₆)

² K. Fīreka pamanītais saistījums starp diviem vārdiem nav pretrunā ar ME sniegtajām etimoloģijām. Tā, kā visos šajos gadījumos K. Fīreka sniegtais saistījums starp vārdiem sakrīt ar ME pausto viedokli, tad 1. un 3. tabulā ME dati salīdzināšanai nav ietverti.

Dselna die Tieffe. Kolck. à dsiļsch. (99 ₁₁)
dsennaht fort u. fort treiben à dsiht. (98 ₂₁)
Graisht , schneiden, schnickern, schnitzen, à greest. (139 ₁₀)
Klaidiht , à Kliht , verstreuen (172 ₉)
Lakstigs , geil à lehkt. (198 ₁₈)
Lischkis à Laisiht. (24 ₁₉)
Meest, apmeest. à Miśa. stumpff – eilicht, bömicht werden. (226 ₈)
Mihna ein Rätzel à minneht. (229 ₆)
Nasta eine last, à nest. (238 ₁₄)
Pahlohda. die Überschwelle, à Lohdaht. vel Leht. (248 ₁₁)
Paleeks , was übrig blieben. à likt. (248 ₈)
Pamats. was man unter leget. Eine Unterlage, à mest. (249 ₂)
Paśaini. pl. bänder, Schnürchen. Linten, Hosen bänder à seet. (251 ₉)
Pluzzinaht. brühen. à pluhkt. Sohbi kas no skahbam Oh=gam ap=meesuschi tee japluzzinaht ar karstu barribu. (274 ₇)
Śaistiht. binden, à śeet. freq. (338 ₆)
Śaite. f. ein band, Strick. Śaitite , Stricklein. bändchen à śeet. (338 ₁₀)
Saudeht. vertilgen, à Sust. verlustig machen, abhengig machen. (346 ₃)
Śehrga eine Kranckheit, à Śirgt. kräncken. (379 ₃)
Śekls, flot, float, seichte, à sikt. Laiwâ uhs=ees Śeklê, das bood wird standen. (374 ₄)
Skalgans, Skalganinsch. ein Spahn. Spohn. à Skelt. spalten. (397 ₉)
Śleppen, heimlich, à Ślehpt. verstecken, verbergen, verhelen. (416 ₁₅).
Ślohgsnes, die dünne geschnittene Reiser, damit die Körbe geflochten werden, à Ślehgt. (419 ₇)
Śutta der Schmerz à śuhst. (466 ₇)
Śweedri. Schweiß à świhst. (468 ₉)
Waddaht, führen. à west. (508 ₄)
Wahriht, à wirt. Neutrum {N.} Sieden. Kochen. (517 ₃)

Wahrstiht à wehrt. (515 ₂₁)
Walstiht , rollen, weltzen. à Welt. (513 ₁₂)
Zillaht , setzen. (: an andern Ort:) à Zelt. (547 ₁₀)

Nelielā daļā mantotās patskaņu mijas gadījumu K. Fīrekerā sniegtās etimoloģijas īsti nesakrīt ar Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā dotajiem vārdu cilmes skaidrojumiem, taču ir diezgan skaidrs, ka attiecīgie vārdi ir vienas cilmes (skat. 2. tabulu), piemēram, Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā atšķirībā no K. Fīrekerā vārdnīcas ir pausts viedoklis, ka vārds *šķiedri* ir atvasināts no vārda *šķiest*, nevis no *šķirt*, taču visi šie vārdi kopā ir atvasināti no vienas saknes un ir radniecīgi. Par dažu šajā grupā ietvertu vārdu etimoloģiju pētniekiem nav vienota viedokļa. Piemēram, 17. gs. leksikogrāfs K. Fīrekers tieši tāpat kā 20. gs. valodnieks E. Frenkels domā, ka vārds *bars* ir darināts no vārda *bērt*, savukārt J. Endzelīns par to šaubās. Arī par vārdu *slogsnes*, kas, iespējams, cēlies no vārda *slēgt*, K. Fīrekerā pamanītais sakrīt ar valodnieku A. Leskīna un K. Būgas viedokli, taču atšķiras no J. Endzelīna uzskata, kurš domā, ka vārds *slogsnes* varētu būt saistīts ar vārdu *sluoks*.

Ir tikai viens gadījums, kad K. Fīrekers ir saskatījis saistību starp diviem vārdiem, kurus, iespējams, vieno mantotā patskaņu mija, bet kuru etimoloģiskajai saistībai īsti neizdevās rast apstiprinājumu ne Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā, ne K. Karuļa vārdnīcā, proti, vārdiem *taisīt* un *tēst*. J. Endzelīns uzskata, ka šie vārdi nav savstarpēji saistīti, savukārt K. Karulis atzīst, ka verba *taisīt* pamatā bijis latv. verbs **tiest*, taču „runātāju apziņā vārds *taisīt* saistījies ar verba *tēst* fon. variantu **teist* > **apv. tiest.*., kura iter. arī varēja būt *taisīt*.“ (K II 371). Savukārt par vienīgo pseidoetimoloģijas gadījumu šajā grupā var uzskatīt vārda *vīrs* atvasināšanu no vārda *vīrsū*, acīmredzot saskatot vārdā atsauci uz vīra augstāko sociālo stāvokli attiecībā pret puisi.

2. tabula.

K. Fīrekerā sniegtās etimoloģiskās norādes vārdiem, kuros vērojama mantotā patskaņu mija³

K. Fīrekerā sniegtie vārdu pāri	ME (K, EF) viedoklis par vārdu cilmi
Bars. ein gesamter Hauffe, à behrt. (55 ₈)	ME I 265: <i>bars</i> diezin vai ir atvasināts no <i>bērt</i> , EF I 34–35 apstiprina K. Fīrekerā viedokli.

³ Izņemot vārdus *taisīt* un *vīrs*, pārējie šajā tabulē minētie vārdi saskaņā ar ME (vai K) ir radniecīgi, bet nav cēlušies viens no otra.

Palts. f. Pelze. eine Pfüzte. Pfuhl à. pelteht. (248 ₁₃)	ME III 63: <i>paĩts</i> no <i>*palcs</i> , bet, visticamāk, vārdi ir vienas cilmes.
Šchķeedra. das bast an flachß=Stengel Alij Šchķeedri. die Härte am flachß, und andern Kraut à Šchķirt. (359 ₁₀)	ME IV 51: <i>šķiēdra</i> saistīts ar <i>šķiēst</i> , bet, visticamāk, vārdi ir vienas cilmes.
Schķohbiht, schieff machen, drehen, à Schķihbs. (365 ₃)	ME IV 57: <i>šķuobīt</i> no <i>šķiebt</i> , bet, visticamāk, vārdi ir vienas cilmes.
Šlohgsnes, die dünne geschnittene Reiser, damit die Körbe geflochten werden, à Šlehgt. (419 ₇)	ME II 945: <i>sluōksne</i> no <i>*sluoks</i> , bet A. Leskĩns un K. Būga apstiprina K. Fīrekera viedokli.
Stabs. ein Pfost. à stahweht. (452 ₇)	K II 81: vārdi ir vienas cilmes.
Taišiht. machen. qs. à tehst (474 ₅)	ME IV 123, 124 neapstiprina K. Fīrekera viedokli.
Trausls. brock, brockericht. mürbe, à truhkt. (490 ₁₅)	ME IV 226 neapstiprina K. Fīrekera viedokli, bet K II 423, 431: vārdi ir vienas cilmes.
Twaiks. Schmauch. dunst, à twihkt. (499 ₂)	ME IV 288: <i>tvāiks</i> saistīts ar <i>tveice</i> , <i>tveiksme</i> , bet, visticamāk, vārdi ir vienas cilmes.
Wihrs. ein Mann, Kerl. à wirss. wirśu oben, über. eewihrotees zum Manne werden. (532 ₇)	ME IV 642 neapstiprina K. Fīrekera viedokli.

1.2. Otra liela grupa, kam K. Fīrkers ir sniedzis cilmes skaidrojumu, ir vārdi, kuru saknes patskanis tāds pats, bet kuri lielākoties atvasināti ar sufiksiem un prefiksiem, kā arī salikteņi, kopā 40 vārdi. Šajā grupā salīdzinājumā ar pirmo ir daudz vairāk kļūdainu cilmes norāžu, un tikai nedaudz vairāk par pusi gadījumu sakrīt ar Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā skaidrotajām etimoloģijām (skat. 3. tabulu).

Arī šajā grupā starp pareizi noteiktajām etimoloģijām ir gan tādi gadījumi, kuru pamatā ir skaidra semantiska saikne (piemēram, *adata* no *adīt*, *lietnis* no *liet*, *padeklis* no *dēt*, *palams* no *lamāt*, *rīkle* no *rīt*, *sišana* no *sist*), gan arī tādi, kuros saistība starp skaidrojamo vārdu un K. Fīrekera norādīto cilmes vārdu nemaz nešķiet tik nepārprotama (piemēram, *iesals* no *salds*, *kodas* no *kost*, *parāds* no *rādīt*, *rūsa* no *rūds*). Arī šķietami pārdrošais vārdu *zobins* un *zobs* saistījums ir guvis apstiprinājumu Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā, kurā ir minēts, ka vārds *zobens* radies no vārda *zobs* vai *zobi* ar nozīmi ‘asmens’ (ME IV 756).

Par divu vārdu cilmes skaidrojumiem K. Fīrekers pats ir šaubījies un piedāvājis divus variantus, no kuriem viens abos gadījumos ir izrādījies pareizs. Piemēram, K. Fīrekers nav bijis pārliecināts, vai vārds *iebūviets* ir cēlies no *būvēt* vai *vieta*, savukārt pēc Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā sniegtā nozīmes skaidrojuma var saprast, ka *iebūvietis* saistīts ar *būvēt* (ME II 5). Par vārdu *ciētums* ar nozīmi ‘ieslodzījuma vieta’ K. Fīrekers šaubās, vai tas saistīts ar vārdu *ciest* vai *ciets*. ME I 397 vārda *ciētums* cilmes skaidrojums nav sniegts, taču K. Karulis šo lietvārdu atvasina no vārda *ciets* (K I 173).

3. tabula.

K. Fīrekera sniegtās etimoloģiskās norādes atvasinājumiem un saliktniem⁴

Addata , die Nadell, von addiht . (3 ₇)
Eebuweets ein Einwohner, à buweht oder weeta . (107 ₃).
Eešals . Malz à šallinaht , à Šalds . (110 ₅)
Kohdas pl. à Kohst . (181 ₂)
Leetnis ein Messings=Kessel. à leet . (205 ₁₀)
No=wads , eine Grentze, so weit sich eines Land strecket, gehet. à waddiht . (508 ₁₁)
Noreeschi , haußwurtz. à reest . (241 ₁₈)
Padeklis , ein Nest=Ey= à deht . (245 ₁₄)
Pakulas . die Heede. Werck? à Pakula (247 ₁₁)
Palams . ein Eckelnahm. Alij. Palamis à lammaht . (248 ₆)
Parahds , eine Schuld, à Rahdiht . (251 ₅)
Paweddeens . der faden in der Nadel à west . (253 ₁₄)
Rihkle , die Kehle, à Riht schlingen (319 ₇)
Ruhsa . Mehl=Tau. Rost. à ruhds . (332 ₂)
Šchid=Skrihveris . der Accieß=Schreiber, à Schihds ein Jud, die es hand haben. (384 ₂)
Schkihnajs . Schalija, Schalijs. Curl. eine Stange, beugsamer Rücke, die Enten zuschlagen, oder das Obst ab=zuklopfen à schkiht . blaaden. (363 ₂)

⁴ K. Fīrekera sniegtās norādes no atvasinājuma vai saliktna uz pamatvārdu nav pretrunā ar ME (K) dotajām etimoloģijām

Šekme, Šekmite. beforderung oder fortgang. à šektees sich spuden. (374 ₁₀)
Šisšchana. das Schlagen, à Šist. (391 ₂)
Sohbins. ein degen, à Sohbs. (432 ₁₁)
Zeetums. das gefängniß. Kerker. à Zeest leiden, jeb zeets {zets}. feste. (546 ₉)

Tāpat kā iepriekšējā grupā, arī starp atvasinājumiem un saliktniem ir virkne gadījumu, kad skaidrojamais vārds nav darināts no K. Fīrekera norādītā latviešu valodas vārda, taču ir ar to etimoloģiski saistīts, piemēram, *vēcināt* un *vēss*, *sakārnis* un *sakne* (skat. 4. tabulu). Arī šajā grupā ir vārdi, par kuru cilmi valodnieku domas dalās. Tā, piemēram, J. Zubatijs un A. Bīlenšteins, gluži tāpat kā K. Fīrekers, uzskata, ka vārds *vācele* ir saistīts ar *vāks*, turpretī J. Endzelīns šeit drīzāk saskata saistību ar verbu *vākt*.

4. tabula.

K. Fīrekera sniegtās etimoloģiskās norādes iespējamajiem atvasinājumiem un saliktniem⁵

K. Fīrekera sniegtie vārdu pāri	ME (K, EF) viedoklis par vārdu cilmi
Eelohki außsteuer, brantschatz à Lohzischana (212 ₄)	ME II 41, 42: vārdi ir vienas cilmes.
Mihkne , gelinde, à mihksts. (227 ₁₆)	ME II 642: vārdi, visticamāk, ir vienas cilmes.
Mihla der Teig, so getreten, oder geknehtet wird. à miht treten. (228 ₈)	ME II 648: vārdi ir vienas cilmes.
Šakahrnis, Šakahrni. die auß der Erden stehende gegrabene Wurtzeln, von den verfallenen abgehauenen bäumen. (à Šakne.) (338 ₁₂)	ME III 648: vārdi ir vienas cilmes.
Wahzele , eine Pudel mit einem deckel à Wahks , eine bedeckte Pudel. (517 ₁₃)	ME IV 490–491: <i>vācele</i> drīzāk saistīts ar <i>vākt</i> , bet J. Zubatijs un A. Bīlenšteins apstiprina K. Fīrekera viedokli.
Wehzihaht , wehdeln, à Wehss (527 ₁₃)	ME IV 548: vārdi, visticamāk, ir vienas cilmes.

⁵ Saskaņā ar ME šie vārdi lielākoties ir radniecīgi, bet nav atvasināti viens no otra.

Kā jau minēts, starp K. Fīrekera sniegtajiem atvasinājumiem un salikteņiem ir arī diezgan daudz kļūdainu cilmes skaidrojumu, kopā četrpadsmit. Arī šeit var izšķirt dažas apakšgrupas.

Pirmkārt, K. Fīrekera nav identificējis vairākus aizguvumus no citām valodām, galvenokārt slāvismus, kurus ir saistījis ar līdzīgi skanošiem mantotiem latviešu valodas vārdiem. Piemēram, vārdu *sedli* K. Fīrekera ir skaidrojis kā atvasinājumu no latviešu valodas vārda *sēdēt*. Mūsdienās dominē uzskats, ko pārstāv arī J. Endzelīns, ka šis vārds ir aizguvums no slāvu *sedъlo*, taču K. Karulis, līdzīgi kā K. Fīrekera, latviešu valodas vārdus *sedli*, *sēdēt* un slāvu *sedъlo* uzskata par vienas cilmes vārdiem. Vārdu *pavārs* senās vārdnīcas autors ir saistījis ar latviešu valodas vārdu *vārīt*, taču J. Endzelīns to skaidro kā aizguvumu no krievu *поваръ*. Tiesa, arī pašu vārdu *vārīt* J. Endzelīns uzskata par aizguvumu no krievu *варить* (ME IV 505). Vārdus *izpulgot* un *pulgot* K. Fīrekera atvasinājis no vārda *pulks*. Turpretī J. Endzelīns *pulgot* uzskata par aizguvumu no lībiešu valodas, bet *pulks* – no slāvu valodām. Vārdu *pagrabs* K. Fīrekera atvasinājis no senākas formas *paglabs*, kas savukārt radusies no *glabāt*, taču tradicionāli tiek uzskatīts, ka vārds *pagrabs* ir aizguvums no slāvu *погребъ*. Iespējams, ka ar saīsinājumu *qs*. Fīrekera pats ir norādījis uz nedrošu vārdu saistījumu.

Otrkārt, K. Fīrekera atšķirīgi no mūsdienu valodniekiem ir skaidrojis dažus latviskas cilmes salikteņus un atvasinājumus. Vārdu *vařavīksne* K. Fīrekera skaidro kā salikteni no *vařš* + *vīt*, savukārt J. Endzelīns uzskata, ka šī salikteņa pamatā ir *vařš* + *rīkste*. Tāpat vārdnīcas autors vārdu *apinis* ir uztvēris kā darinātu no *ap* + *pīt*, bet mūsdienās tiek uzskatīts, ka šī vārda pamatā ir *ap* + *vīt*.

Lai gan K. Fīrekera nebija etimologs un sniedza savas norādes uz vārdu cilmi, balstīdamies nevis uz vēsturisko fonētisko pārmaiņu likumiem un ide. saknēm, bet uz savu valodas izjūtu, tomēr tikai dažus viņa sniegtos cilmes skaidrojumus varētu uzskatīt par pseidoetimoloģijām. Starp tādām varētu minēt vārdu *alus*, kuru K. Fīrekera atvasinājis no vārda *alot*, jo tas darot sajukumu galvā. Savukārt vārdu *ligzds* 17. gs leksikogrāfs atvasinājis no *likt* (arī šeit dota norāde *qs*.).

5. tabula.

K. Fīrekera sniegtās etimoloģiskās norādes iespējamajiem atvasinājumiem un salikteņiem⁶

K. Fīrekera sniegtie vārdu pāri	ME (K, EF) viedoklis par vārdu cilmi
Allus , bier, von alloht , weil es irre macht im Haupt – Kopff. (10 ₁₀)	ME I 69: vārdi nav vienas cilmes.

⁶ K. Fīrekera viedoklis nesakrīt ar ME dotajiem etimoloģiju skaidrojumiem. Šajā tabulā ir arī divi vārdi (*alus* un *lūgs*), kas nav atvasinājumi, taču, pēc K. Fīrekera domām, tie acīmredzot darināti, mainot galotni.

Appiņi pl. der Hopffen, von piht. (16 ₇)	ME I 90: <i>apiņi</i> < <i>ap</i> + <i>vīt</i> .
Atraitnis ein Witwer. Atraitne {Atrai[t]ne eine Wittibe. von Atraiht. losen.]. atraut weg reißen (26 ₅)	ME I 184: vārdi nav vienas cilmes.
Aubisse ein wilder Mensch à bisseht. (28 ₂)	ME I 214: vārdi nav vienas cilmes.
Is=pulgoht it. kas to ißpulgojis? wer hat das unter die Leute gebracht. à pulks. (280 ₁₃)	ME III 407: <i>pulgot</i> aizgūvums no lībiešu valodas, savukārt ME II 407: <i>pulks</i> ir slāvisms.
Ligsds ein Nest. qs. à Likt. (207 ₁₈)	ME II 476: vārdi nav vienas cilmes.
Luhgs eine Hayne, à luhgt (212 ₁₁)	ME II 518 neapstiprina saistību starp <i>luht</i> un <i>lūks</i> , <i>lūkis</i> .
Pagrabs. ein Keller, qs. paglabs à glabbaht. (245 ₁₁)	ME III 30: <i>pagrabs</i> aizgūts no slāvu <i>pogrebъ</i> .
Pawars ein Koch, à wahriht. (253 ₁₃)	ME III 134: <i>pavārs</i> aizgūts no krievu <i>поваръ</i> .
Pluttas. was von den Kaldaunen, abgeschrapet wird. à pluzzinaht. (274 ₃)	ME III 359: vārdi nav vienas cilmes.
Pulgoht unter die leute außbringen. à. pulks. (281 ₅)	ME III 407: <i>pulgot</i> aizgūvums no lībiešu valodas, savukārt ME II 407: <i>pulks</i> ir slāvisms.
Śeddli. pl. ein Sattel, à sehdeht. (371 ₆)	ME III 812: <i>śeddli</i> aizgūts no slāvu <i>sedъlo</i> , K II 281: <i>sedli</i> un <i>sēdēt</i> ir mantoti vienas cilmes vārdi.
Waŗra Wihkšne. ein Regen=boogen à warsch et wiht. (516 ₂₂)	ME IV 483, 484: <i>vaŗavikšne</i> < * <i>vaŗarikšte</i> .
Weestees, gedeÿen an einem Orte, von Weeta. Ta ir labba Weeta, te Weešchas. das ist ein guter Ort, (520 ₄)	ME IV 670: vārdi nav vienas cilmes.

2. Bez cilmes norādēm pašas latviešu valodas ietvaros K. Fīrekera ir sniedzis norādes arī aizgūvumiem.

2.1. Tā kā K. Fīrekera kopš bērnības ir runājis gan latviešu, gan vācu valodā, tad viņš ir veiksmīgi atzīmējis samērā daudzus ģermānismus. Parasti ģermānisma vāciskajā tulkojumā ir redzams arī vārds, no kura latviešu valodas vārds aizgūts, taču gadījumos, kad tulkojumā izmantots sinonīms, šis vārds nav sniegts. Dažkārt ģermānisms ir ietverts blakus latviskajam vārdam kā sinonīms.

Attiecībā uz ģermānismiem K. Fīrekers lieto nevis norādes *à, á* vai *von*, bet gan *Germ.* Jāteic, ka ģermānismus Fīrekers ir saskatījis ļoti precīzi, iespējams, ka ir ne mazums ģermānismu, kurus vārdnīcas autors nav atzīmējis, taču starp pamanītajiem tikpat kā nav kļūdu. Var vienīgi minēt, ka vārds *pavēlēt* laikam tomēr ir mantots vārds un tikai viena no šī vārda nozīmēm ir ietekmējusies no līdzīgi skanošā vācu valodas vārda *befehlen* (ME III 136), līdz ar to tikai šo nozīmi varētu uzskatīt par semantisku ģermānismu.

6. tabula.

K. Fīrekera sniegtās norādes uz ģermānismiem⁷

Agele. f. Schroot. Schieß=Hagel. Germ. Ahgale (5 ₂)
Bahdmohdere. eine Baadmutter. Germ. (49 ₁₀)
Bannis der bann. Germ. (54 ₈)
Šwiklis. eine beete. Beeten. Germ. (470 ₃)
Bikteht. beichten. Grehkus šuhdseht. Germ. (66 ₉)
Biktis. die beichte. Bikti gayeis. ein beichter Germ. (66 ₁₀)
Pagaída. das früh=stück. brohkast. Germ. (21 ₁₂)
Bruhkeht. brauchen, gebrauchen. Germ. (79 ₂₁)
Allu darriht, wahrht bier brauen, bruweht Germ. (11 ₁₀)
Dehles bretter. Germ. (82 ₂₆)
Drabbiņas pl. Treber, draff. Germ. (89 ₂)
Duhni pflaum=feder, Germ. daunen. (104 ₁₃)
Dwergis, ein Zwerg. Germ. (106 ₅)
Ehlende. Germ. Nabbagu Nams ein Arm hauß. (108 ₁₇)
Ehwehle. ein hobel. Germ. (113 ₄)
Puschainais alij Puschainis et rectius. ein Ober=hembd. Ehwerdeelis Germ. (284 ₄)
Ahdas miht. Leder treten, gerben – Gehreht. Germ. é. (3 ₃)
Ahd=minnis. der Leder=treter, gerber Gehrmannis. Germ. (3 ₅)

⁷ Gandrīz visi K. Fīrekera minētie ģermānismi (izņemot *pavēlēt* un neadaptēto formu *Schiewer*) par tādiem ir atzīti arī Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā (ME) vai J. Zēvera darbā par aizguvumiem no vācu valodas latviešu valodā (Sehwers 1953).

Schelminis. der Giebel. Alij Šelminis Gehwelis Germ. der Giebel. (357 ₄)
Germ. Geldeht , gelten. (128 ₄)
Gersteleht , gersteln, Germ. (129 ₉)
Germ. Gurki , Gurcken. Kreew=ahboli. (148 ₂)
Inģists . ein hengst. Germ. (155 ₁₉)
Audi, At=audi Einschlag. Inslaks. Inšlaks . Germ. (33 ₁₃)
Šhmala, Ein Küwit. Küwitz, Kübitz. Kihwits Germ. (376 ₂₃)
Luhgschas, Luhgschinas. eine Kneib=Zange Knihptanges . Germ. (212 ₁₄)
Lakka ein Öhß oder Knopff=loch, da man die Haaken ein haaket, it: der uberwurff, it eine Schleiffe, das man ein knöpfft. Knonipis Germ. (198 ₁₀)
Urķis. ein Krücken. Krukķis . Germ. (505 ₁₃)
Lattes . pl. Latten. Germ. (199 ₁₂)
Germ. Leeneht . cum comp. leihen. borgen. (204 ₁₁)
Lihkohps . Germ. lein=Kauff. auff einen Pferd=Tausch. qs. trinken Lihds=kohpa. (207 ₁₉)
Lindraks , ein leinen oder Leinwand=Roock. Germ. Šwahrks. (209 ₈)
Lusts die lust. Germ. (215 ₁₃)
Mahleht mahlen, bilden, Mahleschana das Mahlen bilden Germ. (217 ₉)
Meldinsch . die Stiņe, der Tohn. Melodei. Germ. alias Skaņņu. (223 ₂)
Ihkstis die Nieren. Neeres . Germ. (154 ₂₁)
Germ. Nehsdohks ein Schnuptuch, Naaßtuch, Schweißtuch. (240 ₁₀)
Nobrizzeht abpritzschen. Germ. (79 ₁₁)
Sohbu=Nauda. Kuhmu=Nauda. Pahten=Pfenning. Pahdes=Nauda – Germ. (432 ₄)
Pawehleht , befehlen. Germ. (521 ₂₁)
Rimbās. (Rihusas . Germ. qs.) Reithoosen, halbe hoosen, Streiffinge, Strümpffe ohne fußlinge. (319 ₂)
Rikts . Germ. ein Gericht an eßen etc. (320 ₃)
Lahpsta. eine Schaufel. Schiewer . Germ. (199 ₃) – vlv. <i>schuver, schüver</i> ‘lize, maizes lāpsta’ (SL IV 160).

Schnore. Germ. Schnüre, da man die Kleider mit besezzet. it. ein Richt schnur, wie die Ziñner u. Mäur=leute gebrauchen. (368 ₂)
Šchrkele. ein Zirkel, Šchrkeleht zirkeln, nošchrkeleht. abzirkeln. Germ. (375 ₆)
Raugš. Saure. it. das Gesicht auf einem Rohr. Sikts. f. Germ. (309 ₂₄).
Skaļļ. Schall. Ta Saķķis gull Skaļļ. der haase liegt Schall. Germ. (397 ₁₉)
Spahrs Spahri. die Sparren Germ. (437 ₁₃)
Spaile. das ist mein Netz=Gerahte: .. Germ. Spandags. der band=haaken, da die Tonnen=bänder mit gezwungen werden. (437 ₆)
Schugure. Stahrke. Germ. ein Storch. (368 ₁₆)
Šukkurs Germ. Zucker. (464 ₂)
Swehrecht, schweren. it. gliñen. Germ. (468 ₁₃)
Wahteht allu. bier faßen. Germ. (517 ₁₁)
Wehmelis. pl. Wermuht. Germ. Wehrmedes. (524 ₃)
Glabbotajs ein Vormund. Wehrmünderis. Germ. (132 ₆)
Werwe Werwes pl. Germ. die farbe. (525 ₁₀)

2.2. K. Fīrekers ir sniedzis arī piecas atsauces uz lietuviešu valodu, tikai vienā gadījumā lietodams norādi à: norādot, ka latviešu *pavalgs*, viņaprāt, cēlies no lietuviešu vārda *vālgyti*. Pārējos gadījumos Fīrekers lietojis norādi *lith.*, *Litaw.*, *Litthu.* vai *Lithu.*, šķiet, lai atzīmētu, ka attiecīgais vārds ir lituānisms. Tomēr nevienu no šiem vārdiem par tipisku lituānismu uzskatīt nevar, lielākoties tie ir gan latviešu, gan lietuviešu valodai kopīgi aizguvumi vai arī mantoti vārdi (skat. Jansone 2004). Katrā ziņā šīs piecas norādes uz lietuviešu valodu rāda, ka kaut kādā līmenī vārdnīcas autors šo valodu ir zinājis. K. Fīrekers ir dzimis Lietuvas pierobežā Neretā un dzīvojis Dobelē, kas arī neatrodas īpaši tālu no Lietuvas.

7. tabula.

K. Fīrekera sniegtās atsauces uz lietuviešu valodu

Duhšcha die Gemühts=bewegung. Lith. (104 ₁₇)	ME I 530: iespējams, ka gan latv., gan liet. val. tas ir aizguvums no slāvu val.
Sihdens, Erbsen und Weitzen zusañnen gekocht, Kuhzes Litaw. (384 ₄)	ME II 333 gan latv., gan liet. val. šīs saknes vārdi ir aizguvumi no slāvu val.

Meests. ein Littausch dorff. Städtchen ein klein flecken. (225 ₇)	ME II 655: gan latv., gan liet. val. tas ir aizguvums no slāvu val.
Mets eine Jahr=Zeit. Litthu. & Curl. (227 ₄)	ME II 608: latv. <i>mets</i> vienas cilmes ar liet. <i>metas</i> .
Pawalgs Zugemüse zum brod à Lithu. walgiht essen. (253 ₁₁)	ME III 132: <i>pavalga</i> ir vienas cilmes ar liet. <i>valgyti</i> .

3. Grūti teikt, vai K. Fīrekera vārdnīcu manuskripti ir tieši ietekmējuši vēlāko vārdnīcu autoru darbus etimoloģisko norāžu ziņā. Visticamāk, ka daļa K. Fīrekera sniegto norāžu ir pārņemtas 17. gs. beigu vārdnīcas manuskriptā „Manuale Lettico-Germanicum“ (MLG), kas, kā zināms, ir vairāku leksikogrāfisku avotu apvienojums. Tā, piemēram, šajā vārdnīcā tādas pašas norādes kā K. Fīrekera vārdnīcas 2. manuskriptā ir pie vārdiem *pasaiņi*, *zaudēt*, *tvaiks*, *ligzda*. Jāsaka gan, ka šo norāžu MLG ir daudz mazāk nekā K. Fīrekera vārdnīcā. Daļai vārdu līdzīgi kā K. Fīrekera etimoloģijas ir sniedzis arī G. F. Stenders, bet arī šeit vārddarināšanas norāžu kopumā ir mazāk.

Raksta nobeigumā gribētos mēģināt atbildēt uz jautājumu, kā K. Fīrekera 17. gadsimta vidū, kad līdz salīdzināmi vēsturiskās valodniecības pirmsākumiem un izpratnei par mantotajām patskaņu mijām un līdzīgiem jēdzieniem bija vēl vairāk nekā gadsimts, spēja tik precīzi noteikt daudzu latviešu valodas vārdu cilmi, saistību ar etimoloģiski radniecīgiem vārdiem. Acīmredzot K. Fīkeram galvenokārt palīdzēja ļoti labas latviešu valodas zināšanas, kas ļāva veiksmīgi saskatīt vārddarināšanas saiknes.

Avoti un literatūra

- Bērziņš, Ludis. 1928. *EF*
 Kristofors Fīrekera. Rīga.
 – Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 1–2, Heidelberg–Göttingen, 1962–1965.
- Fennell, Trevor G. 1998a. *The first manuscript: [Fīrekera vārdnīca: Pirmais manuskripts]*. – Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- Fennell, Trevor G. 1998b. *The second manuscript: [Fīrekera vārdnīca: Otrais manuskripts]*. – Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- Fennell, Trevor G. 2000. *Fūrecker's dictionary: A concordance: [Fīrekera vārdnīca: Vārdu rādītājs]*, 1–2, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- Fuer1650_70_2ms
 – *Lettisches und Teutsches Wörterbuch*. <http://www.ailab.lv/SE-NIE>.
- Jansone, Ilga. 1999. K. Fīrekera devums latviešu leksikogrāfijā. *LU Zinātniskie raksti 620. Sastatāmā un lietīšķā valodniecība*. Rīga: LU, 18–34.

- Jansone, Ilga. 2004. Lituanizmai ir pseudolitanizmai XVII a. latviņu kalbos žodynuose. *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui*. Šiauliai: Leidykla Lucilijus, 2004, 125–135.
- K – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, 1–2, Rīga: Avots, 1992.
- ME – K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, rediģējis, papildinājis, turpinājis (/nobeidzis 4) J. Endzelīns, 1–4, Rīga, 1923–1932.
- MLG – *Manuale Lettico-Germanicum*, 1–2, Rīga, 2001.
- Sehwers, Johannes. 1953. *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen*. Berlin: Harrassowitz.
- SL – Schiller, Karl, August Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bd 1–6. Bremen, 1875–1881.
- Zemzare, Daina. 1961. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.

Anta Trumpa
Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, LV 1050 Rīga, Latvija
antat@latnet.lv

SUMMARY

Etymological References in the Second Manuscript of the *Lettisches und Teutsches Wörterbuch* by Chr. Fürecker (the Second Half of the 17th Century)

Anta TRUMPA

In the article on the basis of the corpus of Old Latvian texts 143 etymological references of the *Lettisches und Teutsches Wörterbuch* by Chr. Fürecker are collected, grouped and analyzed. The aim of the article is to establish where the author of the dictionaries has given the etymologies correctly and where he has erred and given incorrect connections and folk etymologies and how in this regard his work has influenced later dictionaries.

With admirable accuracy Chr. Fürecker stated the connections between those words which are formed by means of ablaut, whereas the etymologies of derivatives and of compounds are correct in about half the cases. Chr. Fürecker considered three clear Slavisms as inherited Latvian words, but he recognized the Germanisms without fail. Chr. Fürecker considered many inherited Latvian words to be borrowed from Lithuanian, but such references show that the lexicographer had to some extent a mastery of Lithuanian.

RECENZIJAS – REVIEWS

**Johann Wischmann. *Der Unteutsche Opitz.*
Ediert und kommentiert von Stephan Kessler.
Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2008. 224 S.**

Kādreizējā Dundagas mācītāja Johana Višmaņa (*Johann Wischmann*, ?–1705) 1697. gadā izdots darbs *Der Unteutsche Opitz* ieņem savdabīgu vietu latviešu rakstniecības un rakstu valodas vēsturē. Tā ir pirmā latviešu dzejas poētika, kas raksturo sava laika dzejas valodu un rāda autora domas par tās iespējamo attīstību. Kā literatūras vēstures avots tā bieži pieminēta, aplūkota galvenajās literatūras vēsturēs, bet visplašāk par to 20. gs. divdesmitajos gados rakstījis Ludis Bērziņš (1925). Valodnieciskajā literatūrā darbs pieminēts mazāk – Arturs Ozols savā *Veclatviešu rakstu valodā* (1965: 328–335) pamatā konspektīvi atstāsta Luža Bērziņa rakstu. Tomēr kā jebkuram avotam tam ir sava vieta un nozīme latviešu valodas vēsturē, tas palīdz labāk izprast procesus latviešu valodas vēsturē. Tāpēc apsveicams ir tagadējā Greifsvaldes universitātes baltistikas profesora Štefana Keslera (*Stephan Kessler*) sagatavotais Višmaņa darba jaunizdevums. It īpaši tādēļ, ka vecākie latviešu valodas pieminekļi atšķirībā no lietuviešu avotiem joprojām tiek izdoti ļoti maz. Darbs gatavots kā zinātnisks izdevums ar teksta atšifrējumu un zinātnisku aparātu, taču tajā diemžēl nav oriģināla faksimila, izņemot titullapas attēlu. Sagatavošanai izmantots Drēzdenes Valsts un universitātes bibliotēkas eksemplārs, kas, kā norādījis autors, nav pieminēts kopkatalogā *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855* (Seniespiedumi 1999: 70 – nr. 93). Var pieminēt, ka recenzents salīdzināšanai izmantojis vēl citu kopkatalogā neminētu eksemplāru, kas atrodas Stokholmā Zviedrijas Karaliskajā bibliotēkā.

Grāmatu ievada priekšvārds un zinātniskā izdevuma sagatavošanas principu apraksts. Izdevums visai būtiski atšķiras no oriģināla, gan izkārtojuma, gan teksta ziņā. Netiek saglabāts oriģināla rindu un lappušu izkārtojums (tas gan tekstā skaidri norādīts), bet Višmaņa pielikumā izmainīta pat tekstu secība, novietojot latviešu un vācu dzeju tekstu paralēli, nevis vienu aiz otra – kā oriģinālā. Ar to izdevējs centies panākt labāku salīdzināšanas iespēju. Pats teksts no oriģināla atšķiras tādējādi, ka vācu tekstā kvadrātiekvāvs doti saīsinājumu un dažu izlaistu vārdu atšifrējumi. Tas ir pilnībā pieņemami, tomēr nevar akceptēt autora pieeju labot dažas drukas kļūdas, piemēram, *doth* par *doht*, uz tām nenorādot (10. lpp.). Labāk būtu bijis, ja uz visām aizdomīgām formām būtu norādīts ar [sic!], kā tas darīts daudzos citos gadījumos tekstā, bet labojumus varēja dot parindēs.

Teksta transliterācijai antīkvā autors izvēlējis aizstāt virgulētās palatālo līdzskaņu grafēmas ar mūsdienu grafētikas atbilstmēm <ŋ, ķ, ģ, ļ, ŀ>, kas literatūrā tiek visai bieži darīts, bet virgulēto <Ŗ, ƒ> aizstāt ar grafēmām <Ŗ, ƒ>. 11. lpp. norādīts, ka arī fonēmas /š/ rakstības <fch> atveidei izmantots <sch>. Te būtu varēts pieminēt arī fonēmu /č/ un tās rakstību <zfch> (atveidojumā <zsch>), piemēram, *zschaklis*, kas ir Višmaņa rakstības savdabība. Ar to viņš atšķiras no parastās sava laika tradīcijas, kas pēc vācu parauga lietoja <tfch>.

Transliterācijā izdevējam diemžēl gadījusies arī kāda kļūme, kas rāda, ka faksimils līdzās būtu bijis ļoti noderīgs. Visai bieži transliterācijā nav parādīts palatalizētais /ɣ/, kur oriģinālā ir virgula. Pamanītie gadījumi, kur oriģinālā ir, bet izdevumā trūkst palatalizācijas apzīmējuma: *gruht'* (23 – te jaunizdevuma lpp. numerācija), *gruhtu* (50), *kraut, gruht* (52), *gruhtam* (56), *grausch* (68), *gruht* (71), *Wařra=Bunga* (73), *Gruhtibās* (79), *gruhtu* (80, 81), *Gruhtumiņ'* (90), *gruhtajs* (91), *Gruhts* (111), *gruht* (127), *gruhtu* (129), *Gruhtums* (143). Citviet izdevējs tomēr virgulēto <r> ir pamanījis un transliterējis. Jāteic, ka šī kļūda ir saprotama, ņemot vērā Rīgas pilsētas tipogrāfijā izmantotās burtu garnitūras izskatu. Virgula ir pavisam neliela labajā pusē pār kājiņas uzliekumu, ko viegli palaist garām nepamanītu. Izdevējs nebūt nav pirmais, kas uzkāpis uz šī grābekļa. Šo rindu autors (Vanags 1999), izdodot 1705. gada četru valodu vārdnīcas *Wörterbüchlein* izdevumu, ne tikai vārdu indeksā nav norādījis, ka /ɣ/ ir palatalizēts, bet pat komentāru tekstā (Vanags 1999: 68–72) norādījis, ka vārdnīciņas latviešu teksta sastādītājs nav /ɣ/ lietojis. Lūk, šādu pārskatīšanos dēļ faksimils būtu ļoti vērtīgs.

Salīdzinot jaunizdevumu ar oriģinālu, gadījās pamanīt vēl pa kādai transliterācijas neprecizitātei: *Puķķu* (nevis *Pușșu* – 41, tā arī 205. lpp. indeksā), *Selts in Drahnas* (nevis *ir* – 46), *Deewiņsch, noproht* (nevis *Deewiņš, noprot* – 49), *Zaur* (nevis *caur* 52), *Dobelneeks* (nevis *Dobeneeks* 59), *schķett* (nevis *schķerr* 60), *Ihsâaks* (nevis *Ihsâaks* 64), *eșmu* (nevis *eșmus* 103), *lahdejs* (nevis *lahmejs* 107), *Eșmu* (nevis *Eșmus* 127), *Tu man spihd'* (nevis *spihd* 135), *schķirç* (nevis *schķirç* 138), *Sars* (nevis *Gars* 138), *tur* (nevis *tu* 138), *Lehnpratibu* (nevis *Lahnpratibu* 140), *JEsus* (nevis *JESu* 143). Diemžēl izdevējs vairākos gadījumos mēģinājis kādas no kļūdaini transliterētajām formām skaidrot vai tulkot (piemēram, 46, 59, 60, 140), tā lasītājam radot iespaidu, ka forma noitekti atbilst oriģinālam.

Tālāk autors izskaidro, ka viņš vēl papildus uzņēmis visai grūtu uzdevumu – Višmaņa latviešu tekstu parindēs divējādā veidā pārrakstīt. Vispirms teksts ir transkribēts grafu pa grafam ar domu – kā to būtu redzējis Višmanis. Tas nozīmē – visi oriģināla garumu apzīmējumi ar <h> aizstāti ar moderno garumzīmi <ā, ē, ī, ū>, tāpat transkribēts arī <oh> – <ō>. Savukārt <ee> atstāts nemainīgs. Autora pamatojums – Višmaņa <oh> un <ee> varot apzīmēt arī kaut ko citu, nevis mūsdienu valodas /uo/ un /ie/ (12. lpp.). Ja patskaņu garums

oriģinālā nav norādīts, tas netiek norādīts arī šai transkribējumā. Savukārt līdzskaņu dubultoņš, kas izmantots iepriekšējā patskaņa īsuma apzīmēšanai, tiek atmests. Tiesa, tā radusies arī kāda neprecizitāte. Aizguvums <kanna> neapšaubāmi būtu rakstāms arī šādā gadījumā ar diviem <nn>, nevis <kana> (73. lpp.). Sarežģītāku problēmu sagādājis virgulētais <f>. Višmanis (vai arī tipogrāfs Nellers) nav bijis konsekvents un nereti nav ievērojis sarežģīto virgulēšanas principu. <f> principā netiek virgulēts savienojumos <fp>, <fk>, <ft>, jo tais gadījumos latviešu valodā nav iespējams /z/. Tikai <s> vai <f> rakstīts gala pozīcijā. Tomēr savienojumos ar <p> un <k> Višmanis reizēm raksta arī <f>. Pretēja nekonsekvence – nereti nav pārsvītrots <f> arī citās pozīcijās, ieskaitot savienojumu <sch>. Šais gadījumos izdevējs to transkribē ar <z>, resp. <ž>. Tad nu transkripcijā atrodam tādus rakstījumus kā <zeediņž, žodeen>, kur Višmanim <Seediñfch, Schodeen> (41. lpp.). Kopumā šo principu var akceptēt, jo tā redzamāka kļūst rakstības nekonsekvence, bet varbūt būtu pieticis šādi pārrakstīt tikai problemātiskos gadījumus?

Dažus iebildumus izraisa izdevēja otrā transkripcija, kurā Višmaņa teksts ne tikai pārcelts mūsdienu rakstībā, bet arī daļēji rediģēts. Šeit nu principi ir visai neskaidri (13. –14. lpp.). Norādāmais vietniekvārds *tas*, *tā* artikula funkcijā reizēm tiek atmests, saiklis *in* aizstāts ar *un*, konstrukcija *iekš* + netiešais locījums aizstāta ar lokatīvu, analītiskais debitīvs (datīvs + *(ne)būs* + infinitīvs) aizstāts ar sintētisko debitīvu ar *jā-*. Tāpat visai bieži veikti arī citi morfoloģiski, fonētiski, bet reizēm arī leksiski labojumi. Kam tas vajadzīgs, nav īsti skaidrs – ja lasītājs prot latviski un lasa senākos tekstus, viņam šādi pārveidojumi nav vajadzīgi, ja lasītājs latviešu valodu neprot, arī tam tie maz ko dod. Turklāt pārveidojumu starpā ir arī daži kļūdaini.

Grāmatas lielāko daļu (16.–144. lpp.) aizņem *Der Unteutsche Opitz* teksts ar pamatkomentāriem. No šiem visvērtīgākie ir dažādo saīsinājumu atšifrējumi, latīņu terminu, kā arī specifisku vācu valodas vārdu tulkojumi un paskaidrojumi. Ar to Višmaņa teksts ir daudz pieejamāks lasītājam, kam trūkst dažu specifisku zināšanu. Tāpat vērtīgas ir arī citas norādes uz būtiskām īpatnībām, kļūdainām vai neskaidrām teksta vietām oriģinālā. To lasītājs neapšaubāmi novērtēs.

Tomēr parindes, īpaši transkripcijas, rada arī problēmas, kas jau nedaudz tika ieskicētas. Te gribētos norādīt vēl kādus konkrētus gadījumus, par kuriem varētu diskutēt.

Kāpēc otrajā transkripcijā ir labots, piemēram, *Pamasihtim* par *pamazītēm* (27), *notihkst* par *notiek* (29), *šwabbadib* par *brīvību* (129); strofā *Kaut ganna leels kahds Grehks* (33), *ganna* nozīmē ‘diezgan, visai – ziemlich’ nevis ‘auch’; nepamatoti bieži nenoteiktā adjektīva galotne labota par noteikto, piemēram, *Tas Welns mums wairahk ļauna darr* transkribēts *ļaunā dara* (35); *Kņasçhums* (41) laikam būtu skaidrojams nevis ‘kņudējums – Geplauder’, bet ‘straujums’; tautas dziesmas strofā *Teeşçham brauzşchu pahr Uppiti* (42) *tieşām* būs ‘taisni –

direkt, geradeaus’, nevis ‘tatsächlich – patiešām’; *eeqsch Elles=Behdams* (43) varētu skaidrot kā ‘elles bēdās’ nevis *ellē bēdājams*; *Kungs JEsus / kas tew uzdohma* (44) pārceļams kā *uzdomā* ‘iedomājas, domā’, nevis *uzdod* ‘was gibt man dir auf’; vismaz dīvaini izskatās strofas *Kā buhs man behdatees? Kapehz Šird=ehstees* (49) pārcēlums *Kāpēc man jābēdās? Kāpēc jāširdēdas?*; *Zilwehki .. kļuhst melli* (52) būs gan ‘kļūst melni’ nevis *kļūst par meļiem*; *Tohs teizu baggatus* (52) ir ‘tos saucu, uzskatu par bagātiem’, nevis *Tos bagātos teicu*; *nihzin=nihkst un pluhstin=pluhst* (70) būs ‘nīcin nīkst’ un ‘plūstin plūst’, nevis *nīcin resp. plūstin*; *Wišši manni Prahti šuhdahs* (70) drīzāk ar kļūdainu virgulēto <f> ir ‘zūdās’, nevis *sūdzās/sūgās*; *par rahmeem preezahšees* (72) būs *par rāmiem* ‘par dievbijīgiem’, nevis *par rāmumiem .. über Frommheit*; 87.–88. lpp. sniegtās miklas parauga *Paganu=Praweets / Mauzineeks .. Kas manu Mihknu atminnehs / Tas ehdihs lihds / kad kaušim mehs* atminējums ir ‘gailis’, tāpēc pēdējais *kausim* uztverams tiešā nozīmē, nevis *uzvarēsīm*; 94. lpp. *Kas tawa Deewa Pašihšchan?* arī būs lieks virgulējums t.i. *pazīšana*, nevis *pasīšana .. das Totschlagen*; 100.–101. lpp. oriģināla *Širschu* parindē divreiz kļuvis par *biržu*; *šmahdejs* (106–107) ir *smādējis* no *smādēt* ‘nievāt, pulgot’ (no vlv. *smaden*), nevis *smaidējis*; *Behdiñahm* (107) parindē divreiz tapis par *sēdiñām*; *luhdsams / greisi Ne skatees* (107) būtu skaidrojams ‘lūzdu...’, nevis *tādēļ man jālūdz?*; *Ar Eņģeļišcho Spehku* (109) būs *ar eņģeļišu*, kur <o> ir t.s. loģiskās rakstības gadījums (sal. Lāme 1933), kādi vairākkārt sastopami arī Višmaņa grāmatā, nevis adjektīvs *eņģeļiško* (108); *ne aiskarç* (121) ir ‘neaižskar’, nevis *neaižkar (bedeckt?)*; *Tohs Grehkus atlaid klaht* (123) nozīmē ‘turklāt’, nevis *grēkus atlaid klātiem (?)* (*‘den [von den Sünden] Bedeckten?’*). Dažādu sīku neprecizitāšu vai jautājumu izraisīto pārveidojumu tādējādi transkripcijā ir samērā daudz.

Pēc oriģināla atveidojuma izdevumā seko īss pārskats par Višmaņa darba uzbūvi (147.–152. lpp.), kā arī garākas piezīmes tekstam (153.–182. lpp.). Te visai daudz noderīgas informācijas, piemēram, par Martinu Opicu, Dundagas īpašnieku Dītrihu Maidelu, par Piltenes apgabala statusu, kā arī daudz literatūrzinātnisku un literatūrvēsturisku komentāru, kas ir īpaši noderīgi tiem, kam mazāk saskares ar šīm teorijām. Dažās vietās tomēr atkal izdevējs nav īsti precīzs. Liborijs Depkins (1652–1708), cik zināms, kaut arī aicināts, nekad nav veicis Rīgas Domskolas rektora pienākumus (155. lpp; sal. Biezais 1954). Nikolauss Mollīns tipogrāfiju Rīgā izveidoja jau 1588. gadā, nevis tikai 17. gs. sākumā (156. lpp.). Višmaņa laikā Rīgā tipogrāfi bija tikai Georgs Matiass Nellers (*Nöller*) un Johans Georgs Vilkens (*Wilcken*), bet Zāmuels Lorencs Frēlihs (*Frölich*) tipogrāfiju pārņēma pēc Nelleras nāves 1713. gadā (156. lpp. – sal., piemēram, Apīnis 1977: 51). Interpretējot Višmaņa izvēli iespiest grāmatu Rīgās pie Nelleras un rakstīt dedikāciju Dītriham Maidelam (157.–160. lpp.), jāņem vairāk vērā Dundagas īpašais stāvoklis – tā bija tiesiski visai neatkarīga

teritorija, kaut saistīta ar Piltenes apgabalu un arī Kurzemes hercogisti. Turklāt Piltenes apgabala un arī Dundagas statuss 17. gs. beigās bija neskaidrs (sal. Dunsdorfs 1962: 57–59). Tāpēc nebūtu jābrīnās, ka dedikācija ir tikai Višmaņa tiešajam kungam. Ernsts Gliks gan nekad nav bijis Vidzemes superintendents (161. lpp.), tāpat arī Kristofors Fīrekers nav bijis mācītājs (166. lpp.). Par Henriha Adolfa jaunpienesumu 1685. gada Kurzemes rokasgrāmatā var runāt tikai sakarā ar lūgšanu grāmatu, jo visas pārējās daļas bija izdotas jau iepriekš (166. lpp.). Adolfa izdevumā tās bija tikai rediģētas.

Uzmanības vērti ir izdevēja komentāri par Višmaņa izloknes izvēli. Višmanis savā darbā raksta, ka, lai gan dzīvojot un darbojoties Dundagā, paliekot pie iecienītās tīrās zemgaliešu izloknes, ko runā Dobeles, Jelgavas, Emburgas, Mežotnes, Bērsteles apkaimē un līdz pat Bauskai (74. lpp.). Štefans Keslers šai izteikumā redz atbalstu savai teorijai, ka Zemgales vidienes izloknes apzināti ģeogrāfisku un politisku apsvērumu dēļ par rakstu valodas pamatu izvirzījis Adolfs savas gramatikas izdevumā (sk. Kessler 2007). Liekas tomēr, ka tam trūkst neapgāzama pamatojuma. Gan Adolfs, gan Višmanis norāda uz to apgabalu, kas jau faktiski ir nostiprinājies rakstu valodas pamatā. Pirmie raksti radās Rīgā, bet Georgs Mancelis ar saviem autoritatīvajiem (un arī vienīgajiem) izdevumiem starp 1631. un 1654. gadu nostiprināja vidus izloknes balstīto rakstu valodu. Sekotāji to tikai precizēja. Nekādas diskusijas vai rakstu, kas būtu balstīti cita tipa izloksnēs, no šī laika nav zināmi. Esošās atšķirības ir lielākoties tikai leksiskas, vienīgi sīkumos fonētiskas vai morfoloģiskas. Tomēr jautājums par rakstu valodas nostiprināšanos 17. gs. pēdējā ceturksnī noteikti ir uzmanības vērts.

Grāmatas beigu daļu (189.–224. lpp.) aizņem vairāki rādītāji. Vispirms ir grieķu un latīņu (arī ar latīņu valodas elementiem veidotu) vārdu saraksts. Tam seko visu tekstā minēto latviešu valodas vārdu rādītājs transliterētajā oriģinālā rakstībā. Tas ir ļoti noderīgs, ja ir vajadzība iepazīties ar Višmaņa lietoto latviešu valodu. Rādītājā gan iezagušās dažas kļūdas, piemēram, oriģināla *Zebaotha=Kungs* (125) zaudējis Z- un kļuvis par *Ebaotha kungu* un atrodas pie vārdiem ar E- (197); Gerharda Remlinga latviskotā vārda forma *Remuliņšch* (90) rādītājā tapusi par *Kemuliņšch* un atrodas pie vārdiem ar K- (200); *pazeest* un *pazeestees* pamatformai būtu jābūt vienādei ar pirmo variantu, nevis *paziht* (205); *Parhadi* (204) ir forma no verba *parādīt*, nevis lietvārda *parāds*; *tinnahs* (209) no *tīties*, nevis *tinnaht* vai *tiņnaht*; *Zilwehziņņu* ir deminutīvs no *cilvēks* (*Zilwehks*) un būtu pie tā atstājams tāpat kā citi deminutīvi, nevis izveidojams šķirkļa vārds *zilwehze* (211). Kā šķirkļa vārdus būtu varēts izcelt arī ar biedru zīmi rakstīto salikumu otras daļas, jo tagad daži vārdi, kas citādi nemaz tekstā nav lietoti, piemēram, *dārzs* (*Dahrschâ*), *straumuli* (*Straumuleem*), *vanags* (*Wannageem*), *čūška* (*Zschuschka*) u.c. jāmeklē pa visu rādītāju. Tomēr rādītāja nozīmi šie sīkumi nemazina.

Pēc latviešu vārda rādītāja vēl seko izmeklētu vācu valodas vārdu rādītājs, kā arī minēto personu, viņu darbu un atsevišķu strofu sākumu rādītājs. Tas tāpat ir vērtīgs izdevuma papildinājums, lai precizētu Višmaņa izmantotos materiālus. Pats izdevējs norāda, ka te pētījums vēl papildināms (165. lpp.)

Johana Višmaņa *Der Unteutsche Opitz* sniedz vēl daudz materiāla gan latviešu dzejas, gan arī valodas vēsturei, kas ir aprakstāma un pētāma. Štefana Keslera sagatavotais jaunizdevums, neskatoties uz dažiem minētiem trūkumiem, sniedz lielisku iespēju to veikt ne tikai kādā no dažām bibliotēkām, kur glabājas oriģināleksemplāri, bet arī daudz plašākam speciālistu lokam.

Literatūra

- Apīnis, Aleksejs. 1977. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga: Liesma.
- Bērziņš, Ludis. 1925. *Nevācu Opics*. Rīga.
- Biezais, Haralds. 1954. Liborija Depkina dzīve un darbi. *Liborius Depkin. Vortrab zu einem längstgewünschten Lettischen Wörter=Buch. Riga 1704* (Faksimilizdevums). Uppsala.
- Dunsdorfs, Edgars. 1962. *Latvijas vēsture 1600–1710*. Stokholma: Daugava.
- Kessler, Stephan. 2007. Normvorstellung und ihre Umsetzung in Adolphis Grammatik von 1685. *Baltu filoloģija* 16 (1/2), 49–71.
- Lāme, Emīlija. 1933. Loģiskais princips Glika rakstībā. *Filoloģijas materiāli*. Rīga: Ramave, 104–110.
- Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- Seniespiedumi. 1999. *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855*. Kopkatalogs. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Vanags, Pēteris. 1999. 1705. gada “Wörter=Büchlein” un tās rašanās vēsture. “Wörter=Büchlein”. *Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā*. Stokholma: Memento.

Pēteris Vanags
 Latvijas Universitātes
 Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
 Baltu valodniecības katedra
 Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
 pvanags@latnet.lv

IZDOŠANAS PRINCIPI

1. Izdevuma tematika

Baltu Filoloģija (BF) publicē pētnieciskus darbus visās baltu valodniecības jomās. Tiek pieņemti arī raksti par citu tematiku, kas var interesēt baltistus. Gaidīti tiek arī pārskata raksti, kas aplūko pētniecības stāvokli noteiktās baltistikas nozarēs.

2. Vērtēšana

Vīsus rakstus, kas iesniegti publicēšanai, izvērtē anonīmi, un tiem jābūt sagatavotiem tā, lai autora identitāte nav atklāta ne tekstā, ne bibliogrāfiskajās norādēs. Manuskriptus lasa vismaz divi vērtētāji, kas iesaka to pieņemt vai noraidīt, norādot īpašus iemeslus savam lēmumam.

3. Valoda

BF publicē rakstus latviešu, lietuviešu, angļu un vācu valodā. Autoriem, kuriem raksta valoda nav dzimtā, jā rūpējas, lai viņu manuskripti būtu valodas ziņā sakārtoti jau pirms to iesniegšanas.

4. Manuskripta forma

Autori ir aicināti iesniegt redakcijai divus manuskripta eksemplārus. Titullapā jānorāda raksta nosaukums, autora pilns vārds un akadēmiskā piederība. Katram pētnieciskajam rakstam jāpievieno kopsavilkums angļu valodā (līdz 250 vārdiem), kas atspoguļotu satura būtību. Autori ir aicināti kopā ar manuskriptu iesūtīt tā tekstu arī disketes formātā. Manuskripti ir jādrukā ar divu intervālu lielu atstarpi. Cik vien iespējams, jāizvairās no norādēm parindēs. Tabulas, diagrammas un kartes iesniedzamas, tās numurējot un nosaucot, uz atsevišķām lapām manuskripta beigās. Tekstā jābūt atsaucēm un jānorāda to aptuvena vieta. Valodu piemēri tekstā jānod kursīvā, kam nepieciešamības gadījumā seko tulkojums vai skaidrojums, kas rakstāms starp apvērstiem komatiem.

5. Atsauces

Atsauces tekstā ir jānod minot autora/redaktora uzvārdu, izdošanas gadu un vajadzīgo lappuses numuru, piemēram, (Rudzīte 1964: 15). Ja ir atsauces uz vairāk nekā vienu tā paša autora publikāciju vienā gadā, aiz gada skaitļa jāpievieno burti *a*, *b*, utt. Ņemot vērā kontekstu, vai nu visai atsaucēi, vai tikai gadam un lappusei jābūt iekavās. Literatūras sarakstā ir norādāmi visi darbi,

uz kuriem atsaucies autors. Citi darbi sarakstā nav ievietojami. Literatūras saraksts ir kārtojams alfabēta secībā pēc autoru /redaktoru uzvārdiem, norādot pilnu bibliogrāfisko informāciju. Piemēri:

Monogrāfija:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Rakstu krājums:

Blinkena, Aina (ed.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Sējums sērijā:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Raksti žurnālos un rakstu krājumos:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

PUBLICATION POLICY

1. Subject matter

Baltu Filoloģija (BF) publishes research studies in all areas of Baltic linguistics. Papers on non-Baltic subjects of interest to Balticists may also be considered. Review articles (longer analytical essays or broad surveys of research in specific areas) are also welcome.

2. Evaluation

All articles submitted for publication are reviewed anonymously and should be presented in such a way that the author's identity is not revealed either in the body of the manuscript nor in bibliographic references. Manuscripts are read by at least two evaluators, who recommend acceptance or rejection, giving specific reasons for their decision.

3. Language

BF publishes contributions in Latvian, Lithuanian, English and German. Authors whose language of contribution is non-native are encouraged to have their manuscript reviewed for language before submission.

4. Manuscript format

Contributors are requested to send two copies of the manuscript. The title page must contain the title and the author's name and affiliation. Each manuscript should be accompanied by an English abstract (max. 250 words), summarizing the conceptual content of the article. Authors are encouraged to send diskettes along with hard copy manuscripts. Manuscript texts should be double-spaced. Footnotes should be avoided unless absolutely necessary. Tables, diagrams and charts should appear on separate sheets at the end of the manuscript, numbered consecutively and titled. Reference must be made in the text and approximate position indicated. Language examples in the body of the text should be italicized and when necessary followed by the gloss, which is to be enclosed between single inverted commas.

5. References

References are cited in the text by giving the name of the author/editor, year of publication, and the page reference, e.g. (Rudzīte 1964: 15). If more than one article by the same author from the same year is quoted, *a*, *b*, etc. should

follow the year. The context determines whether all of the above information, or all minus the author's name, should be in parentheses. The reference section should include all works referred to in the text and these works only. They are to be listed in alphabetical order by author/editor, with complete bibliographical details. Examples:

Monograph:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Edited collection:

Blinkena, Aina (ed.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Volume in a series:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Articles in journals and collections:

Lagzdiņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

BALTU FILOLOĢIJA
XVII (1/2) 2008
Baltu valodniecības žurnāls
Redaktors Pēteris Vanags

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis: 7034535

Iespiests SIA "Latgales druka"